



## PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14360>

Please be advised that this information was generated on 2019-06-01 and may be subject to change.

# SOCIAAL-CULTURELE ONTWIKKELINGEN IN NEDERLAND

3908  
**Etnocentrisme  
in Nederland**

*R.N. Eisinga*

*P.L.H. Scheepers*

**its**



## ETNOCENTRISME IN NEDERLAND



Serie: Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland

Reeds eerder verscheen in deze serie:

A. Felling, J. Peters, P. Scheepers, *Theoretische modellen ter verklaring van ethnocentrisme*  
J. Peters, O. Schreuder, *Katholiek en Protestant, een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen*

A. van der Avort, *Vrijzinnigheid in relaties, hedendaagse attitudes in de primaire levenssfeer*  
G.C.M. Knijn, C.M.L.H. Verheyen, *Tussen plicht en ontplooiing, het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur*

Onder redactie van: prof. dr. A.J.A. Felling / dr. A.J.M.W. Hagendoorn / prof. dr. O. Schreuder / prof. dr. Ph.C. Stouthard / prof. dr. J.M.G. Thurlings.

## CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Eisinga, Robert Nicolaas

Ethnocentrisme in Nederland: theoretische en empirische modellen / Robert Nicolaas Eisinga, Petrus Lambertus Henricus Scheepers - Nijmegen : Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen - (Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland)

Proefschrift Nijmegen. - Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.

ISBN 90-6370-657-X

SISO 305.9 UDC 316.64.001.572:3-054.62(492) (043.3) NUGI 664

Trefw.: ethnocentrisme; Nederland

Colofon

© 1989 Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen

Zetwerk, figuren en laserafdruk: Bureau Infobever, Nijmegen

Drukwerk en bindwerk: ITS, Nijmegen

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

# **ETNOCENTRISME IN NEDERLAND: THEORETISCHE EN EMPIRISCHE MODELLEN**

**(Ethnocentrism in the Netherlands:  
theoretical and empirical models)**

**Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de  
sociale wetenschappen**

## **PROEFSCHRIFT**

**ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke  
Universiteit te Nijmegen, volgens besluit van het college van  
decanen in het openbaar te verdedigen op vrijdag 16 juni 1989,  
des namiddags te 2.00 uur precies door**

**Robert Nicolaas Eisinga  
geboren op 26 mei 1959 te Heerlen**

**des namiddags te 3.00 uur precies door**

**Petrus Lambertus Henricus Scheepers  
geboren op 7 oktober 1958 te Geldrop**

**Promotores: Prof. dr. O. Schreuder**  
**Prof. dr. A.J.A. Felling**

**Co-referent: Dr. J. Peters**

In de herfst van 1979 werd onder leiding van prof. dr. A.J.A. Felling, dr. J. Peters en prof. dr. O. Schreuder door het Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit te Nijmegen in het kader van het VF-onderzoeksprogramma 'Secularisering en Ontzuiling in Nederland' (SON 1979) een nationale enquête uitgevoerd, waarbij 1007 Nederlanders werden ondervraagd. Aan de hand van de verzamelde gegevens konden de onderzoekers informatie verschaffen over de wereld- en levensbeschouwing, de religiositeit en kerkelijkheid alsmede over de waardenoriëntaties van de Nederlanders anno 1979. Voorts konden zij de maatschappelijke relevantie analyseren van levensbeschouwing, waardenpatronen en sociale omstandigheden voor concrete opinies over economie, politiek en cultuur.

Nog voordat het project van 1979 werd afgesloten, ontstond het voornemen het onderzoek op gezette tijden dat wil zeggen om de vijf jaar te herhalen. Bovendien vatte men het plan op de enquête met een aantal thema's uit te breiden. Dit resulteerde in het DAS-project 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1985' (SOCON 1985), dat dankzij de financiële ondersteuning van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen op 1 januari 1985 van start kon gaan en in samenwerking met sociologen van de Katholieke Universiteit Brabant werd uitgevoerd. In het kader van dit vervolgonderzoek werden rond de jaarwisseling van 1985-1986 3003 Nederlanders ondervraagd over de centrale thema's wereld- en levensbeschouwing, godsdienst en kerk, en waardenoriëntaties. Van de totale onderzoeksgroep werden 1829 mensen bovendien geïnterviewd over de onderwerpen arbeid en consumptie, school en opvoeding, primaire relaties en sociale uitkering, terwijl 1799 mensen antwoorden gaven op vragen over politiek, ecologie, gezondheid en etnische minderheden. Daarnaast is een beperkt deel van de 3003 Nederlanders voor een tweede vraaggesprek benaderd, zodat voor 625 mensen de gegevens over alle thema's beschikbaar zijn.

In het kader van het zwaartepunt-programma COMPASS (Collective Opinions and Meanings, Personal Attitudes, and Social Structures) is de voorbereiding van de volgende replicatie (Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1990) inmiddels in gang gezet.

De auteurs van deze studie zijn sinds enige tijd bij het onderzoeksproject SOCON 1985 werkzaam.

Peer Scheepers trad op 16 augustus 1984 in dienst en is nauw betrokken geweest bij de afronding van SON 1979 en de voorbereiding van SOCON 1985. Ten behoeve van de archivering van het databestand in het Steinmetz Archief te Amsterdam vervaardigde hij samen met dr. Leo van Snippenburg de documentatie van SON 1979. Hij coördineerde het ontwerp van de vragenlijst van SOCON 1985, verzorgde de interviewers-instructie en onderhield de contacten met het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS) dat het veldwerk uitvoerde. Naast deze algemene werkzaamheden nam hij binnen het onderzoeksproject het thema etnocentrisme voor zijn rekening. Hij formuleerde het deelproject 'Theoretische modellen en empirische modellen ter verklaring van etnocentrisme' en ontving daarvoor subsidie van de Stichting voor Nederlands Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Op grond van een uitgebreid literatuuronderzoek schreef hij allereerst een theoretische studie over etnocentrisme. Aan de hand van de empirische onderzoeksresultaten publiceerde hij vervolgens enkele artikelen in Nederlandse en buitenlandse tijdschriften.

Rob Eisinga trad op 1 oktober 1985 bij het project in dienst, toen de voorbereidingen van SOCON 1985 al in volle gang waren. Samen met Peer Scheepers was hij verantwoordelijk voor de organisatie en de verwerking van het ruwe onderzoeksmateriaal en de constructie van alle meetinstrumenten van het project. Verder ontwierp en vervaardigde hij samen met Peer Scheepers de documentatie van het databestand van SOCON 1985 ten behoeve van de archivering in het Steinmetz Archief te Amsterdam. Naast deze werkzaamheden ten behoeve van het gehele project nam ook hij een eigen onderzoeksthema onder de loupe, namelijk dat van de relatie tussen religiositeit en etnocentrisme. Op basis van een inventarisatie van de bestaande literatuur publiceerde hij een theoretische voorstudie. Vervolgens schreef hij aan de hand van de gegevens van SOCON 1985 enkele artikelen in Nederlandse en buitenlandse tijdschriften.

Nadat de algemene werkzaamheden ten behoeve van het onderzoeksproject SOCON 1985 waren verricht, ontwikkelden we in 1988 plannen voor het schrijven van een dissertatie. Daarbij hebben we ons gebogen over de vraag of over beider thematieken aparte proefschriften zouden moeten verschijnen of dat het beter zou zijn de resultaten in één studie te bundelen. Om de volgende reden hebben we voor het laatste gekozen. Tijdens het schrijven van de theoretische voorstudies is ons gebleken dat de twee kringen, enerzijds de onderzoekers die het verschijnsel etnocentrisme en

anderzijds de onderzoekers die de relatie tussen religiositeit en etnocentrisme bestuderen, nauwelijks van elkaars inzichten op de hoogte zijn. Voor de verklaring van etnocentrisme is het evenwel belangrijk dat de ideeën van beide onderzoekskringen met elkaar worden geconfronteerd. Nu is het mogelijk deze confrontatie tweemaal in aparte proefschriften door te voeren. Omdat een dergelijke aanpak echter onvermijdelijk tot veel doublures zou leiden, hebben we besloten de bestaande theorieën over en het eigen onderzoek naar etnocentrisme in één geïntegreerde studie te beschrijven.

Deze keuze heeft bepaalde consequenties. Omwille van de opbouw van de dissertatie worden een aantal zaken die in de beide literatuurstudies en de artikelen aan de orde zijn gesteld, hier niet nogmaals besproken. Bovendien volstaan we, wederom om doublures te beperken, in deze studie met een korte samenvatting van hetgeen in de literatuurstudies uitvoerig aan de orde is gekomen. Dit proefschrift is dan ook te beschouwen als een beknopt eindverslag van onze activiteiten van de afgelopen tijd.

Resteert nog een opmerking over het aandeel van beide auteurs. Gezamenlijk tekenen we voor de opzet van deze studie en delen we de eindverantwoordelijkheid voor het uiteindelijke resultaat. De hoofdstukken vier tot en met zes zijn voor rekening van Peer Scheepers en de hoofdstukken zeven tot en met tien voor die van Rob Eisinga. De overige hoofdstukken vallen onder ons beider verantwoordelijkheid.



Deze studie behandelt de negatieve houding van autochtone Nederlanders tegenover de etnische minderheden in Nederland. We onderzoeken of deze houding gepaard gaat met een positieve houding tegenover Nederland en de Nederlanders. Deze combinatie van attitudes wordt 'etnocentrisme' genoemd. Dit verschijnsel willen we verklaren.

Daartoe selecteren we theorieën die we van toepassing achten op de Nederlandse samenleving anno 1985. Vervolgens expliciteren en complementeren we deze theorieën om ze daarna te formaliseren en te toetsen. Uiteindelijk brengen we alle afzonderlijke theorieën ter verklaring van etnocentrisme in één causaal model samen. De verklaringskracht van dit integraal model is betrekkelijk groot.

Bij de toetsing van de theorieën stonden ons dr. Jan Lammers en dr. Leo van Snippenburg met raad en daad ter zijde. Daarvoor willen we hen op deze plaats bedanken. Verder danken we de medewerkers van de Research Technische Afdeling van de Faculteit der Sociale Wetenschappen en dan met name Theo van der Weegen, Jacques van der Putten en Ben Pelzer die ons hielpen bij de constructie van de databestanden en onze problemen met de computers. Dr. Eddy Simons van het Bureau Infobever te Nijmegen bewerkte de figuren, de tabellen en de tekst met grote vaardigheid tot een drukklaar boek. Voorts vermelden we hier degenen met wie we soms tot in de kleine uurtjes over ons onderzoek van gedachten wisselden. In alfabetische volgorde zijn dat drs. Ruud Richardson, drs. Hans Schmeets en drs. Geert-Jan Straten. Ook bedanken we alle collega's die belangstelling toonden voor ons onderzoek en met name de leden van de manuscriptcommissie: dr. A.J.W.M. Hagendoorn, prof.dr. J. De Jong-Gierveld en prof.dr. J.M.G. Thurlings.

Tot slot richten we een speciaal woord van dank tot onze respectievelijke partners, Cis en Tien. Zonder hun steun zou dit boek nog lang niet af zijn.

Dit onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Stichting Sociaal-culturele Wetenschappen die wordt gesubsidieerd door de Stichting voor Nederlands Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Nijmegen, voorjaar 1989.





# INHOUDSOPGAVE

TEN GELEIDE	v
VOORWOORD	ix
1 ETNOCENTRISME: THEORIEËN EN PROBLEEMSTELLING	1
1.1 Inleiding	1
1.2 Autochtone Nederlanders en allochtone nieuwkomers	2
1.3 Begrippen	9
1.4 Theoretische bijdragen	12
1.5 Theoretische verklaringen	15
1.6 Selectie van theoretische verklaringen	19
1.7 Samenvatting en probleemstelling	21
2 OPERATIONALISERING, DATAVERZAMELING EN MEETSCHALEN	27
2.1 Inleiding	27
2.2 Operationalisering: validiteit van metingen	27
2.2.1 Etnocentrisme	27
2.2.2 Autoritarisme	29
2.2.3 Anomie	30
2.2.4 Conflict	30
2.2.5 Christelijke levensbeschouwing	31
2.2.6 Lokalisme	32
2.3 Vragenlijst en dataverzameling	32
2.4 Meetschalen	35
2.4.1 Etnocentrisme	36
2.4.2 Autoritarisme	39
2.4.3 Anomie	39
2.4.4 Subjectief ervaren dreiging van concurrentie	39
2.4.5 Christelijke levensbeschouwing	40
2.4.6 Lokalisme	40
2.4.7 Integrale factoranalyse	41
2.5 Samenvatting	41

3	ETNOCENTRISCHE ATTITUDES VAN SOCIALE CATEGORIEËN	45
3.1	Inleiding	45
3.2	Betrouwbaarheid en robuustheid	45
3.3	Etnocentrische attitudes van sociale categorieën	50
3.4	Samenvatting	52
4	ETNOCENTRISME EN AUTORITARISME	59
4.1	Inleiding	59
4.2	Theoretisch model	60
4.2.1	Fundamenten van de autoritarisme-theorie	60
4.2.2	Antecedenten van het autoritarisme	63
4.2.3	Complementen van de autoritarisme-theorie	65
4.3	Toegevoegde begrippen en hun operationalisering	68
4.4	Analyse van het theoretisch model	70
4.4.1	Modelspecificatie	72
4.4.2	Toetsing	74
4.4.3	Robuustheid	78
4.4.4	Evaluatie	79
4.5	Samenvatting	82
5	ETNOCENTRISME EN ANOMIE	87
5.1	Inleiding	87
5.2	Theoretisch model	88
5.2.1	Fundamenten van de anomie-theorie	88
5.2.2	Complementen van de anomie-theorie	91
5.3	Analyse van het theoretisch model	93
5.3.1	Modelspecificatie en toetsing	94
5.3.2	Robuustheid	96
5.3.3	Evaluatie	99
5.4	Samenvatting	101
6	ETNOCENTRISME EN CONFLICT	103
6.1	Inleiding	103
6.2	Theoretisch model	103
6.2.1	Fundamenten van de 'realistic group conflict'-theorie	104
6.2.2	Synthese van theoretische noties	107
6.3	Analyse van het theoretisch model	109

6.3.1	Modelspecificatie en toetsing	109
6.3.2	Robuustheid	111
6.3.3	Evaluatie	112
6.4	Samenvatting	113
7	ETNOCENTRISME EN CHRISTELIJKE LEVENSBESCHOUWING	115
7.1	Inleiding	115
7.2	Theoretisch model	117
7.3	Analyse van het theoretisch model	124
7.3.1	Modelspecificatie en toetsing	124
7.3.2	Robuustheid	126
7.3.3	Evaluatie	127
7.4	Samenvatting	128
8	ETNOCENTRISME, CHRISTELIJKE LEVENSBESCHOUWING EN AUTORITARISME	133
8.1	Inleiding	133
8.2	Theoretisch model	133
8.3	Analyse van het theoretisch model	141
8.3.1	Modelspecificatie en toetsing	141
8.3.2	Robuustheid	143
8.3.3	Evaluatie	145
8.4	Samenvatting	147
9	ETNOCENTRISME, CHRISTELIJKE LEVENSBESCHOUWING EN ANOMIE	151
9.1	Inleiding	151
9.2	Theoretisch model	151
9.3	Analyse van het theoretisch model	155
9.3.1	Modelspecificatie en toetsing	155
9.3.2	Robuustheid	157
9.3.3	Evaluatie	159
9.4	Samenvatting	161

10	ETNOCENTRISME, CHRISTELIJKE LEVENSBESCHOUWING EN LOKALISME	165
10.1	Inleiding	165
10.2	Theoretisch model	165
10.3	Analyse van het theoretisch model	172
10.3.1	Modelspecificatie en toetsing	172
10.3.2	Robuustheid	176
10.3.3	Evaluatie	177
10.4	Samenvatting	180
11	SYNTHESE VAN THEORETISCHE MODELLEN	183
11.1	Inleiding	183
11.2	Integraal theoretisch model	184
11.3	Analyse van het integraal theoretisch model	198
11.3.1	Modelspecificatie en toetsing	198
11.3.2	Robuustheid	205
11.3.3	Evaluatie	215
11.4	Gereduceerd empirisch model	225
11.5	Samenvatting	230
12	NABESCHOUWING	233
12.1	Inleiding	233
12.2	Falsificatie van (aspecten van) theorieën	233
	SUMMARY	239
	BIJLAGEN	243
1	Etnocentrisme: percentuele frequenties en factoranalyse	244
2	Autoritarisme: percentuele frequenties en factoranalyse	245
3	Anomie: percentuele frequenties en factoranalyse	246
4	Subjectief ervaren dreiging van concurrentie: percentuele frequenties en factoranalyse	247
5	Christelijke levensbeschouwing: percentuele frequenties en factoranalyse	248
6	Lokalisme: percentuele frequenties en factoranalyse	249
7	Integrale factoranalyse	250

8	Etnocentrisme: gemiddelden en standaard-deviaties van sociale categorieën	252
9	Etnocentrisme: factorladingen (LISREL) voor de totale populatie en de subpopulaties	253
10	Etnocentrisme: toetsing multi-sample hypotheses	254
11	Differentiële presentie van beide componenten van etnocentrisme binnen sociale categorieën	255
12	Statusangst en sociaal-economische frustratie	257
13	Normconformisme: percentuele frequenties en factoranalyse	259
14	Cultureel conservatisme	260
15	Conditionerende variabelen: economische burgerlijke waarden en saillantie van levensbeschouwing	261
16	Covariantie- en correlatiematrix van alle variabelen	262
17	Covariantiematrices voor de subpopulaties: economische burgerlijke waarden	263
18	Covariantiematrices voor de subpopulaties: saillantie van levensbeschouwing	264
	LITERATUUR	265
	CURRICULA VITAE	293



# 1 ETNOCENTRISME: THEORIEËN EN PROBLEEM- STELLING

## 1.1 INLEIDING

In deze studie staat de houding van autochtone Nederlanders tegenover allochtone nieuwkomers centraal. Daarover wordt wel beweerd dat Nederlanders in het verre en nabije verleden een grote mate van tolerantie en gastvrijheid tegenover nieuwkomers ten toon gespreid hebben. In paragraaf 1.2 willen we bezien in hoeverre deze traditie daadwerkelijk opgeld heeft gedaan.

Voor wat betreft de afgelopen decennia hebben we het vermoeden dat deze traditie van tolerantie tegenover nieuwkomers, ook wel etnische minderheden genoemd, tenminste door een deel van de Nederlanders opgegeven is. Sommigen hebben namelijk bij herhaling een, soms zelfs hartgrondige, afkeer van de nieuwkomers getoond.

Vervolgens zullen we enkele maatschappelijke verschijnselen, welke een indicatie vormen voor de afkeer van etnische minderheden, op begrip trachten te brengen. Daartoe stellen we in paragraaf 1.3 een aantal sociaal-wetenschappelijke begrippen, die mogelijkwijs deze afkeer precieser karakteriseren, aan de orde. Aan het einde van deze paragraaf maken we een keuze uit deze begrippen. We zullen beargumenteren dat met het minder bekende begrip 'etnocentrisme' een deel van de te noemen verschijnselen gekarakteriseerd kan worden. In de vierde paragraaf leggen we precies uit wat er onder dit begrip verstaan wordt. We bespreken dan de auteurs die wezenlijk bijgedragen hebben aan de begripsvorming inzake etnocentrisme. Het doel van deze studie is niet enkel het vaststellen, maar vooral het verklaren van etnocentrisme. In de vijfde paragraaf zullen we op globale wijze een aantal theorieën exploreren die een verklaring van etnocentrisme herbergen. In de zesde paragraaf van dit eerste hoofdstuk zullen we een selectie maken uit deze theorieën. De geselecteerde theorieën diepen we in de navolgende hoofdstukken uit. Uiteindelijk willen we bezien in hoeverre zij een adequate verklaring bieden voor het bestaan van etnocentrisme in Nederland. In paragraaf 1.7 vatten we een en ander nog eens kort samen en formuleren we de probleemstelling van deze studie.



Nederland heeft in de loop der eeuwen vele nieuwkomers van allerlei pluimage opgenomen en onderdak geboden. Lucassen en Penninx (1985) inventariseren de stroom van vreemdelingen, die in ons land een veilige of welvarende vestigingsplaats gezocht hebben, hetzij voor kortere of voor langere duur. Zij onderscheiden vier categorieën.

Allereerst zijn er passanten: de mensen die zich voor een betrekkelijk korte periode in ons land vestigden om hun beroep uit te oefenen. Voorbeelden hiervan zijn kooplui, diplomaten, handwerklieden, soldaten en matrozen. Gezien de korte duur van hun verblijf, zijn deze mensen nauwelijks van betekenis geweest voor de Nederlandse cultuur in de loop der eeuwen.

Ten tweede ontving Nederland trekarbeiders of arbeidsmigranten. Dit zijn mensen die voor een langere periode seizoenarbeid verrichtten in Nederland. Voorbeelden hiervan zijn werklui die emplooi vonden in de landbouw alsook arbeiders van Duitse, Poolse, Italiaanse en Sloveense origine die in het begin van deze eeuw in de Limburgse mijnen werkten. Van recenter datum zijn de werknemers die in de mediterrane landen gerecruteerd werden om het in de jaren zestig ontstane tekort aan arbeidskrachten aan te vullen. De bekendste nationaliteiten uit deze categorie zijn Turken en Marokkanen. De immigratie van deze zogenaamde gastarbeiders kende enkele pieken in de jaren 1965 en 1966 alsook tussen 1970 en 1972. Maar de immigratie van hun familieleden, die in de loop van de jaren zeventig op gang kwam en een top bereikte in 1979-1980, was getalsmatig veel groter. Het doel van deze immigranten was en is primair: familiehereniging. Vandaar dat wij deze derde categorie nieuwkomers aanduiden als sociale migranten<sup>1</sup>.

De vierde en laatste categorie bestaat uit mensen die het land van herkomst ontvluchtten vanwege religieuze en/of politieke ontwikkelingen. Alhoewel deze categorie getalsmatig niet de meest omvangrijke is, is de faam die Nederland geniet wat betreft haar gastvrije en tolerante klimaat, wellicht juist aan de opvang van deze mensen te danken. Voorbeelden van nieuwkomers uit deze categorie zijn er te over. We denken aan de protestantse Vlamingen die omstreeks 1600 de toenmalige Zuidelijke Nederlanden ontvluchtten, toen die bezet werden door de Spanjaarden. Voorts waren er de Hugenoten wier godsdienstvrijheid in het gedrang geraakte, toen Lodewijk XIV in 1685 het edict van Nantes herriep. Vele Joden, die in de loop der geschiedenis veelvuldig aan vervolging in verschillende Europese landen bloot

gestaan hebben, kwamen naar Nederland. De meest recente intocht van Joden is gedateerd in het decennium vóór de Tweede Wereldoorlog, omstreeks Hitlers machtsovername. In de tweede helft van de jaren veertig kwam een stroom Indische Nederlanders op gang, die in het onafhankelijk geworden Indonesië als landverraders werden beschouwd. De Molukkers, die in het voormalige Koninklijke Nederlands-Indische Leger gevochten hadden, was eenzelfde lot beschoren (van der Vet, 1976). De stroom Surinamers, die zich in Nederland wilde vestigen, zwol sterk aan in de jaren 1973-1975, vlak voor de onafhankelijkheid van Suriname, alsook vlak voor 1980 toen het verdrag met betrekking tot de vestiging van wederzijdse onderdanen afliep. Tot slot kunnen politieke vluchtelingen genoemd worden, die vanuit diverse brandhaarden in de wereld vluchtten voor repressieve regimes.

Voorheen konden deze nieuwkomers rekenen op een welwillende ontvangst door de Nederlandse overheid. Ook van de zijde van de Nederlandse bevolking is veelal een positieve houding bekend. Aan vele nieuwkomers zijn weliswaar in de loop der geschiedenis allerlei negatieve kenmerken toegeschreven (Anne Frank Stichting, 1987), maar afgezien van enkele incidenten, hebben nieuwkomers nagenoeg niet aan verbale noch aan fysieke agressie blootgestaan, concluderen Lucassen en Penninx (1985). Daarbij zij opgemerkt, dat de tolerante houding van Nederlanders niet gespeend was van eigenbelang. Nieuwkomers introduceerden innovatieve vakkennis en productietechnieken waarmee Nederlanders hun voordeel gedaan hebben en wellicht tot op de dag van vandaag doen (van den Eerenbeemt, 1983). Hoe het ook zij: de Nederlanders hebben in de loop der eeuwen met enig recht aanspraak gemaakt op de faam van tolerantie en gastvrijheid.

Alvorens de houding van Nederlanders tegenover nieuwkomers in recenter tijden nader te belichten, willen we deze categorieën nieuwkomers nader duiden. Zulks levert een specificatie op van sociale verschijnselen, relevant waar het de houding van Nederlanders tegenover nieuwkomers in het voorgaande en huidige decennium betreft.

We constateren dat er momenteel vele nieuwkomers in Nederland verblijven<sup>2</sup>. Op grond daarvan stellen we dat ons land inmiddels een multi-culturele samenleving genoemd kan worden: Nederland herbergt een betrekkelijk grote diversiteit van mensen van uiteenlopende nationale en culturele origine, elk met eigen gewoonten en zeden, waarden en normen, elk in meerdere of mindere mate onderscheiden van Nederlanders. We vragen ons af of deze etnische minderheden alsook de Nederlanders zelf nu aangeduid

mogen worden als sociale groepen, collectiviteiten of sociale categorieën<sup>3</sup>. We onderscheiden deze begrippen van elkaar op grond van drie criteria, die ontleend zijn aan Tajfel (1982a)<sup>4</sup>:

- hebben de leden van de sociale entiteit een, al dan niet direct waarneembaar, gemeenschappelijk kenmerk?
- zijn de leden van de entiteit zich bewust van hun lidmaatschap?
- verbinden de leden bepaalde waarden aan het lidmaatschap?

We spreken voortaan van een sociale categorie, wanneer de leden van een sociale entiteit te onderscheiden zijn op grond van een of ander soms niet direct waarneembaar kenmerk, zoals bijvoorbeeld regio of urbanisatiegraad. Een collectiviteit kan gedefinieerd worden als een sociale entiteit waarvan de leden een gemeenschappelijk kenmerk hebben en zich daarenboven bewust zijn van dit kenmerk. En we spreken van een sociale groep, wanneer de leden een gemeenschappelijk kenmerk hebben, zich bewust zijn van dit kenmerk en daar bovenal waarden aan verbinden<sup>5</sup>.

Wanneer we deze definities in acht nemen, kan de gestelde vraag niet zonder meer beantwoord worden. Uiteindelijk is de subjectieve definitie van een individu als lid van een of andere sociale entiteit bepalend voor de vraag of het individu als lid van een sociale categorie beschouwd mag worden<sup>6</sup>, danwel of het individu als lid van een collectiviteit of als lid van een sociale groep beschouwd mag worden. We kunnen desalniettemin vooralsnog veronderstellen dat bepaalde fracties van de Nederlandse bevolking, alsook bepaalde fracties van de alhier verblijvende Turken, Marokkanen, Surinamers etcetera, zich als lid van hun sociale groep definiëren. Met deze schijnbaar triviale assumptie stoten we op een fundamentele vraagstelling: waarom definiëren bepaalde leden van een sociale categorie, bijvoorbeeld de Nederlanders, zich als lid van een sociale groep, namelijk de Nederlanders, terwijl anderen zich ten hoogste als lid van een collectiviteit definiëren? We formuleren nu een voorlopig theoretisch antwoord op deze vraag.

We gaan uit van het axioma dat mensen de fundamentele behoefte hebben om bij de een of andere sociale groep te behoren. Deze behoefte wordt aanvankelijk vervuld door primaire socialiserende instanties. Van hen leert men normen, waarin vervat ligt hoe men zich in het algemeen dient te gedragen. Normen fungeren ook als een impliciete maatstaf ter beoordeling van anderen. Deze normen zijn ontleend aan de sociale groepen waarvan men het waardenpatroon gedurende het socialisatieproces geïnternaliseerd heeft. Waarden kunnen omschreven worden als doelen of oriëntatiepunten

waarop het menselijk streven gericht is en waarvan de verwezenlijking als lovens- en nastrevenswaardig wordt beschouwd. Daarom wordt er aan deze waarden een grote mate van belang gehecht. Individuen categoriseren de sociale werkelijkheid min of meer onbewust op grond van normen die zijn ontleend aan waarden van de eigen sociale groep(en). Op deze wijze wordt een onderscheid gemaakt tussen sociale groepen die wel en sociale groepen die niet aan de normen voldoen.

Nadat deze sociale categorisatie heeft plaatsgevonden, vergelijken zij de sociale groep(en), waarvan zij zich als lid beschouwen, met andere sociale groepen en wel zodanig dat zij zich op positieve wijze onderscheiden van de buitenstaanders. Deze wijze van sociale categorisatie en sociale vergelijking is ingegeven door de behoefte om een 'positive group distinctiveness' te bewerkstelligen en te behouden. Daartoe percipiëren zij op selectieve wijze culturele karakteristieken van sociale groepen. Van de eigen sociale groepen worden overwegend positieve karakteristieken gepercipieerd, terwijl van andere groepen overwegend negatieve karakteristieken worden gepercipieerd. Daarna evalueren zij of deze groepen al dan niet voldoen aan de normen van de sociale groepen binnen welke zij gesocialiseerd zijn. Sociale groepen waarvan zij menen dat deze de waardevol geachte culturele karakteristieken tot op zekere hoogte bezitten worden tot de eigen sociale groepen gerekend. Groepen ten aanzien waarvan wordt verondersteld dat zij deze waardevol geachte culturele karakteristieken in mindere mate of in het geheel niet bezitten, worden gecategoriseerd als buitenstaanders. Het resultaat van deze vergelijking is dat andere sociale groepen inferieur geacht worden in verhouding tot de eigen sociale groepen die superieur geacht worden (Scheepers, Felling en Peters, 1989a; 1989b).

De karakteristieken die bij de eigen sociale groep gepercipieerd worden, worden vervolgens van toepassing geacht op de eigen persoon. Aldus construeren individuen een sociale identiteit: dat gedeelte van de zelf-conceptie, dat ontleend is aan het bewuste lidmaatschap van een of meerdere sociale groepen, waaraan cultureel gedefinieerde waarden worden ontleend (Tajfel en Turner, 1979; Tajfel, 1981; 1982a; 1982b; Turner, 1982; Brown, 1986). Deze theorie staat bekend als de C.I.C.-theorie: social categorisation, social identity, social comparison.

Het proces via welke deze sociale identiteit tot stand komt, noemen we sociale identificatie: het individu percipieert van de sociale groep, waartoe hij zich rekent, culturele karakteristieken, welke hij, vanuit een subjectieve definitie, waardevol acht. De karakteristieken welke het individu bij andere

sociale groepen waarneemt, dragen daarentegen een overwegend negatief karakter. Deze pendant van sociale identificatie noemen we sociale contra-identificatie.

Hiermee hebben we een antwoord gegeven op de vraag waarom bepaalde individuen zich als lid van een sociale groep definiëren. De kern van het antwoord luidt: om een positieve sociale identiteit te bewerkstelligen en te behouden. Feitelijk hebben we de oorspronkelijke theorie van Tajfel en zijn medewerkers in een breder sociaal-wetenschappelijk kader geplaatst en voorzien van een logisch sluitstuk. De aldus geformuleerde theorie zullen we voortaan kort aanduiden als de S.C.I.-theorie: sociale (contra-) identificatie-theorie.

We illustreren deze theses. In de Nederlandse samenleving bestaat een vrij algemene consensus over de zogenaamde economische burgerlijke waarden (Felling, Peters en Schreuder, 1983a; 1983b; 1987b). Deze waarden hebben betrekking op zaken als 'vooruit komen in het leven', 'het financieel goed hebben' en 'maatschappelijke zekerheid'. Daaraan worden normen ontleend: een individu of een groep van individuen wordt veelal negatief beoordeeld wanneer hij (of zij) in mindere mate of onvoldoende bereid is (zijn) om hard te werken teneinde vooruit te komen in het leven.

Gedurende het socialisatie proces wordt de idee geïnternaliseerd dat men tot een sociale groep behoort die voldoet aan deze normen. Andere sociale groepen worden vergeleken met de eigen sociale groep en beoordeeld op grond van deze normen. Deze beoordeling berust op al dan niet direct gepercipieerde culturele karakteristieken. Wanneer een groep gepercipieerd wordt als lui, voldoet zij niet aan de normen van de eigen sociale groep(en). Het individu zal zich op grond daarvan niet als lid van deze groep definiëren. Wanneer daarentegen bij een groep culturele karakteristieken worden gepercipieerd die wel voldoen aan de normen, vormt deze groep wel een relevante sociale groep voor het betreffende individu.

Wanneer een individu zich eenmaal als lid van een sociale groep gedefinieerd heeft, ontleent hij daaraan een sociale identiteit: de waardevol geachte karakteristieken welke typisch geacht worden voor de sociale groep waarvan men lid is, zijn ook van toepassing op de eigen persoonlijkheid. Als zodanig vormt dit een bijdrage aan een positief zelfbeeld.

Na dit excurs kunnen we de maatschappelijke verschijnselen welke relevant zijn voor een nadere beschouwing van de houding van autochtone Neder-

landers tegenover allochtone nieuwkomers in het voorgaande en huidige decennium, nauwkeuriger aanwijzen. We letten dan op sociale verschijnselen die er op wijzen dat autochtone Nederlanders er, al dan niet expliciet, blijk van geven overwegend negatief gewaardeerde culturele karakteristieken van allochtone nieuwkomers te percipiëren. Dergelijke percepties zijn, zo veronderstellen we, sterk verbonden met percepties van overwegend positief gewaardeerde culturele karakteristieken van de autochtone landgenoten. Dergelijke percepties vormen de basis voor de attitudevorming van de Nederlanders zowel tegenover landgenoten als tegenover nieuwkomers. Hieronder doen we een greep uit de veelheid van maatschappelijke verschijnselen welke we indicatief achten voor de aanwezigheid van dergelijke attitudes van de zijde van Nederlanders.

Allereerst noemen we enkele wetenschappelijke onderzoeken. Uit een onderzoek onder H.A.V.O.- en V.W.O.-scholieren blijkt dat 27 % van de leerlingen een overwegend negatieve attitude tegenover allerlei allochtone sociale groepen heeft (Hagendoorn en Janssen, 1983). Onder L.B.O.- en M.A.V.O.-scholieren bedraagt dit percentage 46 % (Raaymakers, 1986). Andere onderzoekers vinden een percentage van 51 % onder Rotterdamse middelbare scholieren, die een negatieve houding tegenover allochtonen zouden aannemen (de Jong en van der Toorn-den Hartog, 1984). Uit onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau (1983; 1986) blijkt dat de tolerantie tegenover etnische minderheden in de periode van 1966 tot 1983 fors is afgenomen. Vanaf 1983 lijkt de tolerantie gestabiliseerd en ogenschijnlijk zelfs enigszins toegenomen. Wanneer precies de tolerantie tegenover nieuwkomers, welke in 1966 nog bij een overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking aanwezig was, in sterke mate verminderd is, is aan de hand van deze gegevens niet exact te zeggen. Op grond van stadsetnografische studies (Bovenkerk, Bruin, Brunt en Wouters, 1985; de Jong, 1986), menen onderzoekers te kunnen stellen dat deze omslag heeft plaatsgevonden rond 1980. De empirische basis voor deze conclusie is evenwel zwak.

Benevens deze wetenschappelijke onderzoeken bereiken ons via andere media regelmatig berichten over zowel verbale als fysieke gewelddadigheden van Nederlanders tegen allochtonen. Het jaarverslag van het Anti-discriminatie Bureau te Nijmegen (Peper e.a., 1986) maakt melding van een groot aantal gevallen, waarin allochtonen op neerbuigende of onwelwillende wijze behandeld zijn door Nederlanders. Ook komen gevallen voor, waarin nieuw-

komers terloops beledigd of duidelijk uitgescholden zijn. Een betrekkelijk klein percentage betreft gevallen, waarin nieuwkomers lichamelijk bedreigd en/of mishandeld zijn.

Bij voetbalwedstrijden gaven jeugdige supporters blijk van een welgemeende afkeer van allochtonen. In enkele grote steden ontstonden vechtpartijen tussen Nederlanders en nieuwkomers. Recente gebeurtenissen dateren van begin 1987, toen in Assen de aldaar verblijvende Tamils eerst gemolesteerd en kort daarna via pamfletten belasterd werden. Naar aanleiding van de komst van de Tamils, kwam de discussie over het te voeren asielbeleid in het centrum van de publieke belangstelling. In deze discussie zijn vele onverkwikkelijke momenten ontdekt waarbij vertegenwoordigers van officiële instanties denigrerende en verdachtmakende uitlatingen aan het adres van Tamils richtten. Maar ook van de zijde van het Nederlandse publiek kwamen dergelijke uitlatingen via ingezonden brieven in kranten (Dubbelman, 1987). In de politieke arena hebben zich meerdere malen partijen gemanifesteerd, zoals bijvoorbeeld de Centrum Partij en de Nederlandse Volks Unie, die via vage politieke slogans appeleerden aan een afkeer van allochtone nieuwkomers. Feitelijk bepleitten zij een al dan niet gedwongen remigratie van allochtonen. Het electoraat van deze partijen is nooit schrikbarend groot geworden, maar voldoende om in verschillende democratisch gekozen organen een zetel te verkrijgen. Een opvallende karakteristiek van deze politieke partijen bestaat daarin, dat de in verhullende termen gestelde vreemdelingenhaat vaak gepaard gaat met een oproep tot herstel van de traditionele Nederlandse waarden. Deze combinatie van ideologische momenten is bij meerdere organisaties geconstateerd (Antifascistisch Kollektief, 1983). In deze combinatie van ideologische componenten komt de theoretische veronderstelling, dat de attitude tegenover andere sociale groepen sterk verbonden is met de attitude tegenover de eigen sociale groep, expliciet tot uiting. Bij de andere verschijnselen is zulks veel minder duidelijk waarneembaar.

Desalniettemin vormen de genoemde maatschappelijke verschijnselen voldoende grond om empirisch te bezien of beide attitudes, de negatieve attitude tegenover andere sociale groepen – (de zogenaamde outgroups) – en de positieve attitude tegenover de eigen sociale groep – (de zogenaamde ingroup) –, in de Nederlandse samenleving anno 1985 al dan niet in samenhang aanwezig zijn. De vraag hoe we deze combinatie van attitudes sociaal-wetenschappelijk nader kunnen duiden, stellen we in de volgende paragraaf aan de orde.

### 1.3 BEGRIPPEN

In deze paragraaf bezien we met welke begrippen de attitude van de autochtone bevolking tegenover nieuwkomers, oftewel outgroups, gekarakteriseerd kan worden. We veronderstellen dat deze attitude sterk verbonden is met de attitude tegenover de eigen sociale groep, oftewel de ingroup. Deze exploratie zal dan ook uiteindelijk gericht zijn op begrippen waarin de combinatie van beide attitudes naar voren komt.

Voordat wij hieraan beginnen, onderscheiden we de veelheid van maatschappelijke verschijnselen, welke we indicatief achten voor de her en der voorkomende intolerantie tegenover nieuwkomers, naar enkele aspecten. De genoemde verschijnselen betreffen in enkele gevallen al dan niet expliciete verbale uitingen van afkeer van nieuwkomers. In andere gevallen is er duidelijk sprake van fysiek geweld, oftewel van negatief gedrag tegenover nieuwkomers. Om deze veelheid van verschijnselen uiteen te leggen, maken we gebruik van de begrippen van Fishbein en Ajzen (1975). Zij maken onderscheid tussen beliefs, attitudes, intenties en gedrag. Een belief bevat de informatie die een individu heeft over het onderwerp in kwestie: in een belief wordt een verband gelegd tussen het onderwerp en een daaraan toegeschreven attribuut. Het totaal van beliefs over een bepaald onderwerp vormt de grondslag voor de individuele attitude. Deze attitude bevat naast de cognities van beliefs, een uitdrukkelijke evaluatief moment: in de attitude van het individu ligt een positieve of negatieve waardering voor het onderwerp vervat. Met intenties bedoelen de auteurs het voorgenomen gedrag ten opzichte van het onderwerp. En tenslotte onderscheiden zij het gedrag, dat bestaat in observeerbare handelingen ten opzichte van het onderwerp. We stellen nu dat cognities, zoals die in beliefs vervat liggen, noodzakelijkerwijs een evaluatief moment bevatten. Nagenoeg elk attribuut bevat immers een of andere connotatie met een daaraan inherente doch impliciete evaluatie<sup>a</sup>. Deze stelling impliceert, dat beliefs naast de cognitieve ook een evaluatieve component bevatten. Aldus definiëren we, enigszins afwijkend van Fishbein en Ajzen, beliefs als singuliere uitspraken, waarin verband gelegd wordt tussen een bepaald onderwerp en een evaluatief attribuut. Compilaties van beliefs noemen we een attitude, conform Fishbein en Ajzen. Voorts duiden we een complex van samenhangende attitudes aan met het begrip: ideologie.

In deze studie beperken wij ons tot de beliefs inzake en de attitude tegenover outgroups en de ingroup. Daarmee sluiten wij enkele zaken uit. Aller-



eerst het voorgenomen gedrag tegenover outgroups, zoals dat veelvuldig en met succes is onderzocht met de zogenaamde schalen voor sociale distantie (Bogardus, 1925; 1968)<sup>9</sup>. Ook sluiten wij het daadwerkelijke en observeerbare gedrag tegenover outgroups, discriminatie genoemd (Bovenkerk, 1978) uit van studie. Daaronder ressorteert ook het gedrag van representanten van instituties, waardoor outgroups al dan niet direct benadeeld worden. Dit verschijnsel wordt aangeduid als 'institutioneel racisme' (Carmichael en Hamilton, 1967; Tumin, 1969; Mercer, 1971; Friedman, 1975; Williams, 1985; Bovenkerk, 1986). De belangrijkste reden om zulks te doen komt voort uit de aard van het onderhavige onderzoek: het survey. Het survey kent enorme voordelen wanneer het de onderzoeker gaat om het vaststellen van de aanwezigheid, spreiding en mogelijke oorzaken van een bepaald gedachtengoed in een samenleving. Maar voor de valide meting van gedrag vergt dit type onderzoek uitermate veel creativiteit. We onderkennen deze beperking met als consequentie dat we niet het gehele spectrum van beliefs tot en met gedrag tegenover outgroups in kaart kunnen brengen.

Deze beperking tot beliefs en attitudes verschaft ons evenwel nog een ruim reservoir van begrippen, relevant voor het onderwerp van deze studie, zoals stereotypen, vooroordelen, racisme, minimaal racisme, symbolisch racisme, xenofobie en etnocentrisme<sup>10</sup>. In het navolgende zullen we deze begrippen globaal trachten te definiëren.

Stereotypen kunnen gedefinieerd worden als cognities waarmee een individu de complexe en snel veranderende sociale realiteit tot bevattelijke proporties reduceert (Lippmann, 1922; Allport, 1958; Cauthen, Robinson en Krauss, 1971; Tajfel, 1981). Deze cognities bestaan in kenmerken die worden toegeschreven aan en typisch worden geacht voor bepaalde categorieën van individuen, ongeacht de verschillen tussen de individuen binnen die categorie (Brown, 1986). Wanneer mensen stereotypen gebruiken ter karakterisering van een sociale categorie, wordt dat wel generaliseren (Allport, 1958) of personaliseren (Tajfel, 1981) genoemd. Generaliseren impliceert dat deze cognities tenminste ten dele niet in overeenstemming zijn met de empirie (Hagendoorn, 1986b). Stereotypen worden gestandaardiseerd in een samenleving (Sherif, 1979) en via sociale beïnvloeding overgedragen (Tajfel, 1981; 1982a). Hieruit zou men kunnen afleiden, dat stereotypen relatief wijdverbreid en betrekkelijk stabiel zijn. Maar uit meerdere empirische studies blijkt dat stereotypen veranderen onder invloed van politieke gebeurtenissen (Brown, 1986).

Wanneer deze cognities een evaluatief moment bevatten, worden zij in de literatuur aangeduid als vooroordelen (Shaver, 1977; Hagendoorn, 1986b). In het algemeen wordt verondersteld dat vooroordelen tegenover outgroups een overwegend negatief karakter dragen. Vooroordelen tegenover de ingroup zouden een overwegend positief karakter dragen, maar worden slechts hoogst zelden geproblematiseerd (Cauthen e.a., 1971; Dovidio, Evans en Tyler, 1986).

Racisme kan gedefinieerd worden als een min of meer samenhangend complex van beliefs waarin een invariant, dat wil zeggen biologisch gedetermineerd verband gelegd wordt tussen het genotype en het culturele gedrag van rassen (Benedict, 1940; Van den Berghe, 1967; Schermerhorn, 1970; Banton, 1970; Phizacklea en Miles, 1980). Aangezien er sprake is van een complex van beliefs, beschouwen we racisme als een attitude<sup>11</sup>.

Enkele auteurs menen dat racisme tot een anachronisme geworden is. Uit het racisme voortgekomen attitudes zouden daarentegen voortbestaan. Zo definieert Schermerhorn (1970) het minimaal racisme als een complex van opvattingen, waarin 'darker people' beschouwd worden als achterlijk en minder ontwikkeld. Deze achterstand zouden zij echter kunnen inlopen met training en opleiding. Deze opvattingen lijken ook bedoeld door Bovenkerk e.a. (1985) waar zij constateren, dat Nederlanders in de tweede helft van de jaren zeventig een beschavingsoffensief inzetten gericht op de zogenaamde gastarbeiders<sup>12</sup>. Een andere variant van een uit racisme voortgekomen attitude, is symbolisch racisme genoemd (McConahay en Hough, 1976; Kinder en Sears, 1981; Kinder, 1986). Deze opvattingen bevatten een combinatie van enerzijds negatieve gevoelens aangaande zwarte mensen en anderzijds traditionele Amerikaanse waarden zoals individualisme, een sterk arbeidsethos, gehoorzaamheid en discipline. Het symbolisch racisme is gebaseerd op het morele gevoel dat de zwarte mensen deze traditionele waarden schenden<sup>13</sup>. Hoewel de operationele uitwerking van de beide begrippen enigszins te wensen over laat, lijken deze begrippen door de auteurs bedoeld te zijn als attitudes.

Het begrip xenofobie mag in deze opsomming niet ontbreken. Dit begrip staat sinds de klassieke oudheid bekend als angst en haat tegenover vreemdelingen (Rose, 1983). Binnen de sociale wetenschappen is het enkele keren gehanteerd ter meting van de attitude tegenover allochtone etnische groepen (Campbell en McCandless, 1951; Liebhart en Liebhart, 1971; van Donselaar en van Praag, 1983).

De tot dusverre genoemde begrippen met de gegeven definities hebben enkel betrekking op beliefs en attitudes van een autochtone meerderheid tegenover outgroups. In de vorige paragraaf hebben we geëxpliciteerd waarom de attitude tegenover outgroups sterk verbonden is met attitude tegenover de ingroup. Deze notie wordt niet daadwerkelijk<sup>14</sup> verdisconteerd in de voornoemde begrippen. Deze combinatie van attitudes is daarentegen expliciet aanwezig in het begrip etnocentrisme, dat geïntroduceerd is door Sumner (1906). Etnocentrisme kan voorlopig gedefinieerd worden als een complex van attitudes, waarbij de positieve attitude tegenover de ingroup samenhangt met de negatieve attitude tegenover outgroups. Conform de door Fishbein en Ajzen (1975) geïnspireerde definities, beschouwen we etnocentrisme als een ideologie: er is immers sprake van een samenhangend complex van attitudes. In de volgende paragraaf zullen we enkele auteurs bespreken, die een wezenlijke bijdrage geleverd hebben aan de theorievorming rond dit begrip. Dan zal blijken dat het begrip etnocentrisme, ter karakterisering van attitudes tegenover zowel ingroup als outgroups, enkele van de in deze paragraaf genoemde begrippen in zich draagt.

#### 1.4 THEORETISCHE BIJDAGEN

De grondslag voor het etnocentrisme-concept is gelegd door Sumner. Hij schrijft: 'Ethnocentrism is the technical name for this view of things in which one's own group is the centre of everything, and all others are scaled and rated with reference to it. Folkways correspond to it to cover both the inner and the outer relation. Each group nourishes its own pride and vanity, boasts itself superior, exalts its own divinities, and looks with contempt on the outsiders. Each group thinks its own folkways the right ones, and if it observes that other groups have other folkways, these excite scorn' (1906/1959, 12-13). Sumner wijst in zijn studie vele voorbeelden aan van volkeren die zichzelf superieur achten en tegelijkertijd andere volkeren als inferieur beschouwen.

Deze globale theoretische noties worden door Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson en Sanford in hun befaamd geworden studie over de autoritaire persoonlijkheid uitgewerkt (1950/1982). Zij beschouwen dit complex van attitudes als een ideologie, waarvan ook het conservatisme onderdeel uitmaakt. De samenstellende kenmerken van deze ideologie trachten zij op inductieve wijze met behulp van diepte-interviews alsmede middels de

constructie van meetinstrumenten te achterhalen. Zij constateren dat mensen, die zich in sterke mate aangetrokken voelen tot de etnocentrische ideologie, een rigide onderscheid maken tussen enerzijds degenen die tot de ingroup behoren en anderzijds alle anderen die daartoe niet behoren en aldus tot outgroups behoren. Zij merken op dat etnocentristen zich simultaan als lid van meerdere ingroups definiëren. Een individu kan zich tegelijkertijd bijvoorbeeld als lid van een wijk-, dorps-, en kerkgemeenschap definiëren, maar ook als lid van een provincie en/of een natie. Tegenover elk van de gedefinieerde ingroups staan outgroups die feitelijk gevormd worden door alle anderen, die niet tot de gedefinieerde ingroup behoren. Kenmerkend voor een etnocentrist is nu de algemene verwerping van al die outgroups. Deze verwerping hoeft niet gebaseerd te zijn op kennis van de personen die tot de outgroups behoren: zonder enig daadwerkelijk contact vertoont het individu, dat zich aangetrokken voelt tot etnocentrisme, een algemene afkeer van outgroups. Deze algemene afkeer blijkt onder meer uit de attributen welke hij bij de leden van outgroups waarneemt. Hij ziet outgroups als vies, agressief, lui, oneerlijk en slecht gemanierd. Daarentegen ziet hij de leden van de ingroup als netjes, hard werkend, ambitieus, eerlijk en goed gemanierd. De perceptie van deze karakteristieken voltrekt zich, volgens Adorno c.s., stereotypegewijs.

De studie van Levine en Campbell (1972) munt vooral uit door het encyclopedisch overzicht dat zij biedt<sup>15</sup>. De bijdrage van deze auteurs bestaat daarin dat zij de laatstgenoemde notie van Adorno c.s., betreffende de stereotype perceptie van attributen, op een algemener plan hebben gebracht. Zij stellen daaromtrent, dat steeds wanneer leden van een sociale groep, de gebruiken, gewoonten, zeden en normen van een andere sociale groep percipiëren als zijnde onderscheiden c.q. afwijkend, karakteristieken van de andere sociale groep via stereotypen gepercipieerd worden. Dit betekent, gelet op bovenstaande definities, dat bepaalde evaluatieve attributen typisch geacht worden voor de betreffende sociale groep, ongeacht de verschillen tussen de individuele leden van de groep.

Een laatste bijdrage stamt van de in paragraaf 1.3 besproken C.I.C.-theorie van Tajfel en Turner. De assumptie die aan deze theorie ten grondslag ligt, is dat individuen een positieve sociale identiteit willen bewerkstelligen en daarom, als het ware automatisch, een negatieve attitude aannemen tegenover outgroups.

De mentale processen via welke individuen de positieve sociale identiteit bewerkstelligen, hebben we sociale identificatie en sociale contra-iden-

tificatie genoemd. De resultante van sociale identificatie is de selectieve perceptie van overwegend positief gewaardeerde karakteristieken bij leden van de ingroup. Sociale contra-identificatie impliceert dat op selectieve wijze overwegend negatief gewaardeerde karakteristieken worden gepercipieerd bij leden van outgroups.

Deze chronologische accumulatie geeft de voortgang inzake de theorievorming rond etnocentrisme weer. We beschouwen de theorie van Tajfel, welke we in een breder sociaal-wetenschappelijk kader hebben geplaatst en voorzien van een sluitstuk, als de overkoepelende theorie. De elementen die door Sumner, Adorno e.a., en Levine en Campbell naar voren zijn gebracht, kunnen op zinvolle wijze geïntegreerd worden in deze theorie. Sumner's bijdrage inzake de bifactoriële structuur van etnocentrisme is immers aanwezig en voorzien van een theoretisch fundament, namelijk de mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie. De definitie van deze mechanismen bevat een verwijzing naar de selectieve perceptie van culturele karakteristieken welke gelijk gesteld kan worden met de stereotype perceptie van karakteristieken zoals die is geponeerd door Adorno e.a. en is uitgewerkt door Levine en Campbell. De notie van Adorno e.a. dat de negatieve attitude ten aanzien van meerdere outgroups geldt, is een welkome aanvulling op de geformuleerde theorie.

Het begrip etnocentrisme incorporeert verwante begrippen als stereotypen, vooroordelen en minimaal racisme en is explicieter geconceptualiseerd dan het begrip symbolisch racisme. Daarnaast is etnocentrisme ter karakterisering van bepaalde attitudes nadrukkelijk onderscheiden van racisme. Immers: in geval van racistische attitudes worden invariante, casu quo biologisch gedetermineerde kenmerken toegeschreven aan bepaalde sociale groepen, terwijl er in geval van etnocentrische attitudes, negatieve culturele karakteristieken worden toegeschreven aan outgroups, waarvan verondersteld wordt dat de ingroup dezen niet bezitten of in mindere mate. Op het begrip xenofobie komen we in deze studie nog terug.

Aangezien we de aanwezigheid van etnocentrische attitudes niet enkel willen vaststellen maar ook verklaren, stellen we in de volgende paragraaf een aantal theoretische perspectieven aan de orde, waarin getracht wordt de aanwezigheid van etnocentrische attitudes te verklaren.

## 1.5 THEORETISCHE VERKLARINGEN

In deze paragraaf exploreren we een aantal theoretische perspectieven welke een verklaring van etnocentrische attitudes herbergen. We definiëren een theoretisch perspectief, in navolging van Turner (1978), als een cluster van impliciete assumpties, min of meer gedefinieerde concepten en proposities, welke de concepten op al dan niet logische wijze verbinden. Deze assumpties, concepten en proposities vormen een oriëntatie ter beschouwing van verschillende aspecten van een maatschappelijk verschijnsel, welke oriëntatie uiteindelijk mogelijkwijs als een te operationaliseren theorie geformuleerd kan worden.

In een eerdere publicatie (Felling, Peters en Scheepers, 1986) hebben we getracht deze perspectieven ter verklaring van etnocentrische attitudes te classificeren. Zulks is geen eenvoudige zaak gelet op de enorme verscheidenheid aan perspectieven. Het is met name problematisch om de veronderstelde oorzaken van etnocentrische attitudes eenduidig vast te stellen, aangezien meerdere theoretische perspectieven slechts ten dele geëxpliciteerd zijn. Daarom geven we in deze studie deze perspectieven zonder nadere classificatie weer.

Deze exploratie is uitdrukkelijk bedoeld als een eerste kennismaking met de theoretische perspectieven. Op grond hiervan zullen we enkele perspectieven selecteren welke we in latere hoofdstukken nader zullen expliciteren en eventueel aanvullen. Steeds zullen we het betreffende theoretisch perspectief in verband brengen met de geformuleerde sociale (contra-) identificatie-theorie. Het beoogde resultaat daarvan is de formulering van toetsbare theoretisch-causale modellen ter verklaring van etnocentrische attitudes.

Nu volgt een globale beschrijving van onderscheiden theoretische perspectieven, bedoeld ter verklaring van etnocentrische attitudes in westerse samenlevingen<sup>16</sup>.

Enkele auteurs assumeren dat elke samenleving een normatief systeem kent dat, expliciet danwel impliciet, ideologische noties bevat waarin de superioriteit en suprematie van blanken tegenover niet-blanken verankerd ligt (Westie, 1964). Individuen die binnen deze cultuur opgroeien internaliseren deze ideologische noties op betrekkelijk ongedifferentieerde wijze. Het normatief systeem als zodanig wordt via socialisatieprocessen van generatie op generatie overgedragen en kent aldus een zekere mate van diachrone stabiliteit.

Andere auteurs onderschrijven deze noties in grote lijnen en concentreren zich op de socialisatieprocessen. Zij stellen dat het individu gedurende het socialisatieproces de sociale codes van een cultuur leert. Daartoe behoren de waarderingen voor allerlei sociale groepen (Ashmore en Delboca, 1976). Dit proces wordt ook wel assimilatie genoemd (Tajfel, 1981). Deze theoretici richten zich op de explicatie van de mechanismen, via welke culturele waarden van het normatief systeem overgedragen worden. Individuen nemen waarden over van hun ouders via processen van imitatie en identificatie. Via het mechanisme van conformisme-geneigdheid neemt het individu waarden over van zogenaamde 'peer-groups'. De mechanismen, via welke door andere maatschappelijke instituties waarden overgedragen worden, zijn nog niet expliciet benoemd (Schäfer en Six, 1978).

Enkele andere auteurs richten de focus op antecedenten van het normatief systeem. Cox (1948) en Lanternari (1980) poneren dat het normatief systeem, waarin etnocentrisme verankerd ligt, doelbewust gepropageerd wordt door de leden van de uitbuitende klasse. Met deze propaganda worden bepaalde categorieën binnen een samenleving als inferieur gestigmatiseerd. Dit zou een rechtvaardiging vormen van de exploitatie van de betreffende categorie alsook van de haar toebehorende natuurlijke hulpbronnen.

Zo ook Carmichael en Hamilton (1967), die poneren dat het genoemde normatief systeem ontstaan is in de koloniale periode, toen de blanken er in geslaagd zijn de zwarte mens aan zich te onderwerpen en te dehumaniseren. Het sociale effect daarvan zou zijn dat hedendaagse blanken aan deze historische gebeurtenissen gevoelens van superioriteit tegenover niet-blanken ontleenen.

De voornoemde theoretische perspectieven vindt men veelal terug bij sociologen. Psychologen concentreren zich bij de verklaring van etnocentrische attitudes op intra-psychische factoren. Zo stelt Freud (1929/1985) dat steeds wanneer twee groepen met elkaar in contact komen, leden van beide groepen de geringste verschillen tussen de groepen benadrukken. Daarbij leggen zij de nadruk op inferieure kwaliteiten van anderen en tegelijkertijd op superieure kwaliteiten van de eigen groep. Hij noemt dit verschijnsel: 'Narzissmus der kleinen Differenzen'. Het motief dat individuen daartoe motiveert, is libidineus van aard: enkel binnen de eigen groep ziet het individu kans om geluk in het leven te verwezenlijken.

Deze freudiaanse theorievorming heeft auteurs als Rogers, Fromm en Miller geïnspireerd tot een perspectief met als centraal begrip: 'self-esteem'

(Levine en Campbell, 1972). Deze theoretici poneren dat individuen die een geringe mate van zelfachting hebben, dit trachten te verhelpen met behulp van twee mechanismen die zich voltrekken in het onderbewustzijn. Projectie is het mechanisme waarbij het individu de eigen onacceptabele motieven en het eigen onacceptabele gedrag toeschrijft aan anderen. Compensatie is het overdreven geloof in de eigen superioriteit, gepaard gaande met minachting voor anderen. Het resultaat van beide mechanismen bestaat in etnocentrisme.

Een ander perspectief in deze stroom betreft de frustratie-agressie-verplaatsing-theorie van Dollard, Doob, Miller, Mowrer en Sears (1939; vgl. Berkowitz, 1962). Zij gaan ervan uit dat individuen narcistisch, egocentrisch en gericht op de vervulling van behoeften zijn. Maar het sociale leven verhindert de vervulling van behoeften ten dele. Deze belemmeringen worden aan het individu opgelegd door allerlei socialiserende instanties. Ten gevolge daarvan ontstaat ontevredenheid welke resulteert in frustraties. Deze frustraties katalyseren agressieve tendenties die eigenlijk gericht zijn tegen degenen, die de vervulling van behoeften in de weg staan. Maar tegen deze personen of instanties kan de agressie niet geuit worden. Daarom wordt de agressie verplaatst en gericht tegen outgroups, welke na verloop van tijd beschouwd worden als de daadwerkelijke bron van ontstane frustraties.

Andere auteurs accentueren veeleer de cognitieve componenten van de psyche. Zo meent Rokeach (1960) dat individuen de sociale wereld categoriseren op grond van het al of niet overeenkomen van opvattingen. Outgroups waarvan verondersteld wordt dat ze er andere opvattingen op na houden, worden verworpen (Insko, Nacoste en Moe, 1983). Een soortgelijk perspectief komt naar voren in het werk van Mikula (1977). Hij meent dat het al dan niet aannemen van een positieve attitude tegenover een ander individu is ingegeven door de mate van interpersoonlijke attractie. Het hebben van overeenkomende opvattingen behoort tot de attractiviteitsbevorderende factoren.

Andere theoretische perspectieven kenmerken zich daardoor dat zij bij de verklaring van etnocentrische attitudes, al dan niet expliciet, verwijzen naar maatschappelijke omstandigheden.

Zo poneren Adorno e.a. (1950/1982) dat bepaalde individuen onder druk van globale veranderingen van sociale condities en instituties, autoritaire attitudes vormen, ten gevolge waarvan etnocentrische en conservatieve attitudes zouden ontstaan.



Vanuit een ander perspectief ontwikkelt Durkheim (1897/ 1967) het begrip anomie ter karakterisering van een samenleving ten tijde van economische fluctuaties. In dergelijke episodes zou de *modus vivendi* van bepaalde categorieën in de samenleving onder druk komen te staan, zodanig dat zij moreel gedereguleerd geraken. Naderhand hebben deze noties Srole (1956) geïnspireerd tot de stelling dat anomische attitudes samenhangen met etnocentrisme.

Vanuit een derde perspectief poneren auteurs als Sherif (1979; en Sherif, 1979) en Coser (1956) dat vermeende of gevreesde conflicten tussen sociale groepen een gepercipieerde dreiging bewerkstelligen welke tot vijandigheid jegens outgroups en solidariteit binnen de ingroup leidt. Coser voegt hieraan toe dat dergelijke (gepercipieerde) conflicten vooral optreden ten tijde van maatschappelijke schaarsteverhoudingen.

Een geheel ander perspectief is voortgekomen uit de Amerikaanse onderzoekstraditie waarin de relatie tussen religie en etnocentrische attitudes veelvuldig onderzocht is. Geïnspireerd door Webers theorie (1904/1984), werd gesteld dat velen uit de christelijke wereld- en levensbeschouwing richtlijnen voor het leven van alledag zouden destilleren. De impliciete veronderstelling daarbij was dat het christelijk gebod van universele naastenliefde in het alledaagse leven tot uitdrukking zou komen in een tolerante houding tegenover andersdenkenden, in het algemeen tegenover outgroups. Toen uit veelvuldig empirisch onderzoek naar voren kwam dat christenen juist minder tolerant waren tegenover allerlei outgroups dan niet-christenen (vgl. Eisinga, Felling en Peters, 1988a), was de verwarring groot. Theoretische interpretaties van deze empirische bevindingen zijn zeldzaam. Enkele uitzonderingen in dit opzicht zijn Allport (1958), Glock en Stark (1966a; 1966b) en Roof (1974a; 1978a). Met name Roofs interpretatie is interessant. Hij stelt dat we de samenhang tussen de christelijke levensbeschouwing en de negatieve attitude tegenover outgroups moeten verklaren vanuit het lokalisme, dat wil zeggen: de oriëntatie op de lokale gemeenschap. Dit lokalisme zou aanleiding geven tot een negatieve attitude tegenover outgroups en niet de christelijke levensbeschouwing.

Vanuit een laatste theoretisch perspectief is geopperd, dat contact tussen sociale groepen van invloed is op de attitudes van de ene groep tegenover de andere. Op dit gebied bestaat een theoretische controverse (Amir, 1969; 1976), die we als volgt willen schetsen: is interetnisch contact van invloed

op attitudes, of zijn attitudes van invloed op contact? Beide theses zijn plausibel en kunnen tegelijkertijd waar zijn.

Tot zover de globale beschrijving van de theoretische perspectieven, welke noties herbergen ter verklaring van etnocentrisme. In de volgende paragraaf zullen we enkele theorieën selecteren, waarvan we vermoeden dat zij een welkome complementering van de sociale (contra-) identificatie-theorie zouden kunnen betekenen.

## 1.6 SELECTIE VAN THEORETISCHE VERKLARINGEN

In de vorige paragraaf hebben we theoretische perspectieven ter verklaring van etnocentrische attitudes weergegeven. Nu lijken niet alle perspectieven even vruchtbaar. Bovendien behoort empirische toetsing van al deze theorieën om praktische redenen niet tot de mogelijkheden. Daarom formuleren we een additioneel criterium ter selectie van deze perspectieven: de te selecteren verklaringen dienen relevant te zijn binnen de contemporaine Nederlandse samenleving. We schetsen enkele relevant geachte sociaal-economische en sociaal-culturele omstandigheden voorafgaande aan en ten tijde van de dataverzameling, om op grond daarvan de selectie te maken. Nederland kende vanaf de Tweede Wereldoorlog een gestaag groeiende economie. In de jaren zeventig begon die groei enigszins af te nemen. Deze stagnerende groei had evenwel (nog) geen consequenties voor de reële koopkracht van allerlei inkomenscategorieën. Vanaf 1979 was dit echter wel het geval. In de periode van 1979 tot 1984 gingen de mensen die van een minimuminkomen rond moesten komen, er 10 tot 13% op achteruit. Voor de modale inkomenscategorie bedroeg die daling zo'n 15% (de Gier, 1986). Deze dalende lijn keerde zich echter voor de modale werknemer die zich in 1984 en 1985 wederom in een geringe stijging van zijn reële koopkracht kon verheugen. Zulks was voor de minima echter niet het geval: hun reële koopkracht bleef dalen (Hübner, 1986). Dit, ondanks de reeds in 1981 geïnitieerde 'eenmalige uitkering voor echte minima'. Het aantal mensen dat een beroep deed op deze eenmalige uitkering liep sterk op van 313.000 in 1981 tot 468.000 in 1982; en via 568.000 in 1983 tot 658.000 in 1984. Dit betekent dat 10% van de huishoudens in Nederland aanspraak maakte op een aanvullende uitkering, waaronder vele werklozen, bijstandsontvangers en bejaarden, maar ook arbeidsongeschikten en weduwen (Sociaal

en Cultureel Planbureau, 1986). Ook veel zelfstandigen uit het midden- en kleinbedrijf maakten de gang naar de Sociale Dienst (de Gier, 1986). Het mag dan ook niet verwonderlijk heten dat een groot aantal huishoudens in problematische schuldsituaties is geraakt, zodanig dat zij niet meer op eigen kracht hun financiële problemen kunnen oplossen. Naar schatting zijn dit zo'n 150.000 huishoudens in Nederland (de Greef en Middel, 1986). Mede als gevolg van de reeds door het kabinet Lubbers uitgevoerde en aangekondigde bezuinigingsronden, met als doel een reductie van het financieringstekort, zijn aldus schaarsteverhoudingen ontstaan. Ten gevolge daarvan is voor bepaalde sociale categorieën in de Nederlandse samenleving een zekere mate van bestaansonzekerheid ontstaan.

Dergelijke omstandigheden zijn altijd en overal pijnlijk, maar zeker in een samenleving als de Nederlandse, waar burgerlijke waarden in het algemeen en met name economische burgerlijke waarden als maatschappelijke zekerheid, het financieel goed hebben en vooruitkomen in het leven in de loop der geschiedenis deel uitgemaakt hebben van het dominante cultuurpatroon (Felling, Peters en Schreuder, 1983a; 1983b). Deze waarden blijken ten tijde van de dataverzameling een hoge plaats in te nemen in de waardenhiërarchie van de Nederlanders (Felling, Peters en Schreuder, 1987b). We veronderstellen dat een dergelijke discrepantie tussen enerzijds nastrevenswaardig geachte doelen, in casu de economische burgerlijke waarden en anderzijds de harde sociaal-economische realiteit niet zonder consequenties kan blijven. Mogelijkerwijs zijn dergelijke sociale veranderingen bedoeld door Adorno e.a. als factoren ten gevolge waarvan zich autoritaire attitudes ontwikkelen. In Durkheims theorie is ook uitdrukkelijk plaats ingeruimd voor dergelijke sociaal-economische fluctuaties als precondities voor het ontstaan van anomie. En aangezien er sprake is van schaarsteverhoudingen, is het niet uitgesloten dat juist nu, conform Coser's theorie, (percepties van) conflictueuze verhoudingen ontstaan tussen sociale groepen. Daarom selecteren we deze theoretische perspectieven als bronnen ter verklaring van etnocentrische attitudes.

Daarnaast menen we dat het theoretische perspectief waarin de christelijke levensbeschouwing beschouwd wordt als een oorzaak van etnocentrisme, relevant geacht mag worden binnen de Nederlandse samenleving. Het is weliswaar gebleken dat het complex van christelijk-transcendente levensovertuigingen aan kracht heeft ingeboet (Felling, Peters en Schreuder, 1982). Maar met name voor degenen die hun levensbeschouwing in het leven van alledag een saillante plaats toekennen, blijkt dat de christelijke

levensbeschouwing een onmiskenbaar sterke invloed doet gelden op seculiere attitudes en uiteindelijk op hun politieke richting (Felling, Peters en Schreuder, 1986). In dit verband is het echter de vraag of de christelijke levensbeschouwing verantwoordelijk is voor etnocentrische attitudes, aangezien daarvoor geen theoretische interpretaties voorhanden zijn. Daarom is Roofs theorie zo interessant. Hij stelt immers dat niet de christelijke levensbeschouwing maar het lokalisme voor etnocentrische attitudes verantwoordelijk is. Dit enigszins pretentieuze perspectief verdient onze aandacht. Met deze selectie denken we de meest relevante theoretische perspectieven ter verklaring van etnocentrisme te pakken te hebben. We veronderstellen dat de factoren die centraal staan in deze theoretische verklaringen, de mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie waaruit etnocentrische attitudes resulteren, instigeren.

## 1.7 SAMENVATTING EN PROBLEEMSTELLING

De centrale these van deze studie is dat de negatieve attitude van sommige Nederlanders tegenover outgroups, in casu allochtone nieuwkomers, niet los staat van de positieve attitude tegenover de ingroup, in casu het Nederlandse volk. Dit complex van attitudes duiden we aan met het begrip: etnocentrisme.

Het proces dat aan de positieve attitude tegenover de ingroup ten grondslag ligt, noemen we sociale identificatie. Individuen categoriseren de sociale werkelijkheid op grond van normen ontleend aan het waardenpatroon van de sociale groep(en) binnen welke zij gesocialiseerd zijn. Vervolgens vergelijken zij de eigen sociale groep met andere sociale groepen. Zij hebben de neiging om deze vergelijking in het voordeel van de eigen groep te laten uitvallen. Daartoe percipiëren zij op selectieve wijze overwegend positieve culturele karakteristieken bij de eigen sociale groep. Bij anderen, leden van outgroups, percipiëren zij daarentegen op selectieve wijze overwegend negatieve culturele karakteristieken. Deze selectieve perceptie betreft meerdere outgroups: ook die waarmee men in het geheel geen contact heeft gehad. Dit laatste proces noemen we sociale contra-identificatie. Het resultaat van beide mentale processen is dat outgroups inferieur geacht worden in vergelijking met de ingroups die superieur geacht worden. Aan deze vergelijking ontleen individuen een positieve sociale identiteit.

Ter verklaring van deze etnocentrische attitudes selecteren we enkele theoretische perspectieven welke we relevant achten binnen de contemporaine Nederlandse samenleving. We kiezen die perspectieven, waarin autoritarisme, anomie, conflict, de christelijke levensbeschouwing en lokalisme centraal staan. We veronderstellen vooralsnog dat de genoemde factoren de mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie instigeren met als resultaat etnocentrische attitudes.

Aangezien we deze perspectieven nog niet voldoende geëxpliciteerd achten, trachten we ze zodanig te expliciteren en vervolgens te completeren dat daaruit toetsbare theoretisch-causale modellen ontstaan. Na toetsing van deze separate theorieën kunnen we dan de vraag beantwoorden of en in hoeverre zij de aanwezigheid van een negatieve attitude tegenover outgroups respectievelijk een positieve attitude tegenover de ingroup verklaren.

Deze theoretische noties zijn richtinggevend geweest voor een deel van de inrichting van de nationale enquête die in 1985 heeft plaatsgevonden, SOCON 85 genaamd. In hoofdstuk twee doen we verslag van de operationalisering van de bovenstaande begrippen, de dataverzameling en de constructie van de meetinstrumenten.

In hoofdstuk drie beschrijven we de differentiële aanwezigheid van de negatieve attitude tegenover outgroups respectievelijk de positieve attitude tegenover de ingroup bij een aantal relevante sociale categorieën. In de daarna volgende hoofdstukken vier tot en met tien ontwikkelen we de geselecteerde theoretische perspectieven tot theoretisch-causale modellen die we vervolgens toetsen. In hoofdstuk elf trachten we al deze separate modellen in één model te synthetiseren. Bovendien presenteren we daarin een gereduceerd model met daarin de allerbelangrijkste factoren ter verklaring van etnocentrische attitudes. In hoofdstuk twaalf sluiten we deze studie af met een nabeschuiving.

- 1 Op dit punt wijken we af van de terminologie van Lucassen en Penninx. Zij menen dat deze categorie nieuwkomers geduid kan worden als immigranten op economische basis, omdat deze mensen naar Nederland kwamen om zich hier permanent te vestigen. Zulks geldt wel voor de mensen die hier daadwerkelijk economische activiteiten ontplooiden, zoals bijvoorbeeld de Chinese restauranthouders of de Italiaanse ijsverkopers, maar niet voor deze sociale migranten, wier primaire doel immers familiehereniging is.
- 2 In de meest recente publicatie inzake de aantallen etnische minderheden, komt Muus (1986) uit op een schatting van 669.395 personen. Daarbij heeft hij al die categorieën samengevoegd, welke op grond van de Minderheden Nota (Rietkerk, 1983) als doelgroepen van het Nederlandse minderhedenbeleid beschouwd mogen worden. Wanneer de nieuwkomers die niet tot de etnische minderheden gerekend worden, meegenomen worden in de schatting van het aantal 'vreemdelingen', komt Muus op een totaal van 855.000 personen, zo'n 5,9 % van de totale Nederlandse bevolking.
- 3 We sluiten aan bij de door Merton (1957) geïntroduceerde terminologie, die navolging gevonden heeft in de sociologische handboeken (van Doorn en Lammers, 1976; de Jager en Mok, 1978).
- 4 Tajfel (1982a) noemt het eerste criterium de externe component. Het tweede en derde criterium vallen bij hem onder de interne component. Daarnaast onderscheidt hij nog een derde component: de emotionele. Daarbij is de vraag aan de orde of een lid van een entiteit een emotionele investering doet in zowel het lidmaatschap als in de waarden die aan het lidmaatschap verbonden kunnen worden. Aangezien deze derde component noch voor de classificatie van Tajfel, noch voor de alhier voorgestelde classificatie van belang is, hebben we deze component ter onderscheiding van de onderhavige begrippen achterwege gelaten.
- 5 De geponeerde indeling van sociale entiteiten komt overeen met de klassieke terminologie van Merton, maar wijkt daarvan definitoir af. Deze afwijking komt voort uit de keuze van de criteria ter onderscheiding van de begrippen. In de gangbare definities van de begrippen is plaats ingeruimd voor criteria als: interactie (Merton, 1957; de Jager en Mok, 1978) en de mate van directheid van de sociale betrekkingen (van Doorn en Lammers, 1976). Wij achten deze criteria voor het onderzoeksdoel van deze studie niet relevant.

- 6 Ook in dit opzicht verschilt het hier geponeerde standpunt van de opvatting, welke voorheen gearticuleerd is door Merton. Het standpunt van Merton en, in navolging daarvan, van Van Doorn en Lammers, is dat een sociale wetenschapper, als geoefend observator van maatschappelijke verschijnselen, extern kan beslissen of een van de genoemde begrippen van toepassing is op een bepaalde sociale entiteit. Wij daarentegen menen, dat zulks op voorhand onmogelijk is en onderwerp dient te zijn van empirisch onderzoek.
- 7 Hoewel Tajfel en Turner dit begrip vaker gebruiken, definiëren zij het niet expliciet. Een onvolledige aanzet daartoe is te vinden bij Turner (1982, 17). Om deze reden hebben we getracht het begrip vollediger te definiëren. Deze definitie vormt feitelijk het sluitstuk van de C.I.C.-theorie. Zie ook Felling, Peters en Scheepers (1986, 29 e.v.), alwaar enkele voorbeelden van sociale (contra-) identificatie besproken worden.
- 8 Moscovici (1981) stelt het aldus: 'When you classify someone as neurotic, Jewish or poor, you are not merely stating a fact, you are also making a judgement and you are branding this person'. In de studie van Felling, Peters en Scheepers (1986) worden voorbeelden gegeven van attributen als lui en achterlijk, waarin onmiskenbaar een impliciete negatieve evaluatie vervat is. Anderzijds ligt in attributen als netjes en ambitieus onmiskenbaar een impliciete positieve evaluatie vervat. Over deze zaken bestaat binnen de Nederlandse samenleving naar alle waarschijnlijkheid een grote mate van sociale consensus.
- 9 Middels deze schalen tracht men vast te stellen in hoeverre individuen bereid zouden zijn te verkeren met bepaalde outgroups. Wij interpreteren een dergelijk instrument als een meting van de intentie tot gedrag.
- 10 In al deze begrippen wordt het negatieve aspect van de attitude tegenover outgroups benadrukt. Contrair hieraan introduceert de Jong (1986) het begrip etnische tolerantie, gedefinieerd als het dulgedrag ten aanzien van mensen van andere etnische afkomst in de eigen leefwereld, waarbij de etnische afkomst als zodanig niet als factor geldt voor het onthouden van rechten, posities en mogelijkheden.
- 11 Nauw verband hiermee houdt het begrip 'racialisatie', dat in Nederland is ingevoerd door Elich en Maso (1984). Zij beschouwen racialisatie als een proces waarbij bepaalde groepen of volkeren, die op de een of andere manier als zodanig onderscheiden kunnen worden, als een sociale categorie met inferieure en onveranderlijke kenmerken voorgesteld worden. De genoemde auteurs menen dat dit begrip het gebied bestrijkt tussen het

klassieke racisme en het nog nader te definiëren begrip etnocentrisme. Deze conceptuele afbakening is elders slordig genoemd (Felling, Peters en Scheepers, 1986). We hebben het begrip racialisatie in deze context niet opgenomen, omdat de nadruk niet zozeer ligt op beliefs of attitudes alswel op het proces, via welke deze attitudes tot stand zouden komen. Elich en Maso maken evenwel niet duidelijk op welke wijze dit proces verloopt. Al met al menen we, dat dit begrip vooralsnog onvoldoende geconceptualiseerd is.

- 12 Zie voor een uitvoeriger bespreking van het betreffende gedachtengoed, dat in de studie van Bovenkerk e.a. (1985) in de focus staat: Felling, Peters en Scheepers (1986, 37).
- 13 De conceptualisering van de genoemde auteurs staat aan hevige kritiek bloot (Sniderman en Tetlock, 1986a, 129-150; 1986b, 173-187). De crux van de kritiek bestaat daarin, dat het symbolisch racisme op conceptueel niveau weliswaar twee componenten kent, maar dat de tweede component, de traditionele Amerikaansc waarden, in empirische studies niet geoperationaliseerd wordt. Aldus is volslagen onduidelijk, wat nu precies de relatie tussen beide componenten is. Bovendien achten de critici het symbolisch racisme niet adequaat onderscheiden van het ouderwetse 'redneck' racisme.
- 14 De auteurs, die het symbolisch racisme geïntroduceerd hebben, ruimen weliswaar plaats in voor de attitude tegenover de ingroup, maar operationaliseren deze component immers niet daadwerkelijk.
- 15 Zij specificeren een groot aantal aspecten behorende tot de beide componenten van de etnocentrische attitudes (1972, 20-22). Het is evenwel niet duidelijk, wat de exacte status is van de gespecificeerde aspecten. Daarnaast geldt, dat enkele aspecten zeer ambivalent en daarom nietszeggend zijn. Enkele andere aspecten zijn zo universeel, dat ze kunnen gelden als karakteristieken van bijzonder abstracte begrippen.
- 16 Dit impliceert dat we theorieën welke ontsproten zijn aan antropologisch onderzoek en aldus veelal zijn toegesneden op niet-westerse samenlevingen uitsluiten (zie daartoe Levine en Campbell, 1972, 60 e.v.). Theoretische perspectieven ter verheldering van de wederzijdse betrekkingen tussen sociale groepen sluiten we ook uit. Daarvoor verwijzen we naar andere studies (Van den Berghe, 1967; Levine en Campbell, 1972, 176-197; Banton, 1983; Esser, 1986). Conform eerdere beperkingen sluiten we theorieën ter verklaring van het gedrag tussen sociale groepen ook uit. Zie daartoe Levine en Campbell (1972, 198 e.v.)





## 2 OPERATIONALISERING, DATAVERZAMELING EN MEETSCHALEN

### 2.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk geven we een chronologische beschrijving van een deel van het onderzoeksproces, zoals dat door Segers (1977) is geëxpliciteerd. Hierbij gaat het om de vertaling van theoretische begrippen in operationele definities van variabelen. We verantwoorden in de tweede paragraaf de operationalisering van etnocentrisme alsook van de geselecteerde theoretische begrippen: autoritarisme, anomie, conflict, christelijke levensbeschouwing en lokalisme. We trachten dan theoretisch plausibel te maken dat we met de geformuleerde items de betreffende begrippen valide meten.

In de derde paragraaf zullen we enige aandacht schenken aan de wijze waarop de geoperationaliseerde concepten in de vragenlijst terecht zijn gekomen. Ook de wijze van dataverzameling, de samenstelling van de steekproef en haar representativiteit voor de Nederlandse bevolking zullen in deze paragraaf nader toegelicht worden.

In de vierde paragraaf geven we allereerst een globale beschrijving van de frequentieverdeling van de items. Daarna doen we verslag van datareductie en de constructie van meetschalen. Via factoranalyse hebben we gezien in hoeverre de geformuleerde items als valide metingen van de theoretische begrippen beschouwd mogen worden. In de vijfde en laatste paragraaf van dit hoofdstuk vatten we een en ander samen.

### 2.2 OPERATIONALISERING: VALIDITEIT VAN METINGEN

#### 2.2.1 ETNOCENTRISME

In paragraaf 1.4 hebben we de belangrijkste bijdragen aan de begripsvorming van etnocentrisme de revue laten passeren. In deze paragraaf beschrijven we op welke wijze deze theoretische elementen in operationele items vertaald zijn<sup>1</sup>.

Sumner (1906/1959) heeft gewezen op de bifactoriële structuur van het etnocentrisme. Een negatieve attitude tegenover outgroups staat niet op zich maar hangt in sterke mate samen met de positieve attitude tegenover de ingroup. Om dit idee te toetsen, nemen we beide componenten op.

Als beide componenten in sterke mate met elkaar samenhangen, beschouwen we etnocentrisme, conform de eerder gegeven definities, als een ideologie. Deze notie is ook expliciet naar voren gebracht door Adorno e.a. (1950/1982). Daarnaast hebben deze onderzoekers opgemerkt dat de negatieve attitude op meerdere outgroups betrekking heeft. Daarom nemen we meerdere van de in Nederland aanwezige allochtone nieuwkomers op. Op grond van hun getalsmatige aanwezigheid en daarmee verband houdende, hun zichtbaarheid in de Nederlandse samenleving, nemen we de Turken, Marokkanen en Surinamers op<sup>2</sup>. Daarenboven melden Adorno e.a., dat de negatieve attitude ook geldt ten aanzien van allochtonen met wie men in het geheel geen contact<sup>3</sup> heeft (gehad). Om de geldigheid van deze notie nader te bezien, nemen we zigeuners (v0648 en v0651) en joden (v0655)<sup>4</sup> op. Voor beide groepen geldt dat zij relatief gering in omvang zijn, edoch met regelmaat het mikpunt van extreem nationalistisch- en/of extreem godsdienstig geöriënteerde groeperingen zijn<sup>5</sup>.

Uit de studie van Levine en Campbell (1972) vernemen we dat de perceptie van attributen van andere sociale groepen stereotypegewijs verloopt. In het voorgaande hebben we beargumenteerd, dat deze stereotypen impliciete doch inherente evaluaties bevatten. Deze notie impliceert dat van outgroups veelal negatief gewaardeerde kenmerken gepercipieerd worden. Van de ingroup daarentegen worden veelal positief gewaardeerde kenmerken gepercipieerd. De keuze voor stereotypen behorende bij de geselecteerde allochtone nieuwkomers is ten dele tot stand gekomen aan de hand van de studie van Hagendoorn (1986b)<sup>6</sup>. Zo worden Marokkanen in deze studie lomp (v0645) en agressief (v0649) genoemd; Turken noemen we gemakzuchtig (v0652) en achterlijk (v0654); Surinamers noemen we langzame werkers (v0650) en opvliegend (v0653). Daarnaast hebben we een uitspraak opgenomen waarin buitenlanders in het algemeen als vies bestempeld worden (v0647); en twee uitspraken welke een algemene verwerping van outgroups aangeven (v0644, v0646)<sup>7</sup>. Instemming met deze items interpreteren we als de selectieve perceptie van overwegend negatieve culturele karakteristieken van outgroups. Als stereotypen met betrekking tot Nederlanders kiezen we hard werken (v0657) en geliefd zijn in de wereld (v0656). Daarnaast kiezen we enkele uitspraken, die een algemene trots op en respect voor de Nederlandse

nationaliteit (v0659, v0663, v0664, v0665) tot uitdrukking brengen, alsmede enkele items waarin de superioriteit van de Nederlanders ten overstaan van andere nationaliteiten vervat ligt (v0658, v0660, v0662). Een laatste uitspraak heeft betrekking op de Nederlandse traditie van gastvrijheid jegens nieuwkomers (v0661)<sup>a</sup>. Wanneer respondenten instemmen met deze items menen we dat te mogen interpreteren als een selectieve perceptie van overwegend positieve culturele karakteristieken van de ingroup. In bijlage 1 vindt men de exacte tekst van deze items.

### 2.2.2 AUTORITARISME

Het begrip autoritarisme is door Adorno e.a. (1950/1982) gedefinieerd als de latente gevoeligheid voor fascistische propaganda. Het begrip is geconceptualiseerd als bestaande uit negen subsyndromen, te weten: conventionalisme, autoritaire agressie, autoritaire submissie, bezorgdheid over seksuele normen, cynisme en destructivisme, anti-intracaptie, macht en stoerheid, bijgeloof en stereotypie en tenslotte projectiviteit. In hoofdstuk 4 komen we nog uitvoerig op deze subsyndromen terug.

Ter operationalisering van deze subsyndromen van autoritarisme hebben we aansluiting gezocht bij de bestaande Nederlandse vertalingen van het oorspronkelijke meetinstrument van Adorno die door Meloen (1983b) zijn geïventariseerd<sup>a</sup>. De door Middendorp (1979) geïntroduceerde schaal heeft als uitgangspunt gediend. Deze schaal bevat echter niet alle door Adorno e.a. gespecificeerde subsyndromen van autoritarisme: sex en anti-intracaptie ontbreken. Enkele van de items zijn niet eenduidig vertaald. Om aan deze bezwaren tegemoet te komen, hebben we de ontbrekende subsyndromen toegevoegd aan dit meetinstrument. En ten aanzien van enkele uitspraken hebben we de voorkeur gegeven aan de eenduidigere vertaling van Meloen (1983b)<sup>10</sup>. We volstaan met een overzicht van de door Adorno e.a. geconceptualiseerde subsyndromen (1950/1982, 222 e.v.) van autoritarisme en de operationalisering daarvan<sup>11</sup>.

- v0623: bijgeloof en stereotypie,
- v0624: destructiviteit en cynisme,
- v0625: autoritaire submissie,
- v0626: autoritaire agressie,
- v0627: macht en stoerheid,
- v0628: conventionalisme,
- v0629: projectiviteit,

- v0630: sex,
- v0631: anti-intraceptie.

In bijlage 2 vindt men de exacte formuleringen van de items.

### 2.2.3 ANOMIE

Het door Durkheim geïntroduceerde begrip anomie heeft Srole (1956) geïnspireerd tot een conceptualisering. Hij onderscheidt vijf elementen aan dit begrip die we in een eerdere studie als volgt benoemd hebben: politieke machteloosheid, maatschappelijke machteloosheid, gegeneraliseerde sociaal-economische achteruitgang, normloosheid en zinloosheid en sociale isolatie (vgl. Felling, Peters en Scheepers, 1986, 116). Ter operationalisering daarvan hebben we eveneens de Nederlandse versies van Srole's operationalisering gezien, te weten die van Berting (1968), Nooy (1969), Hagendoorn en Janssen (1983) en Becker (1983). We hebben voor die Nederlandse versie van het oorspronkelijk Engelstalige item gekozen, die naar onze mening de bedoelde inhoud van elk van de vijf elementen het meest eenduidig weergeeft. We geven aan via welk item de onderscheiden elementen geoperationaliseerd zijn:

- v0632: politieke machteloosheid,
- v0633: maatschappelijke machteloosheid,
- v0634: gegeneraliseerde sociaal-economische achteruitgang,
- v0635: normloosheid en zinloosheid,
- v0636: sociale isolatie.

Aangezien we menen dat het eerste element bijzonder actueel genoemd mag worden in het huidige tijdsgewricht, hebben we nog een extra item ter operationalisering daarvan opgenomen (v0637). Zie voor een en ander bijlage 3.

### 2.2.4 CONFLICT

De in het voorgaande genoemde begrippen kennen een betrekkelijk lange traditie in de sociale wetenschappen, zowel in theoretische als empirische zin. Voor het onderhavige begrip geldt dat in mindere mate. Er zijn weliswaar theoretische studies die we in hoofdstuk zes aan de orde zullen stellen, maar hoogst zelden is er voorzien in een operationalisering waarin percepties van conflicten tussen sociale groepen als beliefs en/of attitudes zijn opgevat. Een uitzondering hierop vormen de studies van Groves en

Rossi (1970) en Ashmore en Butch (1972). Op grond van dergelijke operationalisering en hebben we in een eerdere studie (vgl. Felling e.a., 1986, 144 e.v.) het conflict tussen sociale groepen nader gestalte gegeven. We vatten conflict op als een door Nederlanders subjectief ervaren dreiging van concurrentie van de zijde van allochtone nieuwkomers. Als zodanig vertoont deze conceptualisering enige verwantschap met het in paragraaf 1.2 genoemde begrip xenofobie. Deze perceptie van concurrentie heeft betrekking op relatief schaarse goederen die verworven kunnen worden in maatschappelijke instituties, die tenminste formeel toegankelijk zijn voor zowel de autochtone Nederlanders als de allochtone nieuwkomers. We wijzen de volgende institutionele sectoren aan waar dergelijke percepties opgedaan zouden kunnen worden: de arbeidsmarkt (v0638 en v0642), de huisvestingsmarkt (v0639), het onderwijs (v0640) en instituties met betrekking tot sociale zekerheid (v0641 en v0643). Zie daartoe bijlage 4.

## 2.2.5 CHRISTELIJKE LEVENSBESCHOUWING

De conceptualisering en operationalisering van de christelijke levensbeschouwing is bepaald geen sine cure. Vele pogingen zijn daartoe reeds ondernomen. We expliciteren de conceptualisering van de christelijke levensbeschouwing, zoals we die in deze studie zullen hanteren.

We beschouwen de christelijke levensbeschouwing als een omvattend stelsel van overtuigingen waarin antwoorden op centrale levensvragen betreffende het bestaan van een hogere werkelijkheid, de zin van het leven, de betekenis van lijden en dood en de betekenis van goed en kwaad vervat liggen (vgl. Felling, Peters en Schreuder, 1982; 1986, 39 e.v.). De traditionele christelijke levensbeschouwing biedt op deze levensvragen antwoorden die een theïstisch karakter dragen. Daarnaast zijn er analytisch andere stellingnames te onderscheiden met een respectievelijk deïstisch, binnenwereldlijk, scepticistisch of nihilistisch karakter. Wanneer de genoemde levensvragen enerzijds en de genoemde stellingnames anderzijds in een kruisverhouding geplaatst worden, ontstaat het door Felling, Peters en Schreuder (1986, 41) gehanteerde conceptuele schema hetwelk als leidraad dient ter constructie van het meetinstrument van wereld- en levensbeschouwing.

We verwijzen naar de publicatie van Felling, Peters en Schreuder (1987b) waarin uitvoerig verslag wordt gedaan van de relatie tussen enerzijds de conceptuele structuur betreffende wereld- en levensbeschouwingen en anderzijds de empirische compositie daarvan. In deze studie maken we

alleen gebruik van het instrument waarmee de christelijke levensbeschouwing gemeten wordt. Men vindt dit meetinstrument in bijlage 5.

## 2.2.6 LOKALISME

Ter operationalisering van lokalisme hebben we de studie van Roof (1974a) als uitgangspunt genomen. Hij definieert lokalisme als de oriëntatie op en identificatie met de lokale gemeenschap. Voor enkele items hebben we een exacte vertaling van de oorspronkelijke items gemaakt. Voor andere items leek een vrije vertaling de voorkeur te genieten. Zo zijn v0254 en v0256 vrij nauwkeurige vertalingen van Roofs items, terwijl met v0251 en v0253 veeleer de strekking van deze items weergegeven wordt (zie Roof, 1974a, 650). Item v0252 is toegevoegd. De exacte formuleringen van deze items vindt men wederom in een bijlage: 6.

Nu hebben we het merendeel van de in deze studie gehanteerde meetinstrumenten geïntroduceerd, voorzover deze geen theoretisch-innovatief karakter dragen. Zoals gesteld in de inleiding: de innovatieve elementen van deze studie worden op een meer geëigende plaats besproken.

## 2.3 VRAGENLIJST EN DATAVERZAMELING

In het voorjaar van 1985 hebben we semi-definitieve versies van operationalisering van begrippen opgesteld ten behoeve van SOCON 85. We hebben daarbij, voorzover mogelijk, studies van ontwerpers van het onderhavige meetinstrumentarium als uitgangspunt genomen. Deze ontwerpers hadden tenminste een deel van de uitvoerige cyclus, zoals beschreven door de Jong-Gierveld en van Tilburg (1987, 67 e.v.), doorlopen. Dit geldt met name voor Adorno e.a. (1950/1982) die ten behoeve van de constructie van de autoritarisme-, en etnocentrisme-schalen, semi-gestructureerde interviews hielden met geselecteerde respondenten. Daarna construeerden zij uitgebreide meetinstrumenten die na een testfase werden beperkt tot kernachtige meetinstrumenten. Voor alle andere tot dusverre geïntroduceerde items geldt dat zij tenminste als de kern-items van een voorheen uitgebreider meetinstrument beschouwd kunnen worden. Deze versies zijn uitvoerig besproken met andere participanten van het project: met name met de projectleiding. In deze discussies vormde de validiteit van het ontworpen

meetinstrumentarium, naast andere methodologische aspecten, het belangrijkste aandachtspunt. Op basis van dit materiaal zijn de vragenlijsten samengesteld. Bij de compositie van de vragenlijsten hebben we ons met name laten leiden door de methodologische studie van Billiet e.a. (1984). We hebben ons moeite getroost om alle items en vragen zodanig te formuleren dat zij aan alle potentiële respondenten voorgelegd zouden kunnen worden. Een uitzondering op deze regel vormen de items inzake etnocentrisme welke, gezien het kwetsende karakter alsook gezien de probleemstelling, niet bedoeld zijn om aan allochtone nieuwkomers voorgelegd te worden. Met behulp van zogenaamde filtervragen hebben we bewerkstelligd dat deze vragen enkel aan respondenten zijn voorgelegd, die van origine de Nederlandse nationaliteit hadden<sup>12</sup>. We hebben de formuleringen van deze items merendeels zodanig gekozen dat zij rechtstreeks aansluiten bij het begrip zoals theoretisch gedefinieerd. Daarnaast hebben we er voor gezorgd dat de aldus geformuleerde items aansluiten bij de alledaagse sociale leefwereld. Deze werkwijze vergroot mogelijkserwijs de responsconsistentie doch tegelijkertijd kunnen effecten van response-set optreden. Esser (1977) onderscheidt twee vormen van response-set. Allereerst sociale wenselijkheid: de neiging van individuen om te antwoorden conform bestaande maatschappelijke normen. Ten tweede de neiging van individuen om, onafhankelijk van de inhoud van het item, instemming te betuigen: acquiescentie of volgzzaamheid genaamd. De eerste vorm van response-set hebben we in navolging van Billiet e.a. (1984) middels de constructie van de vragenlijst trachten te minimaliseren. Alle thematieken zijn ingeleid, zodanig dat de respondent, alvorens aan de eigenlijke beantwoording te beginnen, een idee had gekregen van het onderhavige onderwerp. Bij de etnocentrisme-thematiek is deze inleiding aangegrepen om het effect van sociale wenselijkheid zoveel mogelijk te neutraliseren. Deze inleiding is opzettelijk gekleurd met de zogenaamde 'everybody does it' strategie (Billiet e.a., 1984): we hebben gesuggereerd, dat de te noemen uitspraken vrij frequent voorkomen teneinde onderrapportage van instemming te minimaliseren. Wat de tweede vorm van response-set betreft, denken we achteraf dat we beter zogenaamde 'balanced scales' hadden kunnen ontwerpen. Daarin zijn zowel positief als negatief geformuleerde items opgenomen. Aangezien er in het kader van dit onderzoek geen ruimte bestond voor dergelijke methodologische experimenten, kunnen we geen schatting geven van het mogelijk effect van volgzzaamheid.



Nagenoeg alle participanten in SOCON 85 hebben met behulp van de genoemde semi-definitieve vragenlijst proefinterviews afgenomen. Nadat we deze interviews geëvalueerd hadden, is de compositie van de vragenlijst in zijn geheel nogmaals nauwkeurig bezien. Daarna hebben we al dit materiaal overgedragen aan het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen. Dit instituut heeft de vragenlijst haar definitieve lay-out gegeven.

Voorafgaande aan de dataverzameling hebben we op vier centrale plaatsen in den lande, in samenwerking met medewerkers van het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, de training van de interviewers verzorgd. We maakten de interviewers enigszins vertrouwd met de centrale begrippen in het onderzoek en de operationalisering daarvan. Daarnaast besteedden we aandacht aan de structuur van de vragenlijst. Ook maakten we van deze gelegenheid gebruik om nog enkele algemene instructies te geven betreffende bijvoorbeeld het vermijden van suggestieve vragen en op welke wijze en bij welke vragen de interviewers wel geacht werden door te vragen teneinde het juiste antwoord te verkrijgen.

Ter preventie van non-response hebben we, in overleg met medewerkers van het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, een introductiebrief opgesteld die enkele dagen voorafgaande aan het bezoek van de interviewer werd toegestuurd aan de potentiële respondent. Daarin legden we het belang van het onderzoek uit alsook het doel waarvoor we deze gegevens verzamelden. Bovendien werd de potentiële respondent gegarandeerd dat de gegevens op anonieme wijze behandeld zouden worden. Deze brief werd door de interviewers als een prettige 'binnenkomer' beschouwd. De dataverzameling is ook door het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen verzorgd. Daartoe hebben medewerkers van dit instituut een 'two-stage random sample' samengesteld. Via dit design is de kruisverdeling van regio en urbanisatiegraad, zoals die bestaat binnen de Nederlandse bevolking, proportioneel gerepresenteerd in de steekproef. De verdeling van de steekproefgegevens met betrekking tot sexe, leeftijd, burgerlijke staat en de combinatie van deze gegevens wijkt statistisch gesproken slechts in zeer geringe mate af van de nationale verdelingen. Desalniettemin kan er, gezien het consequente random-karakter van de steekproeftrekking, gesproken worden van een optimale benadering van de Nederlandse populatie (zie Felling e.a., 1987a, 9-10).

Tenslotte vermelden we dat gedurende de periode van dataverzameling een van ons permanent telefonisch bereikbaar is geweest voor vragen van zowel interviewers als respondenten. Hiervan is met name gebruik gemaakt door

potentiële respondenten die nadere informatie wensten over het belang van het onderzoek.

## 2.4 MEETSCHALEN

In deze paragraaf doen we verslag van de procedure volgens welke we de oorspronkelijke data geanalyseerd hebben teneinde meetschalen te construeren. In de subparagrafen besteden we aandacht aan de inhoudelijke aspecten van deze operaties. Daaraan voorafgaande maken we melding van overwegingen van theoretische en methodologische aard, die van belang zijn voor een goed begrip van de gevolgde procedures.

In paragraaf 2.2 hebben we de operationalisering van de theoretische concepten verantwoord. Daarbij hebben we verondersteld dat de geformuleerde items verwijzen naar het betreffende theoretische begrip. Nu gaan we na of deze veronderstelling al dan niet door de empirie gelogenstraft wordt. Factoranalyse is één van de analyse-modellen om dit na te gaan.

We voeren voor elk van de genoemde theoretische begrippen met de daarbij behorende operationalisering separate factoranalyses uit. We maken gebruik van de methode van 'principal axis factoring' (PA2 uit het SPSSx-pakket: Nie, 1983). We hanteren conventionele criteria ter beoordeling van de resultaten van deze analyses<sup>13</sup>. De uiteindelijke resultaten vinden hun neerslag in de factorpatroonmatrices die we rapporteren in bijlage 1.

Wanneer we variabelen traceren, waarvan de verdelingen forse afwijkingen van de normaalverdeling vertonen, hebben we getracht deze variabelen dusdanig te transformeren, dat daardoor de normaalverdeling benaderd wordt. Deze getransformeerde variabelen zijn dan opnieuw gefactoranalyseerd om te bezien of de aanvankelijke oplossing in sterke mate af zou wijken van de oplossing met getransformeerde variabelen. De vergelijking van beide analyses gaf in geen enkel geval wezenlijke verschillen te zien. Om deze reden hebben wij afgezien van transformatie van afzonderlijke variabelen. Bij de aldus tot stand gekomen factoroplossingen hebben we gebruik gemaakt van de 'listwise deletion' optie: wanneer een respondent één van de items niet beantwoord had, werd hij uitgesloten van analyse. Om het aantal respondenten dat aldus uitgesloten zou worden te reduceren, hebben we een deel van de ontbrekende antwoorden gesubstitueerd. Wanneer een

respondent tenminste 60 % van de items behorende tot een (component van een) theoretisch begrip beantwoord had, hebben we de ontbrekende antwoorden geschat met behulp van lineaire regressie. Ter substitutie van het ontbrekende antwoord gebruikten we dat item, dat het sterkste samenhang met het item, waarop de respondent geen antwoord gegeven had<sup>14</sup>. Vervolgens hebben we voor elk van de theoretische begrippen nagegaan, of de response, gesubstitueerde response en non-response van respondenten samenhangt met bepaalde sociaal-structurele kenmerken, zoals regio, urbanisatiegraad en sexe. Uit deze analyses kwam geen systematische samenhang naar voren. We hebben, met andere woorden, geen selectieve (non-) response geconstateerd.

Tot slot hebben we de factorscores van de respondenten op elk van de theoretische begrippen berekend met behulp van de 'default regression method' (uit SPSSx: Nie, 1983). Deze factorscores hebben we per factor dusdanig getransformeerd dat het gemiddelde 500 bedraagt en de standaardafwijking 100.

In bijlagen 1 tot en met 6 vindt men de neerslag van de hierboven beschreven procedure. We presenteren de percentages van de gehercodeerde variabelen, die voor nadere beschouwing in aanmerking komen: de percentages van de mensen die respectievelijk een instemmend, neutraal of ontkennend antwoord gegeven hebben op de voorgelegde items. Vervolgens presenteren we de communaliteiten en de factorladingen van de items, waarvan we gemeend hebben dat zij, zowel theoretisch als empirisch gezien, als valide indicatoren voor het betreffende theoretische begrip beschouwd mogen worden. Tot slot geven we de (totaal) verklaarde variantie en de betrouwbaarheid van de samenstellende items van de schaal. Deze gegevens hebben betrekking op de factoranalyses, uitgevoerd voordat we de data-substitutie hebben uitgevoerd. In de volgende subparagrafen besteden we aandacht aan de inhoudelijke aspecten van deze analyses.

#### 2.4.1 ETNOCENTRISME

We bezien allereerst de frequentieverdeling van de etnocentrisme-items. Zoals eerder gesteld interpreteren we instemmende antwoorden op de items ter operationalisering van de negatieve attitude tegenover outgroups als zijnde indicatief voor selectieve perceptie van negatieve karakteristieken van outgroups. Het percentage instemming met deze items varieert sterk. Zo is het percentage instemming op de uitspraken betreffende Marokkanen

het geringst (2.5 en 11.3 %); gevolgd door de uitspraken die betrekking hebben op Turken (10.6 en 15.5 %). De percentages instemming met de uitspraken betreffende Surinamers, zigeuners en joden variëren tussen de 17 en de 21 %; zij ontlopen elkaar niet veel. De uitspraken, waarmee de algemene verwerping van buitenlanders geïndiceerd wordt, oogsten verhoudingsgewijs de meeste instemmers met 21.8 en 42.8 %. Het item daarentegen waarin buitenlanders in het algemeen als vies bestempeld worden (v0647), trekt betrekkelijk weinig instemmers (7.8 %).

Instemming met uitspraken betreffende de positieve houding tegenover de Nederlanders, menen wij, zoals gesteld, te mogen interpreteren als de selectieve perceptie van positieve karakteristieken van de ingroup. Deze uitspraken zijn over het algemeen door meer respondenten met instemming begroet: op twee uitspraken na, varieert het percentage instemming globaal gesproken tussen de 20 en 60 %. Een opvallende uitschieter is v0662; slechts 7.2 % meent, dat de Nederlandse levenswijze het einde van alle oorlogen zou kunnen betekenen. Een andere opvallende uitschieter is v0665 met 61.7 % instemming; blijkbaar ontleent een meerderheid van de Nederlanders gevoelens van trots aan het Nederlanderschap.

Beschouwen we de resultaten van de factoranalyse nader met het oog op de voorheen geëxpliciteerde theoretische noties. De items ter operationalisering van de negatieve attitude tegenover outgroups vormen één sterke factor die empirisch onderscheiden kan worden van de positieve attitude tegenover de ingroup, welke eveneens een sterke factor vormt. Tussen beide onderscheiden factoren bestaat een relatief hoge positieve correlatie, namelijk van .58.

Hieruit leiden we af dat de door Sumner geponeerde bifactoriële structuur van het etnocentrisme vooralsnog niet gefalsificeerd is. Daarenboven hebben we nu empirische gronden om te stellen, in navolging van Adorno e.a. en conform onze eerdere definities, dat etnocentrisme als een ideologie beschouwd mag worden. Er bestaat immers een vrij sterke samenhang tussen beide dimensies van etnocentrisme. Maar deze samenhang is bij lange na niet perfect. Niet voor iedereen geldt dat een negatieve attitude ten aanzien van outgroups als het ware automatisch samengaat met een positieve attitude tegenover de ingroup. In termen van de geformuleerde S.C.I.-theorie betekent dit dat de mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie door vele mensen simultaan gebruikt worden. Maar sommigen identificeren zich wel met de ingroup zonder zich te contra-identificeren met outgroups; en anderen distantiëren zich van beide mechanismen, moge-

lijkerwijs omdat de ingroup noch de outgroups voor hen relevante referentiepunten vormen (vgl. Scheepers e.a., 1989a; 1989b). Als zodanig vormen deze bevindingen belangrijke empirische specificaties van de S.C.I.-theorie. De negatieve attitude heeft, in overeenstemming met de theoretische noties van Adorno e.a. inderdaad op meerdere outgroups betrekking. Immers, alle aangewezen outgroups kunnen in de meetschaal opgenomen worden; ook de zigeuners en de joden ten aanzien waarvan we gesteld hebben dat de kans, dat men er ooit contact mee heeft gehad, relatief gering is.

Alle items waarin een negatief geëvalueerd kenmerk aan een outgroup wordt verbonden, laden (zeer) hoog op de eerste factor van etnocentrisme. Daarnaast laden de items waarin positieve stereotypen aan de Nederlanders toegedicht worden, hoog op de tweede factor van etnocentrisme. Daarmee zijn de theoretische noties van Levine en Campbell inzake de stereotype perceptie van attributen van in- en outgroups (vooralsnog) niet gefalsificeerd. Opvallend is dat de items waarin de nationale trots geventileerd wordt, zo sterk laden op de tweede factor van het etnocentrisme, direct gevolgd door de items waarin het respect voor de Nederlandse nationaliteit tot uitdrukking wordt gebracht. Zulks impliceert dat deze items als de beste predictoren van de positieve attitude jegens de ingroup beschouwd mogen worden.

In de eerste subschaal vertonen de uitspraken, waarmee de algemene verwerping van outgroups gepoogd wordt te meten (v0644 en v0646), een verhoudingsgewijs lage communaliteit: blijkbaar verwijzen deze uitspraken naar een andere dimensie als de alhier geoperationaliseerde. In de tweede subschaal vertonen de items v0661 en v0662 een geringe samenhang met de andere items alsook met de onderliggende factor. Opmerkenswaard is dat de gastvrijheid jegens allochtone nieuwkomers (v0661) niet (meer) tot de zaken behoort, waaraan het merendeel der Nederlanders een positieve waardering verbindt. Het gegeven dat slechts een minderheid (23.3 %) instemt met dit item beschouwen we als een veeg teken aan de wand: de Nederlandse gastvrijheid tegenover nieuwkomers is sterk getaand. De formulering van v0662 is wellicht te ingewikkeld om directe associaties met de nationale trots op te kunnen roepen. Een en ander geeft aanleiding om de genoemde items niet op te nemen in het definitieve meetinstrument. Rest de vaststelling van de betrouwbaarheid van deze meetschalen. De betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) van de negatieve attitude tegenover outgroups bedraagt .92; en die van de positieve attitude tegenover de ingroup is .82.

## 2.4.2 AUTORITARISME

De items waarmee autoritarisme gemeten wordt, oogsten verhoudingsgewijs veel bijval: globaal gesproken tussen de 20 en 40 %. De communaliteiten en de factorladingen van de items van dit meetinstrument zijn allemaal ruimschoots boven de gestelde criteria met uitzondering van v0629: dit item, ter operationalisering van het syndroom van projectiviteit, vertoont ook relatief lage correlaties met de overige items. Blijkbaar verwijst dit syndroom slechts in geringe mate, tenminste in de onderhavige steekproef, naar het autoritaire syndroom. Op grond daarvan verwijderen we het item uit het meetinstrument. De betrouwbaarheid van dit beproefde meetinstrument beschouwen we als redelijk: Cronbach's alpha bedraagt .78.

## 2.4.3 ANOMIE

Ook de instemming op de items ter operationalisering van anomie varieert globaal gesproken tussen de 20 en 40 %. Veel bijval oogst het item dat de gegeneraliseerde sociaal-economische achteruitgang aangeeft (v0634). Er bestaat verhoudingsgewijs weinig instemming met het item ter meting van de maatschappelijke machteloosheid (v0633). Het minste instemming wordt betuigd met het item waarmee normloosheid en zinloosheid geoperationaliiseerd is (v0635); daarnaast vertoont dit item een geringe samenhang met zowel de andere items als de onderliggende dimensie. Daarom is dit item niet opgenomen in het uiteindelijke meetinstrument. De overige items vertonen een redelijke mate van betrouwbaarheid, namelijk van .76 (Cronbach's alpha).

## 2.4.4 SUBJECTIEF ERVAREN DREIGING VAN CONCURRENTIE

De percentages instemming met de items ter operationalisering van de subjectief ervaren dreiging van concurrentie, zijn geringer dan bij de twee voornoemde begrippen en vertonen enige gelijkenis met de percentages van de items van de negatieve attitude tegenover outgroups: de instemming varieert tussen de 8 en 18 %. Opmerkelijk is dat concurrentie op de arbeidsmarkt (v0638 en v0642) door slechts 8 à 9 % van de respondenten ervaren wordt. De dreiging in de sector van de sociale zekerheid (v0641 en v0643) is blijkbaar voor een grotere proportie, namelijk voor zo'n 15 à 18 %, aan de orde van de dag. De laatstgenoemde items hebben eveneens

de hoogste communaliteiten in dit meetinstrument. Alle items van dit meetinstrument voldoen aan de gestelde criteria. De betrouwbaarheid van de schaal is redelijk: Cronbach's alpha bedraagt .85.

#### 2.4.5 CHRISTELIJKE LEVENSBESCHOUWING

De percentages instemming met de items waarmee de christelijke levensbeschouwing gemeten wordt, zijn, zeker in vergelijking met de in het voorgaande besproken begrippen, verhoudingsgewijs hoog. Ze variëren globaal tussen de 30 en 50 %. Dit wekt geen verwondering gelet op het feit dat zo'n 53 % van de onderzoekspopulatie zich als lid van een christelijke geloofsgemeenschap beschouwt (Felling e.a., 1987a). De christelijke levensbeschouwing blijkt inderdaad in Nederland te bestaan als een omvattend stelsel van werkelijkheidsdefinities betreffende het bestaan van een hogere werkelijkheid, de zin van het leven, de zin van lijden en dood en het bestaan van goed en kwaad. De betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) van de schaal bedraagt .95.

#### 2.4.6 LOKALISME

Globaal gesproken betuigt tussen de 20 en 35 % van de respondenten instemming met de items ter meting van lokalisme, met uitzondering van één item, namelijk v0255: ruim 60 % vindt grote steden leuk om in te winkelen, maar niet om in te wonen. Deze items vertonen onderling een betrekkelijk grote mate van samenhang. Communaliteiten en factorladingen voldoen aan de gestelde criteria, evenals de betrouwbaarheid van de samenstellende items (Cronbach's alpha is .72).

Aan het einde van deze beschrijvingen kunnen we vaststellen, dat van de gehanteerde operationalisering en merendeels de empirische validiteit is aangetoond. De geformuleerde items verwijzen, op enkele uitzonderingen na, inderdaad naar de geponeerde theoretische begrippen. Daar waar de validiteit van singuliere items te wensen over laat, hebben we deze verwijderd. De resulterende meetinstrumenten blijken allen redelijk betrouwbaar te zijn.

In de inleiding van deze paragraaf hebben we gesteld dat we voor elk van de theoretische begrippen separate factoranalyses uitgevoerd hebben. Feitelijk hebben we aldus enkel de dimensionaliteit van de separate begrip-

pen in beschouwing genomen. Deze werkwijze is legitiem aangezien we te maken hebben met onafhankelijk van elkaar ontwikkelde theoretische begrippen ter verklaring van etnocentrisme. Aan het einde van deze fase van datareductie en -constructie kiezen we evenwel nog een andere invalshoek. We willen bezien in hoeverre deze separate theoretische begrippen ook empirisch van elkaar onderscheiden zijn. Daartoe factoranalyseren we de tot dusverre geselecteerde items integraal. Daarvan doen we verslag in de laatste subparagraaf van dit hoofdstuk.

#### 2.4.7 INTEGRALE FACTORANALYSE

We betrekken alle geselecteerde predictoren in de integrale factoranalyse. Dit betreft dan autoritarisme, anomie, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, lokalisme en christelijke levensbeschouwing. Daarnaast nemen we etnocentrisme uiteraard op. In bijlage 7 vindt men de factorpatroonmatrix van de integrale factoranalyse van alle voorheen geselecteerde items ( $N=702$ ). Factorladingen met een waarde kleiner dan .20 hebben we om reden van overzichtelijkheid uit de matrix verwijderd.

De belangrijkste vaststelling die we hieraan verbinden is dat de onderscheiden theoretische begrippen samenhangende doch empirisch onderscheiden dimensies vormen. Daarnaast merken we enkele items op die een zekere mate van meerdimensionaliteit vertonen. De meerdimensionaliteit van v0624 en v0636 bezien we nader. V0624 is de operationalisering van het autoritaire subsyndroom van cynisme; v0636 vormt de operationalisering van sociale isolatie als element van anomie. Mogelijkerwijs verwijzen beide items, voor de respondenten die hun instemming betuigen met deze items, naar een zekere mate van misantropie. De correlatie tussen beide items is in ieder geval betrekkelijk sterk: .47.

#### 2.5 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk hebben we de operationalisering van de in hoofdstuk 1 geselecteerde begrippen verantwoord, te weten etnocentrisme, autoritarisme, anomie, conflict, christelijke levensbeschouwing en lokalisme. Vervolgens beschrijven we de constructie van de vragenlijst, de dataverzameling en de samenstelling van de steekproef. Tenslotte beschrijven we de procedure via welke we de uiteindelijke meetschalen geconstrueerd hebben.



Wat etnocentrisme betreft, merken we op dat aan dit begrip inderdaad twee samenhangende dimensies te onderscheiden zijn, te weten: een negatieve attitude tegenover outgroups, welke overwegend negatieve culturele karakteristieken van meerdere outgroups bevat, ook tegenover outgroups waarmee men waarschijnlijk geen contact heeft gehad; en een positieve attitude tegenover de ingroup waarin overwegend positieve culturele karakteristieken van de ingroup alsook nationalistische gevoelens vervat liggen. Omdat deze dimensies in grote mate samenhangen, kunnen we etnocentrisme voortaan, conform de gegeven definities (vgl. paragraaf 1.3) als een ideologie beschouwen. Maar deze samenhang is bij lange na niet perfect. Niet voor iedereen gaat een positieve attitude tegenover de ingroup als het ware automatisch samen met een negatieve attitude tegenover outgroups, zoals we verondersteld hadden.

Voor de overige begrippen geldt dat we de geformuleerde items ter operationalisering ervan, merendeels als valide en betrouwbaar beschouwen. Enkele items ten aanzien waarvan we twijfels hebben, zijn niet opgenomen in de uiteindelijke meetschalen.

Alvorens de verklaringskracht van de theoretische begrippen ten aanzien van de beide etnocentrisme-dimensies te onderzoeken, willen we in het volgende hoofdstuk de aanwezigheid van de etnocentrische attitudes in Nederland nader empirisch beschouwen.

- 1 In de studie van Felling, Peters en Scheepers (1986, 39-43) vindt men een overzicht van beschikbare instrumenten ter meting van etnocentrisme. Aldaar zijn deze meetinstrumenten op hun validiteit beoordeeld. De geconstateerde tekortkomingen zijn merendeels te wijten aan een inadequate analyse van de theoretische bijdragen inzake etnocentrisme.
- 2 Deze keuze is gebaseerd op de gegevens over de numerieke omvang van etnische minderheden per 1-1-1984 (Penninx, 1984). Ten tijde van de fase van operationalisering waren deze gegevens de meest recente. Op dat moment verbleven er 155.280 Turken, 106.435 Marokkanen en 192.000 Surinamers in ons land. Met uitzondering van de Antillianen en de Molukkers telden andere allochtone groepen zoals Spanjaarden, Italianen, Joegoslaven, Grieken en Tunesiërs allen afzonderlijk minder dan 20.000 mensen.
- 3 In deze studie gaan we voorbij aan de controversialiteit van het begrip 'contact' (zie met name Amir, 1969; 1976). Contact kan gedefinieerd worden als de daadwerkelijke conversatieve interactie tussen leden van onderscheiden sociale categorieën. Deze aspecten vallen buiten het kader van deze studie, zoals in paragraaf 1.2 nader toegelicht is.
- 4 Deze symbolen verwijzen naar de variabelen (vgl. Felling e.a., 1987a). In bijlage 1 vindt men de exacte tekst van deze uitspraken.
- 5 Per 1-1-1984 verbleven er slechts 3500 zigeuners in Nederland (Penninx, 1984). Joden worden niet als etnische minderheden gedefinieerd en komen aldus niet voor in deze tellingen. Wij veronderstellen evenwel, dat hun getalsmatige omvang relatief gering is.
- 6 Feitelijk hebben we gezien welke van de aangeboden stereotypen het sterkst geassocieerd worden met allochtone nieuwkomers door een onderzoekspopulatie van scholieren en studenten. Hagendoorn deed factoranalyse op de aan nieuwkomers toegeschreven stereotypen (1986b) en vond drie dimensies. Ter indicatie van de dimensie 'impulsief-beheerst', hebben wij het stereotype 'lomp' gekozen.
- 7 De uitspraken v0644 en v0649 zijn ontleend aan Hagendoorn en Janssen (1983). De uitspraken v0646 en v0655 zijn ontleend aan Buikhuizen e.a. (1976).
- 8 De uitspraken v0658, v0663 en v0664 zijn ontleend aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (1983). V0660, v0661 en v0662 zijn ontleend aan Allmendinger e.a. (1983).

- 9 Versies van Albinski (1959), Weima (1965), Berting (1968), Roe (1970), Middendorp (1979), van der Kloot (1980) en Hagendoorn en Janssen (1983) zijn in omloop.
  - 10 Voor de exacte informatie in deze alsook voor het oorspronkelijke meet-instrument van Adorno e.a.: zie Felling, Peters en Scheepers (1986, 104-106).
  - 11 We merken hier op dat diverse items in de studie van Adorno e.a. als indicatoren van twee subsyndromen gelden. Zo is v0630 volgens Adorno e.a. indicatief voor zowel sex als autoritaire agressie. In deze studie hebben we de items ondergebracht bij het subsyndroom waarvoor we het item het meest indicatief achten.
  - 12 Aan de respondenten, die hetzij oorspronkelijk niet de Nederlandse nationaliteit hadden, hetzij wier ouders niet de Nederlandse nationaliteit hadden, zijn deze items niet voorgelegd.
  - 13 We extraheren enkel factoren met een eigenwaarde van groter dan één ( $\text{Eigenvalue} > 1$ ). Om te besluiten of een bepaald item inderdaad in voldoende mate naar het theoretisch begrip verwijst, inspecteren we allereerst de correlatiematrix en vervolgens de communaliteit van het betreffende item. Als regel sluiten we items met een communaliteit lager dan .20 uit: een te geringe proportie variantie van dat item wordt verklaard door de betreffende factor, in casu het onderhavige theoretische begrip. Wanneer een theoretisch begrip uit meerdere factoren bestaat, bezien we daarenboven de meerdimensionaliteit van het item: als het item op meerdere van de empirisch onderscheiden factoren laadt blijktens de factorpatroonmatrix, vormt dit een indicatie voor een inadequate validiteit van het betreffende item (zie voor een en ander: Kim en Mueller, 1978; 1984).
- De bovengenoemde criteria leiden tot het al dan niet verwijderen van singuliere items alsook tot de bepaling van het aantal factoren. Wanneer aan het theoretisch begrip nu meerdere factoren onderscheiden kunnen worden, kan middels rotatie getracht worden de structuur van de gevonden oplossing te vereenvoudigen. Wanneer na rotatie de correlatie tussen de gevonden factoren groter is dan .30, geven we als regel de voorkeur aan de zogenaamde OBLIMIN-rotatie; anders verkiezen we de oplossing die tot stand gekomen is middels de VARIMAX-rotatie (zie Nie, 1983).
- 14 Hiertoe hebben we gebruik gemaakt van MDAT2: een voor dit doel door de Research Technische Afdeling van het Sociologisch Instituut ontwikkeld programma (zie van der Weegen, 1986).

### 3 ETNOCENTRISME VAN SOCIALE CATEGORIEËN

#### 3.1 INLEIDING

In het voorgaande hoofdstuk hebben we getracht de validiteit van de metingen van de geselecteerde begrippen aannemelijk te maken. We hebben geconstateerd dat de structuur en de elementen van etnocentrisme, zoals we die analytisch onderscheiden en daarna geoperationaliseerd hadden, daadwerkelijk empirisch aanwezig zijn binnen de Nederlandse onderzoekspopulatie. In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk willen we bezien of de structuur van de etnocentrische attitudes ook binnen te onderscheiden subpopulaties aanwezig is. Daarmee beschouwen we feitelijk de betrouwbaarheid van het geconstrueerde meetinstrument. We bezien immers uitvoerig of we met het geconstrueerde meetinstrument bij herhaalde metingen nagenoeg identieke resultaten verkrijgen. Naast de betrouwbaarheid binnen subpopulaties, zullen we ook de invariantie oftewel de robuustheid van het meetinstrument tussen subpopulaties aan een nader onderzoek onderwerpen. In de tweede paragraaf beschrijven we de procedure waarmee we de betrouwbaarheid en de robuustheid van de etnocentrisme-meting trachten vast te stellen.

Zoals zal blijken, beschikken we over een betrouwbaar meetinstrument. Dan kunnen we met een gerust hart in paragraaf 3.3 de vraag aan de orde stellen, welke sociale categorieën van de Nederlandse bevolking zich sociaal identificeren met de nationale ingroup respectievelijk zich sociaal contra-identificeren met outgroups. Daartoe bezien we in welke mate de onderscheiden dimensies van etnocentrisme aanwezig zijn binnen bepaalde sociale categorieën. In de vierde en laatste paragraaf vatten we een en ander kort samen.

#### 3.2 BETROUWBAARHEID EN ROBUUSTHEID

In de inleiding hebben we de vraagstelling van deze paragraaf globaal aangeduid: bestaat de structuur van de etnocentrische attitudes, zoals we die voor de totale onderzoekspopulatie vastgesteld hebben, ook binnen bepaalde subpopulaties? Achter deze globale vraag gaat een belangrijke methodologische vraagstelling schuil. Deze vraagstelling kent twee aspecten.

Ten eerste is er de vraag of de geformuleerde items ter operationalisering van etnocentrische attitudes in bepaalde subpopulaties van de steekproef inderdaad verwijzen naar de betreffende dimensies van het onderhavige theoretische begrip. Als dit het geval is, spreken we van een betrouwbaar meetinstrument: het meet dan immers (nagenoeg) hetzelfde binnen uiteenlopende subpopulaties. Deze vorm van betrouwbaarheidsanalyse beschouwen we als zijnde diepgaander dan de conventionele vaststelling van betrouwbaarheid, zoals bijvoorbeeld via Cronbach's alpha. We gaan immers na of de onderscheiden theoretische dimensies ook empirisch aanwezig zijn binnen subpopulaties; en of specifieke items ook binnen subpopulaties verwijzen naar de bedoelde dimensie (vgl. Carmines en Zeller, 1979).

Ten tweede is er de vraag of de geformuleerde items binnen de ene subpopulatie op (nagenoeg) identieke wijze verwijzen naar de betreffende dimensie als binnen de andere subpopulatie. Als dat het geval is, spreken we van een robuust meetinstrument: het meet dan het betreffende gedachtengoed op identieke wijze ongeacht de samenstelling van de (sub-) steekproef. In het navolgende beschrijven we de procedure waarmee we de bovenstaande vragen beantwoorden. Daarbij maken we gebruik van de 'multi-sample' optie uit het LISREL-pakket (versie V e.v.: Jöreskog en Sörbom, 1981/1984)<sup>1</sup>.

Voorafgaande aan deze analyses voeren we de factoranalyse opnieuw uit op de totale onderzoekspopulatie ( $N=1566$ ), gebaseerd op de covariantiematrix maar nu via LISREL VI. Deze oplossing dient in het vervolg als uitgangspunt voor de vergelijking van de subpopulaties. Het resultaat daarvan vindt men in bijlage 8. Deze oplossing vertoont een aanvaardbare mate van goedpassendheid, gelet op conventionele criteria<sup>2</sup>. Wanneer we de gestandaardiseerde oplossing vergelijken met de oplossing welke we in bijlage 1 gepresenteerd hebben, constateren we geen opmerkelijke verschillen. De structuur van de patroonmatrix is gelijk, de hoogte van de ladingen verschilt zeer weinig en de correlatie tussen de beide componenten van het etnocentrisme is nagenoeg hetzelfde. De verklaarde variantie van deze oplossing bedraagt 44 %.

Ter selectie van de subpopulaties hanteren we die kenmerken, waarvan uit empirische studies is gebleken dat zij samenhangen met (een van de dimensies van) etnocentrisme: leeftijd, opleiding en sociale klasse. Ten tweede selecteren we van deze kenmerken die categorieën welke extreem tegen-

gestelde posities innemen op de betreffende kenmerken<sup>3</sup>. Zo selecteren we de jongste (van 18 tot en met 29 jaar: N=412) en de oudste leeftijdsgroep (van 50 tot en met 69 jaar: N=435) binnen de onderzoekspopulatie. Inzake opleiding selecteren we hen, die enkel de lagere school doorlopen hebben (N=217) en hen, die een hogere beroeps- of wetenschappelijke opleiding voltooid hebben (N=276). Wat sociale klasse betreft, gebruiken we de indeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1983), die in Nederland toegankelijk is gemaakt door Ganzeboom, Luijckx, Dessens, de Graaf, de Graaf, Janssen en Ultee (1987). Zij vormt een functie van vier variabelen:

- sector: hoofdarbeid, handarbeid, agrarische beroepen,
- vereiste scholing: academisch, hoger/middelbaar, lager, ongeschoold,
- zelfstandigheid: zelfstandig, loontrekkend,
- leidinggevend: niet, aan 24 of minder mensen, aan meer dan 24 mensen (vgl. Ganzeboom e.a., 1987, 22).

Hieruit resulteren tien categorieën van beroepsklassen die een hiërarchische ordening vertonen. Maar de constructeurs benadrukken dat de indeling feitelijk een nominale typologie is. We selecteren voor de hoge sociale klasse de grote zelfstandigen, hogere leidinggevendenden en academici (klasse I: N=135), en voor de lage sociale klasse de halfgeschoolde en ongeschoolde handarbeiders (klasse VIIa: N=278).

Voor elk van deze subpopulaties berekenen we (via de REGRESSION-procedure uit het SPSSx-pakket) de itemgemiddeldes, standaarddeviaties en covariantiematrices. Eerst vergelijken we de itemgemiddeldes en standaarddeviaties van de onderscheiden subpopulaties. Men vindt deze in bijlage 8. We constateren dat de itemgemiddelden van jongeren, hoog opgeleiden en mensen uit de hoge sociale klasse lager zijn dan van respectievelijk ouderen, laag opgeleiden en mensen uit de lage sociale klasse. Dit betekent dat de eerstgenoemde sociale categorieën minder instemming betuigen met de etnocentrisme-items dan de laatstgenoemde categorieën. Op deze niveauverschillen komen we in de volgende paragraaf nog uitvoerig terug. Voorts zien we dat de standaarddeviaties bij ouderen, laag opgeleiden en mensen uit de lage sociale klasse bij het merendeel der items groter zijn dan bij respectievelijk jongeren, hoog opgeleiden en mensen uit de hoge sociale klasse. Dit betekent dat binnen de laatstgenoemde categorieën meer eenstemmigheid bestaat ten aanzien van de voorgelegde items.

Om nu te bezien of de structuur van de etnocentrische attitudes ook binnen de geselecteerde subpopulaties aanwezig is, bekijken we de patroonmatrices

die resulteren na factoranalyse op de berekende covariantie-matrices (via LISREL VI). De parameters daarin geven aan of en in hoeverre het betreffende item verwijst naar een van de dimensies van etnocentrisme. Men vindt deze patroonmatrices met daarin de ongestandaardiseerde factorladingen\* en de covariantie tussen de dimensies van etnocentrisme voor de onderscheiden subpopulaties in bijlage 9. De belangrijkste bevinding is dat de patroonmatrices van de onderscheiden subpopulaties inderdaad een structuur vertonen die exact overeenkomt met de structuur zoals we die voor de totale onderzoekspopulatie vastgesteld hebben. De hoogte van de factorladingen tussen de subpopulaties loopt enigszins uiteen alsook de covariantie tussen de dimensies van etnocentrisme. Wanneer we deze ongestandaardiseerde factorladingen van de jongste leeftijdsgroep met die van de oudste leeftijdsgroep vergelijken, zien we dat de ladingen op de negatieve attitude tegenover outgroups bij de ouderen overwegend hoger zijn dan bij de jongeren en op de positieve attitude tegenover de ingroup voor de ouderen overwegend lager zijn dan bij de jongeren. Wanneer we de laag opgeleiden vergelijken met de hoog opgeleiden, zien we dat de ladingen van de laatstgenoemden overwegend hoger zijn dan van de eerstgenoemden en dat geldt voor beide etnocentrisme-dimensies. En tenslotte blijken de ladingen op de negatieve attitude tegenover outgroups van de lage sociale klasse hoger te zijn dan die van de hoge sociale klasse, terwijl de ladingen op de positieve attitude tegenover de ingroup van de hoge sociale klasse hoger zijn dan van de lage sociale klasse. Porst, Schmidt en Zeifang (1987) interpreteren dergelijke verschillen als verschillen in de validiteit van het betreffende item bij de betreffende subpopulatie<sup>3</sup>. Op grond van deze analyse kan men eventueel de meest valide items ter meting van etnocentrische attitudes binnen bepaalde subpopulaties vaststellen, wanneer men bijvoorbeeld een verkort meetinstrument wil samenstellen.

Naast deze visuele inspectie kunnen we via de 'multi sample' optie (uit LISREL V e.v.) ook feitelijk toetsen of de structuur van de oplossing gelijkenis vertoont binnen en tussen subpopulaties. Globaal gesproken kunnen via deze optie vijf hypothesen inzake de datastructuur van onderscheiden subpopulaties getoetst worden<sup>4</sup>. Gelet op de gestelde vraag inzake de betrouwbaarheid van de meting en toegesneden op het etnocentrisme, dienen we van deze hypothesen de zogenaamde B-hypothese te toetsen. Deze hypothese bevat de vraag of de structuren van patroonmatrices van subpopulaties al dan niet gelijkenis vertonen. Deze hypothese vormt feitelijk de 'technische' vertaling van de hierboven gestelde vraag. De resultaten

van deze toetsing vindt men in bijlage 10<sup>7</sup>. We beschouwen deze resultaten globaal. Daarbij nemen we wederom conventionele criteria, zoals toegelicht in noot 2, in acht. We constateren dat we op grond van de Chi-kwadraat, de hypothese strikt genomen dienen te verwerpen<sup>8</sup>. Voorts constateren we dat op grond van de overige criteria voor goedpassendheid, deze hypothese niet verworpen hoeft te worden: dit geldt voor alle onderscheiden subpopulaties<sup>9</sup>. Daaruit concluderen we, zowel op grond van de visuele inspectie als op grond van de toetsing, dat de structuur van de etnocentrische attitudes gelijkenis vertoont binnen extreme subpopulaties: de onderscheiden dimensies zijn ook empirisch aanwezig binnen de extreme subpopulaties en alle afzonderlijke items verwijzen binnen de extreme subpopulaties naar de bedoelde conceptuele dimensies van etnocentrisme. Daarom beschouwen we dit meetinstrumentarium als betrouwbaar.

De tweede vraag betreffende de invariantie oftewel de robuustheid van de meting beantwoorden we via toetsing van de zogenaamde C-hypothese. Daarbij wordt de nul-hypothese getoetst dat de parameters in de patroonmatrix van de ene subpopulatie identiek zijn aan die van de andere subpopulatie. De resultaten van deze toetsing vindt men wederom in bijlage 10. We constateren dat we de robuustheids-these dienen te verwerpen<sup>10</sup>. Dit betekent dat diverse items in onderscheiden subpopulaties niet in gelijke mate bijdragen aan het betreffende gedachtengoed. Bij de eventuele samenstelling van een (verkort) meetinstrument ter meting van etnocentrisme binnen bepaalde subpopulaties dient men met dit gegeven rekening te houden.

We concluderen dat we over een betrouwbaar instrumentarium ter meting van etnocentrisme beschikken. Bij herhaalde meting binnen (extreme) subpopulaties vinden we immers dezelfde structuur van de etnocentrische attitudes.

Voorts blijkt dit meetinstrumentarium niet robuust te zijn tussen subpopulaties: de mate waarin items bijdragen aan het betreffende gedachtengoed verschilt tussen subpopulaties.

Een nevenprodukt van deze analyses is dat we geconstateerd hebben dat er verschillen bestaan in de mate waarin subpopulaties of sociale categorieën de beide dimensies van etnocentrisme onderschrijven. In de volgende paragraaf nemen we deze verschillen systematisch onder de loupe.



In deze paragraaf stellen we de vraag aan de orde welke sociale categorieën zich relatief sterk sociaal identificeren met de nationale ingroup respectievelijk zich sterk sociaal contra-identificeren met outgroups. Daartoe gaan we na in welke mate de onderscheiden dimensies van etnocentrisme aanhang vinden binnen te onderscheiden sociale categorieën.

We gebruiken de volgende sociaal-structurele kenmerken: regio, provincie, urbanisatiegraad<sup>11</sup>, sexe, leeftijd, opleiding, sociale klasse<sup>12</sup> en politiek stemgedrag<sup>13</sup>. We berekenen de gemiddelde factorscores van de categorieën van de genoemde sociale kenmerken en bezien tevens of de gevonden verschillen significant van elkaar afwijken<sup>14</sup>. Tevens rapporteren we de mate van samenhang tussen het betreffende sociale kenmerk en de beide dimensies van het etnocentrisme. Een en ander vindt men in bijlage 11. Beschouwen we de resultaten van deze analyses. Allereerst merken we op dat er geen verschillen bestaan tussen de categorieën van regio, urbanisatiegraad en sexe wat betreft de negatieve attitude tegenover outgroups noch wat de positieve attitude tegenover de ingroup betreft. De verschillen tussen de provincies zijn weliswaar statistisch significant maar nauwelijks interessant. Tussen de categorieën van de andere kenmerken bestaan evenwel significante en interessante verschillen ten aanzien van beide dimensies van etnocentrisme. We bespreken eerst de negatieve attitude tegenover outgroups en vervolgens de positieve attitude tegenover de ingroup.

Te beginnen met de leeftijdscategorieën. Met name de vijftigers en de zestigers blijken zich verhoudingsgewijs sterk te contra-identificeren met outgroups, hetgeen in mindere mate het geval is voor de veertigers<sup>15</sup>. Bij twintigers en dertigers wordt de neiging om zich te contra-identificeren met outgroups verhoudingsgewijs weinig aangetroffen.

Wat opleidingsniveau betreft zijn er ook grote verschillen. De negatieve attitude tegenover outgroups treffen we in sterkere mate aan bij de mensen die na de basisschool geen vervolgonderwijs genoten hebben. Degenen die het lager beroepsonderwijs voltooid hebben, verhouden zich ook relatief negatief tegenover outgroups. Deze negatieve houding tegenover outgroups treffen we daarentegen in verhoudingsgewijs geringe mate aan bij de mensen die een relatief hoge opleiding gevolgd hebben (H.A.V.O., V.W.O., H.B.O. en W.O.).

We vinden bijzonder interessante verschillen tussen de sociale klassen. De negatieve attitude tegenover outgroups wordt verhoudingsgewijs sterk aangetroffen bij hen die handarbeid verrichten: zowel bij geschoolde en ongeschoolde arbeiders als bij mensen die werkzaam zijn in de agrarische sector. Maar niet alleen bij hen, ook bij degenen die leiding geven aan handarbeiders: supervisoren en hooggeschoolde handarbeiders. En wat meer is: dit gedachtengoed vindt gretig aftrek bij kleine zelfstandigen. Met name de kleine zelfstandigen met personeel springen hierbij in het oog, aangezien zij de hoogste score hebben (569). De andere klassen distantiëren zich enigszins van dit gedachtengoed, hetgeen met name geldt voor de lagere leidinggevenden en geschoolde hoofdarbeiders: hun score bedraagt 456.

Ook vinden we grote verschillen wat de negatieve attitude tegenover outgroups betreft in de achterban van de verschillende politieke partijen. De achterban van de partijen ter linkerzijde van het politieke centrum houden zich verhoudingsgewijs verre van de negatieve attitude. Van de achterban van C.D.A., V.V.D. en klein rechts kan evenwel gezegd worden dat zij zich enigerlei mate contra-identificeren met outgroups. Dit geldt in verhoudingsgewijs grote mate voor de stemmers op de Centrum Partij: zij hebben met 680 de hoogste score. Deze bevinding beschouwen we als een ondersteuning van de (criterium-) validiteit (Carmines en Zeller, 1979) van het meetinstrumentarium: deze attitude is immers relatief sterk aanwezig bij die categorie waarvan men op grond van andere observaties mag verwachten dat zij een zeer negatieve houding ten aanzien van outgroups ten toon zou spreiden.

Vervolgens bekijken we welke sociale categorieën de positieve attitude tegenover de ingroup verhoudingsgewijs sterk onderschrijven en daarmee te kennen geven zich sociaal te identificeren met de nationale ingroup. Wat de leeftijdscategorieën betreft springen nu de zestigers duidelijk in het oog met een hoge score (562), gevolgd door de vijftigers (526). Voor twintigers en dertigers vormt de ingroup in veel mindere mate een sociaal identificatiepunt. De veertigers nemen wederom een middenpositie in. Van de mensen die een relatief hoge opleiding genoten hebben (H.A.V.O. of hoger), kan gezegd worden dat zij verhoudingsgewijs weinig waarde hechten aan de nationale ingroup. Voor de lager opgeleiden geldt evenwel het tegendeel. Met name zij die enkel de basisschool voltooid hebben, identificeren zich sterk met de nationale ingroup, gevolgd door mensen

die een lagere beroepsopleiding voltooid hebben. De mensen die middelbaar opgeleid zijn, nemen een middenpositie in tussen de hoog en laag opgeleiden.

De mate waarin de verschillende klassen zich sociaal identificeren met de nationale ingroup varieert enorm. Maar de kleine zelfstandigen met personeel spannen in dit opzicht de kroon met een score van 569. De zelfstandige boeren en hun knechten komen op de tweede plaats, gevolgd door geschoolde en ongeschoolde arbeiders en hun supervisors. Ook de kleine zelfstandigen zonder personeel zijn tamelijk nationalistisch. De resterende klassen tonen enige reserves ten aanzien van de nationale ingroup, hetgeen het sterkst geldt voor lagere leidinggevenden en geschoolde hoofdarbeiders. Tot slot bezien we wederom de achterban van de politieke partijen. De achterban van klein links distantieert zich verhoudingsgewijs sterk van het nationalistische gedachtengoed, hetgeen in mindere mate geldt voor de aanhang van P.v.d.A. en D'66. De aanhang van C.D.A. en V.V.D. toont wel enige verwantschap met de positieve attitude tegenover de ingroup, hetgeen verhoudingsgewijs sterk het geval is bij de aanhang van klein rechts. De kroon wordt ook in dit opzicht gespannen door de mensen die stemmen op de Centrum Partij met een score van 583.

### 3.4 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk beproefden we het ontwikkelde etnocentrisme-meetinstrumentarium binnen extreme subgroepen. We vinden dezelfde structuur van de etnocentrische attitudes bij jonge en oude mensen, bij laag en hoog opgeleiden en bij mensen van een lage en hoge sociale klasse. Op grond daarvan concluderen we dat dit meetinstrument betrouwbaar is. De these dat dit instrument etnocentrisme binnen de ene subpopulatie op identieke wijze meet als binnen de andere, verwerpen we: we beschouwen het meetinstrument niet als robuust.

Voorts bezien we de mate waarin allerlei categorieën zich sociaal identificeren met de ingroup respectievelijk zich sociaal contra-identificeren met outgroups. De negatieve attitude tegenover outgroups treffen we met name aan bij vijftigers en zestigers, laag opgeleiden, handarbeiders en hun supervisors, boeren en hun knechten. Ook kleine zelfstandigen, met name diegenen die personeel onder zich hebben, vallen op. Maar de aanhang van de Centrum Partij, hoe klein in getal ook, spant in dit opzicht de

kroon. De positieve attitude tegenover de ingroup treffen we verhoudingsgewijs sterk aan bij vijftigers en zestigers, lager opgeleiden, bij allen die handarbeid verrichten en bij de aanhang van V.V.D. en C.D.A.. Koplopers vinden we in dit opzicht bij de kleine rechtse partijen, de Centrum Partij en wederom bij kleine zelfstandigen met personeel.

Nu we de etnocentrische attitudes vanuit meerdere invalshoeken hebben gezien, is de tijd rijp om de geponeerde predictoren ervan in de beschouwingen te betrekken. Zulks staat te gebeuren in de volgende hoofdstukken.

- 1 Een dergelijke vraagstelling kan overigens met meerdere methodieken aangepakt worden: zie daartoe Peters (1986). Feitelijk passen we hier een combinatie van de visuele- en de matrixvergelijking toe.
- 2 Daarbij denken we in eerste instantie aan de modificatie indices. Deze geven aan met hoeveel de waarde van de Chi-kwadraat verandert door de aangebrachte restrictie op de betreffende parameter op te heffen. Ten aanzien daarvan wordt gesteld, dat deze geen hogere waarde dan 5 mogen hebben (Jöreskog en Sörbom, 1981, III.19). Wanneer de modificatie indices hoge waarden aannemen impliceert zulks dus dat de onderzoeker empirisch ongeoorloofde restricties in het model heeft aangebracht. We denken ook aan de t-waarden, die een waarde groter dan 1.96 moeten hebben om op een significantieniveau van .05 bij een relatief groot aantal respondenten, de hypothese te kunnen verwerpen, dat de betreffende parameter gelijk is aan nul. In tweede instantie en in mindere mate laten we ons leiden door de zogenaamde 'goodness-of-fit' en de Chi-kwadraat met het daarbij behorende significantie-niveau. Van de 'goodness-of-fit' is bekend, dat zij enkel als een zeer globale maat voor goedpassendheid geïnterpreteerd mag worden (ibidem, I.41). Voor dit model bedraagt zij .93. De Chi-kwadraat staat bekend als een maat die zeer gevoelig is voor grote aantallen alsook voor afwijkingen van de normaalverdeling (ibidem, I.39). Zulks is het geval bij deze data. Hier bedraagt zij 976 bij 132 vrijheidsgraden. Voor de kritische waarden van de Chi-kwadraat verwijzen we naar statistische handboeken (zie bijvoorbeeld Blalock, 1972).
- 3 Via de selectie van kenmerken die met (een van de dimensies van) etnocentrisme samenhangen, bewerkstelligen we dat tenminste de item-gemiddeldes van onderscheiden subpopulaties maximaal verschillen. Het is ook mogelijk maar niet noodzakelijk dat dan ook (co-) varianties van en tussen items verschillen. Zulks is het geval, zoals blijkt in bijlage 2.1.2. Hadden we kenmerken gekozen welke geen samenhang vertonen met etnocentrisme, was de kans op tenminste uiteenlopende itemgemiddeldes geringer geweest.
- 4 Acock en Fuller (1985) tonen aan dat de gestandaardiseerde coëfficiënten van twee subpopulaties, berekend met behulp van LISREL V of VI, noch met elkaar vergeleken kunnen worden, noch correct zijn. Bij de proce-

ture van standaardisatie maakt LISREL geen gebruik van de varianties van de variabelen berekend bij de separate subpopulaties. LISREL berekent de varianties als een gewogen gemiddelde van varianties van de onderhavige subpopulaties te samen. Deze varianties worden gebruikt bij de standaardisatie van parameters. De daaruit resulterende gestandaardiseerde coëfficiënten kunnen daarom niet als een correcte beschrijving van de betreffende subpopulaties gelden, behalve wanneer alle variabelen exact dezelfde varianties in alle subpopulaties hebben. Om deze reden rapporteren we de ongestandaardiseerde coëfficiënten.

- 5 Aangezien de ongestandaardiseerde factorladingen feitelijk b-coëfficiënten zijn uit de regressie-vergelijking van item op factor, is deze interpretatie te rechtvaardigen. Deze coëfficiënt geeft de mate aan waarin het item bijdraagt aan het betreffende gedachtengoed.
- 6 Uitgaande van de gevonden structuur van de etnocentrische attitudes kunnen we vijf hypothesen opstellen (zie daartoe Jöreskog en Sörbom, 1981, V.1 e.v.). Hypothese A behelst de vraag of de covariantiematrices van de subpopulaties invariant zijn; hypothese B of de patroonmatrices van de subpopulaties gelijkenis vertonen; hypothese C of de patroonmatrices tussen de subpopulaties invariant zijn; hypothese D of de patroonmatrices van de subpopulaties invariant zijn alsook de erroren; hypothese E tenslotte of de patroon- en errorenmatrices van de subpopulaties invariant zijn alsook de covariantie tussen de factoren. Wanneer hypothese A niet verworpen hoeft te worden, kan men gevoelig toetsing van de andere hypothesen achterwege laten: identieke covariantiematrices zullen met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid resulteren in identieke factoroplossingen. In geval van heterogene steekproeven zal men zich ons inziens echter vaak gedwongen zien deze hypothese te verwerpen. Men gaat dan voort met de toetsing van de hypothesen B tot en met E, om te bezien in welke matrices invarianties tussen subpopulaties te onderkennen zijn.
- 7 In deze bijlage vindt men daarenboven de resultaten van de toetsing van de overige 'multi-sample' hypothesen, zoals beschreven in noot 6.
- 8 We hechten evenwel geen doorslaggevend belang aan de hoogte van de Chi-kwadraat. Zie daartoe het in noot 2 gestelde inzake de gevoeligheid van de Chi-kwadraat. Op grond van de Chi-kwadraat zouden we alle hypothesen dienen te verwerpen, overigens. We zien af van het toetsen van de hypothesen onderling met behulp van de verschillen in Chi-kwadraat en vrijheidsgraden, zoals geïllustreerd door Porst, Schmidt en

Zeifang (1987, 303-315). We constateren immers, dat de andere hypothesen onaanvaardbaar zijn gelet op de modificatie-indices, die ongeoorloofde waarden aannemen.

- 9 Immers: er zijn slechts weinig parameters waarvan de modificatie-indices de waarde vijf overschrijden. En voorzover zulks het geval is, betreft het slechts geringe overschrijdingen. Gelet op de t-waarden, zijn nageenog alle parameters significant. De uitzonderingen betreffen de ladingen van items, die een zeer geringe mate van meerdimensionaliteit vertonen: v0655 en v0665. En de 'goodnes-of-fit' bereikt acceptabele waarden.
- 10 De modificatie indices van diverse parameters nemen onaanvaardbaar hoge waarden aan, hetgeen betekent dat we empirisch onaanvaardbare restricties hebben opgelegd.
- 11 De indeling van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad is ontleend aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (1983). Wij vereenvoudigen deze indeling tot een geringer aantal categorieën. We voegen de zogenaamde A-gemeentes bijeen: plattelandsgemeentes. De B-gemeentes noemen we verstedelijkt platteland. De C1 tot en met C4-gemeentes zijn de kleine en middelgrote steden. De C5-gemeentes zijn de grote steden.
- 12 Voor sociale klasse gebruiken we wederom de eerder genoemde indeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero, die in Nederland operationeel is gemaakt door Ganzeboom e.a. (1987).
- 13 Dit sociale kenmerk heeft betrekking op het actuele stemgedrag van de respondent, indien hij op de dag van het interview voor de Tweede Kamer zou moeten gaan stemmen. We hebben de politieke partijen ingedeeld op basis van het in de media gangbare spraakgebruik. De relatief grote partijen noemen we bij naam. De relatief kleine partijen aan de uiteinden van het politiek spectrum voegen we tesamen. Klein links omvat de P.S.P., P.P.R., C.P.N. en de E.V.P.. Klein rechts omvat de G.P.V., S.G.P. en de R.P.F.. De Centrum Partij hoort ook tot de kleine rechtse partijen, maar wij voegen deze partij daar niet bij. In tenminste tweeërlei opzichten onderscheidt de C.P. zich van de andere kleine rechtse partijen. Zij heeft bij herhaling in al dan niet verhullende termen haar afkeer van de allochtone nieuwkomers kenbaar gemaakt. En zij draagt geen expliciet godsdienstig karakter.
- 14 Deze eenzijdige variantie analyse voeren we uit via de BREAKDOWN-procedure uit het SPSSx-pakket (Nie, 1983). Wanneer de F-statistic een waarde aanneemt die, gelet op het aantal vrijheidsgraden, groter is dan

de kritieke waarde op een significantieniveau van .05, verwerpen we de hypothese dat er geen verschillen bestaan tussen de onderhavige sociale categorieën op de afhankelijke variabele (zie Blalock, 1972, 317 e.v.). Wanneer zulks het geval is, plaatsen we een asterix (\*) achter het betreffende sociaal-structurele kenmerk.

- 15 We roepen bij de lezer in herinnering dat de factorscores zodanig getransformeerd zijn, dat het gemiddelde 500 en de standaarddeviatie 100 bedraagt.





### 4.1 INLEIDING

In 1950 verscheen 'The authoritarian personality' van Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson en Sanford. Deze studie deed veel stof opwaaien. Zij werd veelvuldig onderworpen aan methodologische kritiek (Christie, 1954; Hyman en Sheatsley, 1954; Kirscht en Dillehay, 1976; Ray, 1980). Maar daarnaast viel haar ook lof ten deel. Met name de theoretische analyse werd geprezen (Brown, 1965; Hagendoorn, 1982; Meloen, 1983a). Enkele decennia na de verschijning van de studie constateren we dat het belangrijkste methodologische produkt van de studie, namelijk de constructie van een meetschaal voor potentieel fascistische tendenties, autoritarisme genaamd, veelvuldig ingang heeft gevonden binnen de sociale wetenschappen (zie voor een overzicht: Meloen, 1983a).

Inmiddels is de betrouwbaarheid van deze meetschaal, de zogenaamde F-schaal, in vele studies vastgesteld (Meloen, 1983a; 1986). Steevast blijkt autoritarisme samen te hangen met negatieve attitudes tegenover outgroups<sup>1</sup>. De theoretische achtergronden van deze relatie zijn evenwel nagenoeg geheel in het vergeetboekje geraakt. Mogelijkerwijs is de zeer summiere introductie van de theoretische uitgangspunten van de onderzoekers hier debat aan (Samelson, 1986). Anderzijds geldt dat er vanuit de Amerikaanse veelal empiricistisch georiënteerde onderzoekstraditie weinig belangstelling is getoond voor de theoretische achtergronden.

In deze studie trachten we de relatie tussen autoritarisme en etnocentrisme te interpreteren: Adorno e.a. vermoedden namelijk dat er een causale verbinding zou bestaan tussen beide attitudes (1950/1982, 191). Daartoe trachten we het theoretisch model dat oorspronkelijk aan de studie ten grondslag heeft gelegen, te reconstrueren in de geest van de bijdragen van enkele wetenschappers die destijds verbonden waren aan het onderzoeksinstituut dat faam verworven heeft als de Frankfurter Schule. Van deze reconstructie doen we verslag in paragraaf 4.2. We introduceren enkele aanvullende begrippen om het bedoelde theoretische model te completeren. Daarnaast vermelden we enkele andere theoretische bijdragen, die eveneens plaats verdienen in dit model. In paragraaf 4.3 verantwoorden we de operationalisering van de toegevoegde begrippen. Daarna stellen we in para-

graaf 4.4 de vraag aan de orde of en in hoeverre via het aldus gereconstrueerde theoretische model, etnocentrische attitudes in Nederland anno 1985 verklaard kunnen worden. In paragraaf 4.5 vatten we een en ander samen.

## 4.2 THEORETISCH MODEL

In deze paragraaf reconstrueren we het theoretisch model dat ten grondslag lag aan 'The authoritarian personality'. Eerst traceren we in paragraaf 4.2.1 de fundamenteën van het autoritarisme. Vervolgens stellen we in paragraaf 4.2.2 de vraag naar de antecedenten van autoritarisme. En dan voegen we nog enige elementen toe aan de autoritarisme-theorie in paragraaf 4.2.3.

### 4.2.1 FUNDAMENTEN VAN DE AUTORITARISME-THEORIE

De wortels van de ontwikkeling van een instrument ter meting van potentieel fascistische tendenties oftewel autoritarisme zijn gelegen in het Duitsland van de jaren twintig en dertig van deze eeuw. De sociaal-economische crisis deed zich in het toenmalige Duitsland pijnlijk gevoelen, evenals overigens in grote delen van de rest van de wereld. Met name de lagere sociaal-economische klassen hadden te lijden onder de crisis. Hun situatie was gekenmerkt door een grote mate van 'Verelendung'. Op grond van voorspellingen van Marx, dat sociale klassen in een situatie van 'Verelendung' in opstand zouden komen, verwachtten de Frankfurter wetenschappers dat met name de lagere sociale klassen zich zouden gaan verzetten tegen het toenmalige regime<sup>2</sup>. Echter: Hitler wist de ontevreden, zowel ter rechter- als ter linkerzijde van het politieke spectrum, te overtuigen om op zijn partij te stemmen. Ook de lagere sociale klassen kozen en masse de zijde van de nationaal-socialisten. Deze klassen bleken in zekere zin gepredisponeerd tot de nazistische ideologie, zo vermoedde een van de Frankfurters, namelijk Fromm, op grond van een empirische studie uit 1929 (1929/1983)<sup>3</sup>.

Een centrale vraag voor de Frankfurters was waarom zovelen zich, in plaats van zich te verzetten, blind overgaven aan anti-rationele autoriteiten belichaamd in het nazisme. Dit verwonderde hen, juist omdat de menselijke rationaliteit nog nooit tevoren in de geschiedenis zo'n hoge vlucht had genomen. Deze thematiek stond centraal in enkele theoretische en empirische

onderzoeken die destijds werden geïnitieerd (Jay, 1973/1985; Baars, 1987). Aangezien de Frankfurters meenden dat de nazistische ideologie het belang van de lagere sociale klassen niet zou dienen, vroegen zij zich af waarom deze klassen zich desalniettemin tot de nazistische ideologie aangetrokken voelden. Deze vraag konden zij niet beantwoorden op grond van het materialistische model waarin, in navolging van Marx (1845/1974; 1859/1977), een relatie gelegd werd tussen 'Zijn' en 'Bewustzijn' c.q. tussen klasse en ideologie, welke relatie indertijd vrij mechanisch en deterministisch geïnterpreteerd werd (Jay, 1973/1985; Bonss, 1983). De aantrekkingskracht tot het nazisme werd gezocht in de vervulling van emotionele behoeften gelegen in het diepst van de persoonlijkheid. Bij de Frankfurters ontstond gaandeweg consensus dat het materialistische schema aangevuld diende te worden met een persoonlijkheidscomponent (Billig, 1982; Bonss, 1983; Jay, 1973/1985; Samelson, 1986; Kolakowski, 1978/1987).

Fromm nam deze taak ter hand. Hij trachtte het materialistische model te completeren en te synthetiseren met de freudiaanse psycho-analyse (1932; 1936; 1941/1986). Hij meende dat via de psycho-analyse aangetoond kon worden dat collectieve ideologieën de uitdrukking vormen van in de persoonlijkheid verankerde wensen en behoeften. Hij handhaafde aanvankelijk evenwel het materialistische axioma: de sociaal-economische structuur zou bepalend zijn voor de persoonlijkheid, welke op haar beurt verantwoordelijk zou zijn voor de geneigdheden tot een bepaalde ideologie (1932).

In de jaren dertig en veertig werd door de Frankfurters veel aandacht besteed aan de exploratie en analyse van de structuur van de persoonlijkheid die genegen was zich te onderwerpen aan autoriteiten. Daarbij werd geput uit verschillende bronnen. Allereerst uit de psycho-analytische ervaringen van verscheidene aan het Instituut gelieerde wetenschappers. Maar ook uit de empirische studie van Fromm uit 1929, waarin een eerste schets te vinden is van een dergelijke persoonlijkheidsstructuur. Fromm, op zijn beurt, putte uit het werk van Reich. Naderhand zijn ook enige gelijkenissen geconstateerd met werk van Jaensch, Sartre en Maslow (Jay, 1973/1985).

Deze bevindingen cumuleerden tot een schets van de autoritaire persoonlijkheid door Fromm in het 'Sozialpsychologischer Teil' van de 'Studien über Autorität und Familie' (Horkheimer, 1936). Het overgrote deel van de daarin genoemde eigenschappen is naderhand overgenomen door Adorno e.a. (1950/1982, 151-170). Een negental kenmerken zouden te samen het syndroom van de autoritaire persoonlijkheid vormen. Deze persoonlijkheid conformeert zich op rigide wijze aan conventionele normen (conventiona-

lisme). Hij onderwerpt zich volledig en onkritisch aan morele autoriteiten (autoritaire submissie) en vervloekt en/of verwenst degenen die zich hieraan niet onderschikken (autoritaire agressie). Hij is bezorgd over geldende seksuele normen en de overtreding daarvan (sex). Hij vermoedt en benadrukt steeds het slechte in de mens (cynisme en destructiviteit). Hij vertoont weerstand om zich te verdiepen in zijn eigen innerlijkheid (anti-intraceptie) en is geneigd om bepaalde negatief beoordeelde impulsen toe te schrijven aan anderen (projectie). Hij identificeert zich met krachtige figuren (macht en stoerheid). En tenslotte schrijft hij bovenmenselijke kwaliteiten toe aan krachtige figuren en inferieure kwaliteiten aan zwakkeren (bijgeloof en stereotypie).

Aan deze schijnbaar onafhankelijke kenmerken ligt een gemeenschappelijke dimensie ten grondslag, welke we met behulp van de psycho-analytische terminologie toelichten. Het kenmerkende van de autoritaire persoonlijkheid is, aldus Fromm (1936), een zwak ontwikkeld 'ich': de component van de psyche welke het verstandelijke en de bezonnenheid representeert. Deze persoonlijkheid zou libidineuze impulsen vanuit het 'es', waarin instincten, driften en verlangens opgeslagen liggen, niet in voldoende mate kunnen bedwingen. Daarom zou hij daarvoor een sterk beroep moeten doen op het 'über-ich', waarin ge- en verboden van autoriteiten opgeslagen liggen, casu quo geïnternaliseerd zijn. Vervolgens zou hij verlangens en wensen van het es permanent ondergeschikt maken aan über-ich-geboden. Daaruit resulteert een persoonlijkheid die gekenmerkt is door een permanente en blinde onderschikking aan autoriteiten.

Onder autoriteiten verstaat Fromm de ouders maar ook andere socialiserende instanties zoals onderwijsgevers, 'peer groups', sterke leiders en geestelijke leidsmannen. Blijkens het subsyndroom van het conventionalisme worden daarmee ook maatschappelijke waarden en normen bedoeld, waarover een (vermeende) consensus bestaat. Onderwerping aan autoriteiten vervult voor deze persoonlijkheid de behoefte aan identificatie met autoriteiten. Deze onderwerping aan autoriteiten wordt gecompenseerd door een onderdrukking van en minachting voor (vermeende) zwakkeren: vrouwen, kinderen en etnische allochtonen.

Op grond van deze karakteristiek meenden zowel Fromm (1929/1983; 1936) als Adorno e.a. (1950/1982) dat de autoritaire persoonlijkheid zich, gevoed door de behoefte aan onderwerping aan casu quo identificatie met autoritei-

ten, uit zou spreken voor zowel conservatisme als nationalisme. Tegelijkertijd zou hij, ter compensatie van deze onderwerping, een negatieve en minachtende houding aannemen ten aanzien van etnische minderheden. Deze ideologische elementen zouden coherentie vertonen, juist omdat zij zouden voortspuiten uit dezelfde persoonlijkheidsstructuur. Deze verwachtingen werden globaal niet weerlegd door het empirische materiaal van Adorno e.a. (1950/1982, 191-194).

In de studie van Adorno e.a. komt de materialistische psycho-analyse van de Frankfurters niet systematisch aan de orde. De nadruk ligt op de exploratie en analyse van de verhouding tussen persoonlijkheid en ideologie. De relatie tussen sociaal-economische structuur en persoonlijkheid is daarentegen onderbelicht. Deze relatie is evenwel van belang ter reconstructie van de antecedente factoren van autoritarisme. Fromms theoretische analyse (1936) biedt daartoe aanknopingspunten. In de volgende paragraaf zoeken we naar de antecedenten van de zwakke ich-ontwikkeling die kenmerkend geacht wordt voor de autoritaire persoonlijkheid.

#### 4.2.2 ANTECEDENTEN VAN HET AUTORITARISME

In deze paragraaf staat de vraag centraal welke factoren leiden tot een zwak ontwikkeld ich dat karakteristiek is voor de autoritaire persoonlijkheid. Ter beantwoording van deze vraag putten we uit eerdere theoretische analyses van Fromm (1936) en Felling, Peters en Scheepers (1986). In overeenstemming met het door Fromm gepostuleerde materialistische axioma, traceren we deze antecedente factoren in de sociaal-economische positie van het individu. Deze benadering wijkt af van andere theoretische aanzetten (Brown, 1965; Hagendoorn, 1982) waarin de rol van het gezin als mediërende instantie tussen sociaal-economische structuur en persoonlijkheid benadrukt wordt<sup>5</sup>.

Fundamenteel is Fromms axioma dat voor de ontwikkeling van het ich een zekere mate van angstvrijheid nodig is, teneinde een harmonieuze relatie tussen es en über-ich mogelijk te maken (1936). De mate van angst of angstvrijheid is afhankelijk van de mate waarin individuele behoeften bevredigd kunnen worden. Aangezien in de loop der geschiedenis de menselijke behoeften nog altijd groter zijn geweest dan de mogelijkheden tot bevrediging ervan, bestaat er een voortdurende noodzaak tot verdringing

van behoeften die voortkomen uit de driften en verlangens van het es. Deze verdringing wordt bewerkstelligd door het ich, daarbij geholpen door het über-ich waarin maatschappelijke ge- en verboden opgeslagen liggen (vgl. A. Freud, 1936/1984; Laplanche en Pontalis, 1986). Eén van die geboden bestaat in het verwerven van status. In westerse samenlevingen is geconstateerd dat deze waarde een belangrijke leidraad vormt in het leven van velen (McClelland, 1961; Goldthorpe, Lockwood, Beckhofer en Platt, 1969/1978). Ook in Nederland bestaan empirische aanwijzingen voor deze these. Zulks blijkt uit de vrij algemene consensus die bestaat over zaken als 'voortkomen in het leven' en het verwerven van 'maatschappelijke zekerheid' (Felling, Peters en Schreuder, 1983a; 1983b; 1987b). Wij beschouwen dit als waarden welke men tracht te verwezenlijken, teneinde status te verwerven. We onderscheiden twee aspecten aan dit begrip: men kan status verwerven via de sociaal-economische positie die men bezit en via het sociale aanzien dat men geniet.

Indien men het idee heeft dat men er in het recente verleden in onvoldoende mate in geslaagd is om middelen te verwerven waarmee status wordt verkregen, ontstaan gevoelens van, wat wij noemen, statusfrustratie. Indien men subjectief onzeker is over de verwerving van middelen om in de toekomst status te genieten, noemen we dat statusangst. We veronderstellen dat de mate waarin mensen in staat zijn om middelen te verkrijgen om status te verwerven, samenhangt met de klasse waartoe men behoort: hogere sociale klassen gelukt dit in grotere mate dan lagere sociale klassen. Zowel statusangst als statusfrustratie impliceren een discrepantie tussen hetgeen nastrevenswaardig geacht wordt, namelijk de verwezenlijking van het über-ich-gebod om status te verwerven, en de mate waarin men daarin geslaagd is of meent te slagen. Deze ervaren discrepantie leidt tot reacties. Men probeert deze status alsnog in een later stadium te verwezenlijken, bijvoorbeeld door het uitstellen van behoeftenbevrediging om aldus te kunnen sparen voor de toekomst. Dit impliceert dat men bepaalde verlangens en wensen vanuit het es verdringt en aldus feitelijk ondergeschikt maakt aan de verwezenlijking van het über-ich-gebod. Uit deze reactievorming resulteert een persoonlijkheid die zich overwegend onderwerpt aan ge- en verboden van het über-ich, hetgeen tot uiting komt in autoritaire attitudes. Daarnaast zijn andere reacties mogelijk welke we in de volgende hoofdstukken bespreken.

Naarmate de discrepantie groter is tussen hetgeen men nastrevenswaardig acht en de mate waarin men er in is geslaagd of meent te zullen slagen

om deze waarden te verwezenlijken, zal de mate van verdringing groter zijn. Dit impliceert dat de invloed van statusangst en statusfrustratie op de vorming van autoritarisme groter is naarmate men een grotere behoefte heeft aan statusverwerving.

Uit Fromms eerdere theoretische analyse (1932) kan worden afgeleid dat er wel een directe causale relatie bestaat tussen het toebehoren tot een sociale klasse en autoritarisme. We benadrukken dat in de bovenstaande optiek, gedestilleerd uit Fromms analyse uit 1936, de vorming van autoritaire attitudes niet direct veroorzaakt wordt door het toebehoren tot een sociale klasse, alswel door percepties welke samenhangen met het toebehoren tot een bepaalde sociale klasse.

Kort samengevat poneren we dat het toebehoren tot een sociale klasse op zich niet direct van invloed is op de vorming van autoritaire attitudes. Het zijn de gevoelens van statusangst en statusfrustratie, welke samenhangen met de sociale klasse waartoe men behoort, die het autoritarisme-syndroom veroorzaken. Deze causale relatie voltrekt zich via het mechanisme van verdringing van spontane impulsen. Deze verdringing impliceert dat verlangens en wensen vanuit het es ondergeschikt worden aan het über-ich-gebod om status te verwerven. Naarmate men de verwerving van status belangrijker vindt, is de invloed van statusangst en statusfrustratie op autoritarisme groter.

Tot zover de reconstructie van de mogelijke antecedenten van autoritarisme. In de volgende paragraaf bezien we enkele theoretische bijdragen die de autoritarisme-theorie completeren.

#### 4.2.3 COMPLEMENTEN VAN DE AUTORITARISME-THEORIE

Een eerste complement heeft betrekking op het door Fromm en Adorno e.a. geponeerde mechanisme van de identificatie: de autoritaire persoonlijkheid onderwerpt zich aan autoriteiten om zich er mee te kunnen identificeren. De psycho-analytische definitie van identificatie heeft betrekking op de vereenzelviging met een aspect of kenmerk van een ander individu (vgl. Laplanche en Pontalis, 1986, 219). Conform deze definitie zou men zich niet identificeren met (vermeende) kenmerken, waarden en normen van (een) sociale groep(en). Wij achten zulks in navolging van Adorno e.a. (vgl. 1950/1982, 146) wel mogelijk en hebben daartoe het begrip sociale



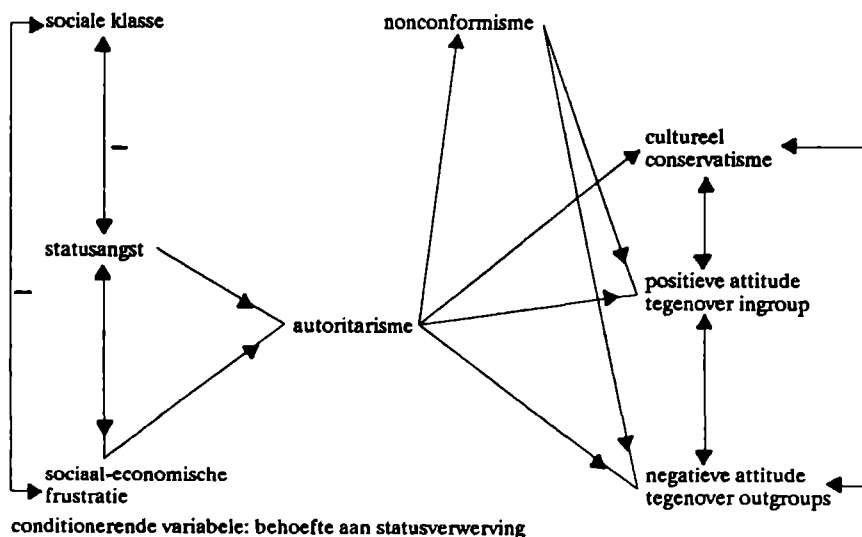
identificatie gedefinieerd: het selectieve percipiëren bij de eigen sociale groep van culturele karakteristieken die vanuit een subjectieve definitie als waardevol beschouwd worden. Sociale identificatie impliceert dat men zich vereenzelvt met de culturele karakteristieken van de sociale groep(en) waarvan men zich als lid beschouwt alsook dat men zich onderwerpt aan de daarbinnen vigerende normen. Als zodanig vormt dit mechanisme de theoretisch interpretatie van de causale relatie tussen enerzijds autoritarisme en anderzijds de positieve attitude tegenover de ingroup en het cultureel conservatisme<sup>6</sup>, waarin de vigerende behoudende normen vervat liggen. Sociale contra-identificatie, de pendant van sociale identificatie, is gedefinieerd als de selectieve perceptie van overwegend negatief gewaardeerde culturele karakteristieken bij outgroups. Dit mechanisme vormt de interpretatie van de causale verbinding tussen autoritarisme enerzijds en de negatieve attitude tegenover outgroups anderzijds. Conform de onderliggende theoretische optiek van de Frankfurters beschouwen we cultureel conservatisme en etnocentrisme als elementen van een coherente ideologie: een complex van samenhangende attitudes (vgl. paragraaf 1.3).

Een andere aanvulling op de autoritarisme-theorie is voortgekomen uit het empirisch onderzoek. Christie en Garcia (1951) suggereren dat de relatie tussen autoritarisme en etnocentrisme gemedieerd wordt via conformisme aan geldende maatschappelijke normen. Pettigrew (1958; 1959) oppert ook dat conformisme naast autoritarisme een additionele verklaring voor etnocentrisme kan bieden. Wanneer men zich conformeert aan vigerende normen, impliceert zulks dat men een normatief cultureel systeem geïnternaliseerd heeft. Door bovenstaande auteurs wordt nu impliciet verondersteld dat een minachtende houding tegenover outgroups een integraal bestanddeel vormt van dit normatief systeem.

Hoewel deze theoretische interpretatie door meerdere auteurs is onderschreven (Vaughan en White, 1966; Colman en Lambley, 1970; Orpen, 1971; Orpen en Tsapogas, 1972; Mynhardt, 1980), is er weinig aandacht besteed aan de plaats van dit begrip in een denkbaar theoretisch model. Wij menen dat autoritarisme de antecedente factor is van conformisme, aangezien autoritaire mensen geneigd zijn zich te onderwerpen aan conventionele normen. Mogelijkerwijs vormt conformisme een additionele verklaring voor etnocentrisme<sup>7</sup>.

Op grond van bovenstaande theoretische noties zoals geëxpliciteerd in deze subparagrafen, specificeren we een theoretisch autoritarisme-model ter verklaring van etnocentrisme en cultureel conservatisme.

**Figuur 4.1 Theoretisch model: etnocentrisme en autoritarisme**



Statusangst en statusfrustratie, welke negatief samenhangen met sociale klasse, geven aanleiding tot de verdringing van spontane impulsen vanuit het es. Feitelijk worden deze impulsen ondergeschikt aan het über-ich waarin ge- en verboden van socialiserende instanties oftewel autoriteiten liggen opgeslagen. Uit dit psychologische proces resulteert een autoritaire attitude waarvan de onderschikking aan autoriteiten in het algemeen een wezenlijk bestanddeel vormt. De voorkeur van mensen met een autoritaire attitude voor cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup komt tot stand via het mechanisme van sociale identificatie: zij percipiëren op selectieve wijze overwegend positieve karakteristieken van de ingroup en onderschrijven de culturele normen ervan. De invloed van autoritarisme op de negatieve attitude tegenover outgroups komt tot stand via het mechanisme van de sociale contra-identificatie: autoritarisme leidt tot een selectieve perceptie van overwegend negatieve culturele karakteristieken van outgroups. Mensen met een autoritaire attitude zijn daarnaast geneigd zich te onderwerpen aan conventionele normen, hetgeen een internalisatie van maatschappelijke normen impliceert waarin de supre-

matie van de ingroup tegenover outgroups vervat ligt. Als zodanig levert normconformisme een extra verklaring op van etnocentrische attitudes. Tot slot veronderstellen we dat de invloed van statusangst en statusfrustratie op autoritarisme groter is naarmate men de verwerving van status belangrijker vindt.

#### 4.3 TOEGEVOEGDE BEGRIPPEN EN HUN OPERATIONALISERING

In deze paragraaf verantwoorden we de operationalisering van de begrippen die we toegevoegd hebben op grond van de in het bovenstaande geëxpliciteerde theoretische bijdragen.

De operationalisering van klasse ontleen we aan de typologische indeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1983), die recentelijk is toegepast in Nederland door Ganzeboom, Luijkx, Dessens, de Graaf, de Graaf, Jansen en Ultee (1987). Zij staat inmiddels bekend als de EGP-lassenindeling. Deze indeling is reeds in hoofdstuk 3 geïntroduceerd.

Aan het begrip status onderscheiden we twee dimensies: de sociaal-economische positie die men bekleedt en het sociale aanzien dat men geniet. We definiëren statusangst als de subjectief ervaren onzekerheid om in de toekomst status te verwerven en/of te behouden. Statusfrustratie is gedefinieerd als het subjectief ervaren verlies van status in het recente verleden. Ter operationalisering van deze begrippen hebben we een aantal items geformuleerd. Met behulp van probabilistische scalogramanalyse (Mokken, 1970) hebben we getracht deze items tot meetschalen te verwerken.

Uit de analyses van statusangst blijkt dat de twee theoretisch onderscheiden dimensies zowel afzonderlijk als integraal schaalbaar zijn (vgl. Felling e.a., 1987a, 309-310). In deze studie gebruiken we het een-dimensionele begrip statusangst. De betrouwbaarheid ( $\rho$ ) van deze schaal bedraagt .76 en de schaalbaarheid ( $H$ ) is .39. In bijlage 12 vindt men de items alsook andere schaalgegevens.

De items die we indicatief achten voor het begrip statusfrustratie blijken niet schaalbaar te zijn via het probabilistische scalogrammodel. De items die betrekking hebben op het sociale aanzien blijken zowel onderling alsook met de items inzake de sociaal-economische positie slechts in zeer geringe

mate samen te hangen. Daarom laten we de items over het sociale aanzien verder buiten beschouwing. De samenhang tussen de items waarmee we de verandering van de sociaal-economische positie en de mate van tevredenheid daarmee meten, beoordelen we daarentegen als voldoende (Cramer's V is .23). Daaruit construeren we een meetschaal die enkel betrekking heeft op de frustratie van de respondent in sociaal-economisch opzicht en niet op de frustratie inzake het sociale aanzien van de respondent. We benoemen deze schaal met het begrip: sociaal-economische frustratie. Helaas laat de betrouwbaarheid van deze meting te wensen over: Cronbach's alpha is .51. Bij gebrek aan een betere meting, gebruiken we dit meetinstrument desalniettemin. In bijlage 12 staan de items.

De operationalisering van normconformisme is geïnspireerd door de studie van Pettigrew (1958). We definiëren normconformisme als de geneigdheid om zich te conformeren aan normen van primaire en secundaire netwerken. We hebben items geformuleerd waarmee we de mate van geneigdheid om zich aan te passen aan de vriendenkring en de buurt waarin men woont, bevragen. Met behulp van de principale factoranalyse (PA2 uit het SPSSX-pakket) hebben we deze items geanalyseerd. Voorts hebben we dezelfde procedure toegepast als beschreven in paragraaf 2.4. In bijlage 13 vindt men de items met frequentieverdeling, communaliteit en factorlading. De betrouwbaarheid van de schaal (Cronbach's alpha) bedraagt .72.

Met het cultureel conservatisme is een behoudende instelling ten aanzien van sociaal-ethische kwesties bedoeld. Deze kwesties betreffen abortus en euthanasie, de uitoefening van burgerrechten en het traditionele beeld van de vrouw. Deze conceptualisering is overgenomen van Felling en Peters (1984). Deze meetschaal is via factoranalyse tot stand gekomen. De betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) bedraagt .57 (vgl. Felling e.a., 1987a, 284). De exacte formulering van de items vindt men in bijlage 14.

Ter conceptualisering van de behoefte om status te verwerven introduceren we het begrip: economische burgerlijke waarden. Deze hebben betrekking op het belangrijk vinden van maatschappelijke zekerheid en welstand, prestaties en hogerop komen in het leven. Als zodanig vormen deze concrete items tenminste een deelverzameling van de concreta die indicatief zouden zijn voor de behoefte aan statusverwerving. Bij gebrek aan een vollediger operationalisering van dit begrip, gebruiken we deze meetschaal.

Deze is ontleend aan Felling e.a. (vgl. Felling e.a., 1987a, 274; 1987b), en is eveneens via factoranalyse tot stand gekomen. De betrouwbaarheid ervan (Cronbach's alpha) bedraagt .69. Zie voor een en ander bijlage 15.

#### 4.4 ANALYSE VAN HET THEORETISCH MODEL

Ter toetsing van het gespecificeerde theoretische model voeren we multiple regressie-analyses uit, ook wel padanalyses genaamd. Voor de schatting van de regressie-coëfficiënten wordt gebruik gemaakt van het kleinste kwadraten criterium. Aan deze analyse ligt een aantal assumpties ten grondslag. Voor een uitvoerige bespreking daarvan verwijzen we naar Blalock (1964) en Berry en Feldman (1985). Hier besteden we enige aandacht aan enkele van die assumpties, omdat deze van belang zijn voor een goed begrip van de te verrichten analyses.

De belangrijkste assumpties betreffen lineariteit, additiviteit en homoscedasticiteit.

Met lineariteit wordt bedoeld dat de relatie tussen afhankelijke en onafhankelijke variabele via een rechte lijn beschreven kan worden. Als zulks niet het geval is, kan men het lineaire model niet toepassen om empirische relaties tussen variabelen te beschrijven. Het is evenwel soms mogelijk om via nonlineaire transformatie een eventuele schending van deze assumptie op te heffen, zoals we zullen laten zien.

Additiviteit betekent dat men veronderstelt dat het effect van een onafhankelijke op een afhankelijke variabele constant is bij uiteenlopende waarden van andere onafhankelijke variabelen in het model. Als deze assumptie geschonden wordt, is er sprake van interactie<sup>a</sup>. Wij veronderstellen een andere vorm van interactie, namelijk dat de invloed van enkele onafhankelijke variabelen varieert met een andere variabele buiten het model, in casu de economische burgerlijke waarden. We hebben evenwel geen reden om interactie tussen variabelen in het model te vermoeden.

Homoscedasticiteit betekent dat verondersteld wordt dat de variantie van de residuen, dit is het verschil tussen de waargenomen en voorspelde waarde van de afhankelijke variabele, constant is. Deze assumptie is van belang voor het bepalen van de betrouwbaarheidsintervallen van de regressie-coëfficiënten. Het bepalen van de statistische significantie van de coëfficiënten is hierop gebaseerd. Deze residuen worden voorts verondersteld bij benadering normaal verdeeld te zijn.

Daarnaast noemen we enkele andere voorwaarden voor het toepassen van regressie-analyse. Er wordt verondersteld dat de variabelen op interval-niveau zijn gemeten. Zulks is voor de onderhavige variabelen het geval, behalve voor sociale klasse. Voorts wordt verondersteld dat de predictoren onderling niet perfect lineair afhankelijk zijn van elkaar: als dit het geval is, wordt dat (multi-) collineariteit genoemd. Mocht zulks in de onderhavige analyses voorkomen, vormt dit aanleiding tot verwijdering van de betreffende variabele(n) uit de set van predictoren. Tenslotte wordt verondersteld dat variabelen bij benadering normaal verdeeld zijn. Hoewel deze assumptie in deze studie minder relevant is, aangezien schattingen van regressie-analyse bij relatief grote steekproeven robuust zijn voor afwijkingen van normaliteit (Berry en Feldman, 1985), achten we inspecties gericht op schendingen van deze assumptie zinvol.

We zullen in de verschillende analyse-fasen nagaan of bepaalde assumpties geschonden zijn. We zullen met name letten op de assumpties van normaliteit, lineariteit, homoscedasticiteit, normaliteit van de residuen en collineariteit. Nu schetsen we globaal de analyse-procedure die we in dit hoofdstuk en de volgende hoofdstukken zullen toepassen.

Eerst specificeren we (in paragraaf 4.4.1) het zogenaamde volledige recursieve (autoritarisme-) model: daarin zijn alle causale paden opgenomen, voorzover zij in één richting lopen. Voor alle opgenomen variabelen inspecteren we de normaliteit van de verdelingen. En we bezien in hoeverre afhankelijke variabelen zich bivariaat lineair verhouden tot onafhankelijke variabelen. Eventuele schendingen van assumpties heffen we op. Vervolgens standaardiseren we alle variabelen en schatten we de coëfficiënten van het volledige model (in paragraaf 4.4.2). Feitelijk toetsen we daarmee het theoretische model. We bezien immers of theoretisch relevant geachte relaties statistisch significant zijn; en tegelijkertijd of theoretisch irrelevant geachte relaties daadwerkelijk statistisch niet-significant zijn. Indien de empirische bevindingen niet overeenkomen met de theoretische verwachtingen, impliceert zulks dat de theorie (tenminste op bepaalde aspecten) gefalsificeerd is. In deze fase beschouwen we de homoscedasticiteit van de residuen alsook de mate van (multi-) collineariteit van de predictoren onderling. Op grond van deze analyses stellen we een zogenaamd beperkt model op, waaruit statistisch niet significante relaties verwijderd zijn. Daarvan worden de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten geschat. Op grond van deze coëfficiënten berekenen we vervolgens de totale effecten van de predictoren

op de afhankelijke variabelen. Voor dit beperkte model gaan we na of de assumpties van homoscedasticiteit en normaliteit van residuen geschonden zijn. We toetsen of de verklaarde variantie van het beperkte model significant geringer is dan van het volledige model. Tot slot toetsen we (in paragraaf 4.4.3) of de invloed van de onafhankelijke variabelen varieert met de waarden van een conditionerende variabele buiten het model. Feitelijk toetsen we daarmee de robuustheid van het model. Robuustheid betekent in dit verband hetzelfde als in het vorige hoofdstuk: de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten van de ene subpopulatie zijn identiek aan die van de andere subpopulatie. De vergaarde empirische kennis confronteren we tenslotte (in paragraaf 4.4.4) met de theoretische verwachtingen.

#### 4.4.1 MODELSPECIFICATIE

Allereerst presenteren we het theoretisch model zoals weergegeven in figuur 4.1 als een recursief stelsel van regressievergelijkingen (Hagenaars, 1980, 276-277). We specificeren het volledige model.

$$\begin{aligned}
 \text{AUTO} &= a_1 + b_{11} * \text{SOKL} + b_{12} * \text{STANG} \\
 &\quad + b_{13} * \text{SEFR} + e_1 \\
 \text{CONF} &= a_2 + b_{21} * \text{SOKL} + b_{22} * \text{STANG} \\
 &\quad + b_{23} * \text{SEFR} + b_{24} * \text{AUTO} + e_2 \\
 \text{CULC} &= a_3 + b_{31} * \text{SOKL} + b_{32} * \text{STANG} \\
 &\quad + b_{33} * \text{SEFR} + b_{34} * \text{AUTO} \\
 &\quad + b_{35} * \text{CONF} + e_3 \\
 \text{PIN} &= a_4 + b_{41} * \text{SOKL} + b_{42} * \text{STANG} \\
 &\quad + b_{43} * \text{SEFR} + b_{44} * \text{AUTO} \\
 &\quad + b_{45} * \text{CONF} + e_4 \\
 \text{NOUT} &= a_5 + b_{51} * \text{SOKL} + b_{52} * \text{STANG} \\
 &\quad + b_{53} * \text{SEFR} + b_{54} * \text{AUTO} \\
 &\quad + b_{55} * \text{CONF} + e_5
 \end{aligned}$$

waarbij: SOKL = sociale klasse  
 STANG = statusangst  
 SEFR = sociaal-economische frustratie  
 AUTO = autoritarisme  
 CONF = normconformisme  
 CULC = cultureel conservatisme  
 PIN = positieve attitude tegenover ingroup  
 NOUT = negatieve attitude tegenover outgroups  
 a = constante  
 b = ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt  
 e = residu

De ongestandaardiseerde partiële regressie-coëfficiënten (b's) geven de grootte van de directe effecten aan van de onafhankelijke variabelen op

de afhankelijke, onder controle van de andere onafhankelijke variabelen in de vergelijking.

Op grond van de bovenstaande specificatie bezien we de normaliteit van de verdelingen van alle opgenomen variabelen. En we bezien in hoeverre de afhankelijke variabelen bivariaat lineair gerelateerd zijn aan de onafhankelijke variabelen<sup>9</sup>. Op grond van deze inspecties constateren we dat de assumptie van normaliteit door nagenoeg alle variabelen benaderd wordt, met uitzondering van sociale klasse. Ten aanzien van de assumptie van lineariteit merken we op dat de in het model opgenomen relaties tussen variabelen bij benadering bivariaat lineair afhankelijk zijn, wederom met uitzondering van sociale klasse. Daarenboven is deze variabele volgens haar ontwerpers slechts van nominaal meetniveau. Al deze schendingen van assumpties kunnen we oplossen via een procedure die we ontleen aan De Leeuw en Stoop (1979)<sup>10</sup>. De oorspronkelijke variabele (sociale klasse) wordt daarbij via een nonlineaire transformatie tot een metrisch meetniveau herschaald en wel zodanig dat deze variabele zich lineair verhoudt tot relevante variabelen (via HOMALS; Gifi, 1981a; 1981b). Welke variabelen relevant zijn, is afhankelijk van de onderzoekscontext. Wij selecteren alle begrippen die we in paragraaf 1.6 relevant genoemd hebben ter verklaring van etnocentrisme. In concreto gaat het om de volgende begrippen: autoritarisme, anomie, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, lokalisme en het christelijk geloof. Daarnaast nemen we de in dit hoofdstuk geïntroduceerde begrippen op: statusangst, sociaal-economische frustratie, norm-conformisme en cultureel conservatisme. Vanzelfsprekend worden ook de twee dimensies van etnocentrisme bij de herschaling betrokken<sup>11</sup>. In tabel 4.1 presenteren we de metrisch geherordende categorieën van de variabele sociale klasse met de nieuwe categorie-aanduidingen.

Daarmee zijn de klasse-categorieën feitelijk metrisch geherordend langs een dimensie die bestaat uit etnocentrisme en aanverwant gedachtengoed. Dit betekent dat kleine zelfstandigen met personeel een relatief nauwe verwantschap met deze dimensie in casu dit gedachtengoed uitgesproken hebben, hetgeen in mindere mate het geval is voor de andere klasse-categorieën. De lagere leidinggevend en geschoolde hoofdarbeiders spreken in dit verband relatief het minst verwantschap uit met dit gedachtengoed<sup>12</sup>.



Tabel 4.1:  
metrische herschaling van sociale klasse

categorie	oorspronkelijke schaalwaarde	nieuwe schaalwaarde
kleine zelfstandigen met personeel	4	-.87
zelfstandige boeren	6	-.65
halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	9	-.61
geschoolde arbeiders	8	-.58
ongeschoolde landarbeiders	10	-.52
supervisoren handarbeid en hooggeschoolde handarbeiders	7	-.38
kleine zelfstandigen zonder personeel	5	-.29
routine hoofdarbeiders	3	.10
grote zelfstandigen, hogere leidinggevenden en academici	1	.27
lagere leidinggevenden en geschoolde hoofdarbeiders	2	.61

Door deze metrisch herordening is de schending van het geassumeerde metrische meetniveau van de variabelen opgeheven. Om na te gaan of de schending van de lineariteits-assumptie opgeheven is, toetsen we of alle relevante variabelen nu lineair afhankelijk zijn van de herschaalde sociale klasse-variabele (zie noot 9). Zulks blijkt het geval te zijn. Daarom zullen we in deze studie voortaan deze herschaalde klasse-variabele gebruiken.

#### 4.4.2 TOETSING

Eerst standaardiseren we alle variabelen zodanig dat het gemiddelde 500 bedraagt en de standaarddeviatie 100. Aldus bewerkstelligen we dat de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten identiek zijn aan de gestandaardiseerde (vgl. Hagenaars, 1980, 286; Kim en Ferree, 1981, 190). Vervolgens schatten we de regressie-coëfficiënten van het volledige model. Deze schatting is feitelijk gebaseerd op de covariantiematrix met daarin alle variabelen die we in deze studie relevant achten ter verklaring van etnocentrisme. Men vindt deze matrix in bijlage 16. Via deze toetsing willen we twee vragen beantwoorden. Allereerst of theoretisch relevant geachte parameters daadwerkelijk statistisch significant zijn. Ten tweede of theoretisch irrelevant geachte parameters daadwerkelijk statistisch niet-significant zijn. We beschouwen een coëfficiënt als zijnde statistisch significant wanneer de bijbehorende t-waarde groter is dan (+ of -) 1.96 ( $\alpha = .05$ , tweezijdig getoetst,  $N > 120$ ). De resultaten van deze toetsing presenteren we in tabel 4.2. Daarin treft men de achtereenvolgende regressie-vergelijkingen aan, zoals we die in paragraaf 4.4.1 gespecificeerd hebben.

Tabel 4.2:

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde > +/- 1.96;  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst; N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
AUTO	SOKL	0	-	ja
	STANG	+	+	nee
	SEFR	+	+	nee
CONF	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	+	ja
	AUTO	+	+	nee
CULC	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	-	ja
	SEFR	0	0	nee
	AUTO	+	+	nee
	CONF	+	+	nee
PIN	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	AUTO	+	+	nee
	CONF	+	+	nee
NOUT	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	AUTO	+	+	nee
	CONF	+	+	nee

waarbij 0 = geen significant effect

+ = positief effect

- = negatief effect

Bij beschouwing van deze tabel merken we op dat alle theoretisch relevant geachte relaties daadwerkelijk significant zijn. Daarnaast zien we dat er empirische relaties bestaan tussen variabelen, welke relaties wij op theoretische gronden irrelevant geacht hadden. In paragraaf 4.4.4 beschouwen we deze bevindingen uitvoeriger en wel tegen de achtergrond van onze theoretische verwachtingen.

In deze fase letten we op de homoscedasticiteit van de residuen. Daartoe hebben we de scatterplots geïnspecteerd waarin de voorspelde waarde van de afhankelijke variabele is uitgezet tegen het daarbij behorende residu<sup>23</sup>.

Wanneer deze residuen min of meer 'at random' gespreid liggen rond de voorspelde waarde van de afhankelijke variabele, wordt besloten dat de assumptie van homoscedasticiteit niet geschonden is (Berry en Feldman, 1985). Zulks blijkt het geval te zijn voor elk van de afhankelijke variabelen uit dit autoritarisme-model. Voorts letten we op multicollineariteit tussen predictoren, uitgedrukt in de mate van tolerantie tussen de predictoren. Deze tolerantie geeft aan in hoeverre een predictor niet verklaard wordt door andere predictoren in de vergelijking. Als kritieke waarde hanteren we .25 (Fox, 1981; Lammers en Pelzer, 1987). We constateren op grond van dit criterium geen multicollineariteit in het autoritarisme-model.

Op grond van deze kennis stellen we het zogenaamde beperkte model op waarvan we de regressie-coëfficiënten schatten. In dit beperkte model zijn alle statistisch significante relaties, voorzover recursief, opgenomen en daaruit zijn alle statistisch niet-significante relaties geëlimineerd conform tabel 4.2. De zogenaamde padcoëfficiënten geven de grootte van de directe relatieve effecten van de onafhankelijke op de afhankelijke variabelen aan. Deze padcoëfficiënten zijn onafhankelijk van de meeteenheid van de variabelen en kunnen aldus onderling vergeleken worden binnen het model. Op grond van deze coëfficiënten kunnen we ook de indirecte effecten vaststellen. Daartoe vermenigvuldigen we de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten van de paden die recursief aan elkaar verbonden zijn. Door optelling van de directe effecten bij de som van de indirecte effecten, verkrijgen we de totale effecten van de onafhankelijke variabelen rechtstreeks en/of via intermediaire op afhankelijke variabelen. Via een speciaal daartoe ontwikkeld programma (Sobel, 1987; Eisinga en Pelzer, 1988), toetsen we of de som van de indirecte effecten significant is. Wederom beschouwen we een (getotaliseerd) indirect effect als significant wanneer de bijbehorende t-waarde groter is dan (- of +) 1.96. Samengestelde effecten, die tot stand komen via variabelen waartussen geen recursieve relaties bestaan (maar bijvoorbeeld enkel correlaties), worden niet beschouwd als indirecte effecten (Asher, 1983). Om deze reden sluiten we deze effecten uit van berekening. In tabel 4.3 presenteren we deze totale effecten naast de directe effecten. Daarnaast presenteren we in tabel 4.3 de proportie verklaarde variantie gecorrigeerd voor het aantal predictoren en het aantal eenheden (adjusted  $R^2$ ).

Tabel 4.3:

gestandaardiseerde directe en totale effecten van het beperkte model en de proportie verklaarde variantie (N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
AUTO	SOKL	-.28	-.28	.11
	STANG	.08	.08	
	SEFR	.10	.10	
CONF	SOKL	-.10	-.22	.25
	STANG	.ns	.04	
	SEFR	.12	.16	
	AUTO	.43	.43	
CULC	SOKL	-.08	-.24	.34
	STANG	-.07	-.02	
	SEFR	.ns	.08	
	AUTO	.43	.52	
	CONF	.21	.21	
PIN	SOKL	-.14	-.31	.39
	STANG	.ns	.04	
	SEFR	.ns	.08	
	AUTO	.43	.52	
	CONF	.21	.21	
NOUT	SOKL	-.13	-.31	.43
	STANG	.ns	.05	
	SEFR	.ns	.08	
	AUTO	.53	.59	
	CONF	.13	.13	

waarbij: ns = niet significant

Voor dit beperkte model bezien we wederom de assumptie van homoscedasticiteit en daarnaast de assumptie van normaliteit van de residuen. Deze assumpties blijken niet geschonden te zijn.

Via de F-test toetsen we of eliminatie van niet-significante predictoren resulteert in een significante afname van verklaarde variantie van de afhankelijke variabele. We hanteren hetzelfde criterium als voorheen (zie noot 9). Deze eliminatie blijkt niet geresulteerd te hebben in een significante afname van verklaarde variantie.

Vooraleer we deze bevindingen nader beschouwen tegen de achtergrond van onze theoretische verwachtingen, gaan we ten aanzien van dit beperkte model na of de effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie variëren met de mate waarin men economische burgerlijke waarden belangrijk vindt. Feitelijk toetsen we daarmee de robuustheid van het onderhavige autoritarisme-model.

#### 4.4.3 ROBUUSTHEID

In paragraaf 4.2.3 is gehypothetiseerd dat de effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie op autoritarisme variëren met de mate waarin men behoefte heeft aan statusverwerving. Dit begrip hebben we geoperationaliseerd via de economische burgerlijke waarden. Als we deze hypothese niet kunnen verwerpen impliceert zulks dat de effecten in het onderhavige model mogelijk variëren, dat wil zeggen niet identiek zijn tussen te onderscheiden subpopulaties. Dit zou betekenen dat het model niet robuust is. We toetsen deze robuustheids-hypothese met behulp van de 'multi-sample' optie uit het LISREL-pakket (Jöreskog en Sörbom, 1981/1984, V e.v.). Daaraan voorafgaande bezien we de mate van goedpassendheid van het beperkte model. Immers: als dit model überhaupt niet goed zou passen, met inachtneming van de criteria welke het LISREL-pakket biedt (zie paragraaf 3.2), zou een toets op invariantie van parameters tussen subpopulaties niet zinvol zijn. Maar dit beperkte model blijkt betrekkelijk goed te passen<sup>14</sup>.

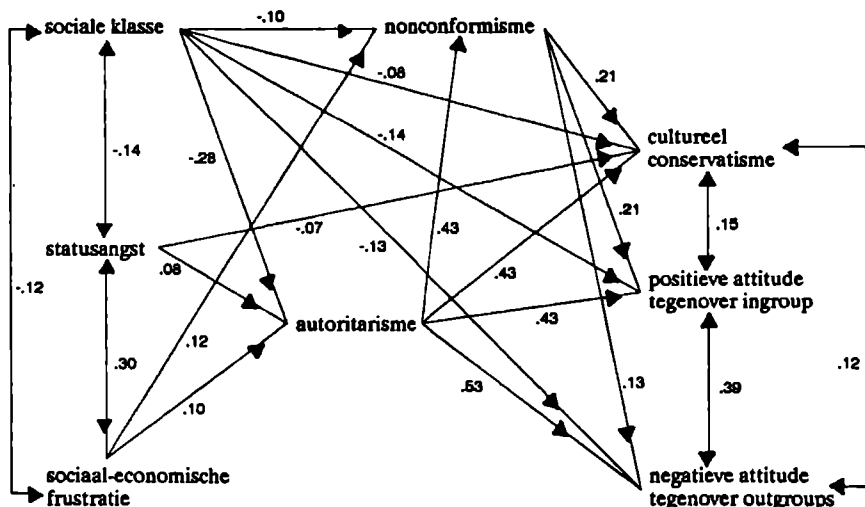
Concreet toetsen we nu de nulhypothese dat de effecten van de onafhankelijke op intermediaire en afhankelijke variabelen niet variëren tussen subpopulaties welke sterk onderscheiden zijn wat betreft de economische burgerlijke waarden. Daartoe selecteren we die respondenten die een score hebben die meer dan een standaarddeviatie lager of hoger is dan het gemiddelde van deze variabele. Men vindt de covariantiematrices van beide onderscheiden subpopulaties in bijlage 17. We toetsen nu of de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten tussen de subpopulaties niet significant verschillen<sup>15</sup>. Deze verschillen blijken gering en niet-significant te zijn<sup>16</sup>. Daaruit concluderen we dat de effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie op autoritarisme binnen de subpopulaties van mensen die de economische burgerlijke waarden helemaal niet belangrijk vinden identiek zijn aan die van de subpopulatie van mensen die deze waarden juist erg belangrijk vinden. Bovendien geldt dat alle andere gespecificeerde effecten

niet verschillen tussen de genoemde subpopulaties. Op grond hiervan verwerpen we de robuustheid van het model niet.

#### 4.4.4 EVALUATIE

Met al deze informatie kunnen we het empirisch autoritarisme-model in een diagram weergeven. Dit model vindt men in figuur 4.2. Daarin plaatsen we de correlaties tussen de onafhankelijke variabelen en de gestandaardiseerde partiële regressie-coëfficiënten van tabel 4.2. De samenhang tussen de afhankelijke variabelen onderling, onder constant houding van relevante predictoren, worden gerepresenteerd door de zogenaamde partiële correlaties (berekend via PARTIAL CORR uit het SPSSx-pakket).

Figuur 4.2 Empirisch model: etnocentrisme en autoritarisme  
Totale populatie (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten: N=1037)



Wanneer we nu figuur 4.1 met figuur 4.2 vergelijken, stellen we vast dat de empirische bevindingen op een aantal aspecten overeenkomen met het theoretische model enerzijds en anderzijds dat het theoretische model op enkele aspecten gefalsificeerd is. Zie in dit verband ook tabel 4.1. We laten een en ander de revue passeren.

In overeenstemming met de theoretische verwachtingen blijken gevoelens van statusangst en sociaal-economische frustratie negatief samen te hangen met de sociale klasse waartoe men behoort. Met dien verstande dat we nu

spreken over de herschaalde klassenindeling. Deze gevoelens leiden tot autoritaire attitudes. De causale mechanismen via welke deze effecten gemedieerd worden, hebben we verdringing genoemd. Deze effecten zijn verhoudingsgewijs zwak. Autoritarisme bewerkstelligt op zijn beurt een positieve attitude tegenover de ingroup en cultureel conservatisme enerzijds en anderzijds een negatieve attitude tegenover outgroups. De werking van deze invloeden interpreteren we via het mechanisme van de sociale (contra-) identificatie. Enerzijds worden op selectieve wijze positief gewaardeerde karakteristieken van de ingroup gepercipieerd en wordt waarde gehecht aan vermeende conventionele normen zoals belichaamd in het cultureel conservatisme. Anderzijds worden op selectieve wijze negatief gewaardeerde karakteristieken gepercipieerd bij outgroups. Deze effecten zijn relatief sterk tot zeer sterk. Daarnaast leidt autoritarisme tot conformisme aan normen van primaire en secundaire netwerken. Normconformisme impliceert internalisatie van culturele normen waarin de suprematie van de ingroup en de onderschikking van outgroups vervat ligt. Als zodanig heeft conformisme een matig additioneel effect op beide componenten van etnocentrisme. We merken op dat het effect van autoritarisme op de negatieve attitude tegenover outgroups verhoudingsgewijs sterker is dan op normconformisme, cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Autoritarisme geeft blijkbaar in grotere mate aanleiding tot een negatieve attitude tegenover outgroups dan tot een positieve attitude tegenover de ingroup met haar normen, in casu cultureel conservatisme. Daarnaast constateren we dat de effecten van normconformisme op de afhankelijke variabelen verhoudingsgewijs matig zijn.

In strijd met de verwachtingen blijkt het toebehoren tot een bepaalde klasse wel een directe zij het matige invloed te hebben op zowel intermediaire als afhankelijke variabelen. Het toebehoren tot een bepaalde klasse is tot op zekere hoogte bepalend voor de vorming van autoritarisme maar ook voor normconformisme, cultureel conservatisme en beide aspecten van etnocentrisme. Hieruit concluderen we dat het oorspronkelijke materialistische model vooralsnog niet gefalsificeerd is. De aanvullingen op dit model zijn evenmin gefalsificeerd. Ten eerste de bijdrage van met name Fromm (1932), die autoritarisme als een intermediaire variabele tussen sociale klasse en etnocentrisme plaatste. Ten tweede de bijdrage van Felling, Peters en Scheepers (1986), die in navolging van Fromm (1936) poneerden dat autoritarisme ook deels wordt veroorzaakt door subjectieve percepties die samenhangen met de klasse waartoe men behoort.

Voor de interpretatie van de invloed van het toebehoren tot een sociale klasse op het voornoemde gedachtengoed, refereren we aan Kohn (1977). Kohn stelt dat de essentie van de positie van lagere klassen is dat zij overgeleverd zijn aan krachten welke zich onttrekken aan hun controle. Deze krachten gaan vaak hun begrip te boven. Zij verkeren in restrictieve werkomstandigheden waarin onderwerping en gehoorzaamheid aan autoriteiten noodzakelijk zijn en normatief verwacht worden. Kohns centrale stelling is nu dat lagere strata uiteindelijk, onder invloed van deze omstandigheden, meer tot conformisme en minder tot zelfbepaling geneigd zijn dan hogere strata waarvoor het omgekeerde geldt. Deze thesen zijn grotendeels bevestigd in Kohns eigen onderzoek (1977; 1981). Ook in Nederland zijn daarvoor aanwijzingen gevonden (Meijnen, 1977; Tax, 1982; Jansen, 1983; van der Kley en Felling, 1988); zij het dat opleidingsniveau in Nederland een belangrijker predictor lijkt dan het beroep dat men uitoefent (Bosker, Meijnen en van der Velden, 1988). Zulks is mogelijkwerwijs eveneens het geval bij de verklaring van etnocentrisme. In hoofdstuk 11, waar zal blijken dat opname van opleiding als predictor van etnocentrisme op theoretische gronden gerechtvaardigd is, toetsen we deze these op onze gegevens. Onze bevindingen komen in zoverre overeen met die van Kohn, dat lagere strata zich inderdaad sterker dan hogere strata aangetrokken voelen tot etnocentrisme en aanverwant gedachtengoed waartoe ook autoritarisme en conformisme behoren (zie tabel 4.1). Maar tot de klassen die zich daartoe aangetrokken voelen, blijken ook de kleine zelfstandigen met personeel en zelfstandige boeren te behoren. Voor hen geldt, evenals voor de arbeiders uit lagere strata, dat zij in zekere zin overgeleverd zijn aan krachten die buiten hun controle liggen, in casu politiek-economische factoren zoals bijvoorbeeld markt- en prijsontwikkelingen en het van overheidswege gevoerde subsidiebeleid. Het gevolg daarvan is blijkbaar dat ook zij zich onderwerpen aan autoriteiten en er conformistische attitudes op na houden met de gevolgen van dien: etnocentrisme en cultureel conservatisme. Als zodanig beschouwen we deze bevinding als een aanvulling van Kohns centrale these. Benevens deze theoretisch interpreteerbare empirische bevinding, noemen we enkele relaties die we op theoretische gronden niet verwacht hadden. Daarbij kunnen we enkel ad hoc interpretaties aanvoeren. Zo blijkt statusangst een zwak negatief effect op cultureel conservatisme te hebben. Sociaal-economische frustratie leidt, in strijd met de theoretische verwachtingen, tot normconformisme; zij het dat ook dit effect zwak is. Voorts merken we op dat normconformisme ook leidt tot cultureel conservatisme,



hetgeen eveneens in strijd is met de theoretische verwachtingen. Achteraf bezien is dit minder verwonderlijk aangezien normconformisme de internalisatie van vigerende culturele normen impliceert waartoe, naar nu gebleken is, eveneens de behoudende normen inzake sociaal-ethische kwesties behoren. Tot slot constateren we dat het beschreven model robuust is voor uiteenlopende subpopulaties: het effect van statusangst en sociaal-economische frustratie op autoritarisme is identiek voor de mensen die de economische burgerlijke waarden helemaal niet respectievelijk erg belangrijk vinden. Deze bevinding is strijdig met onze theoretische verwachtingen. We beschouwen het onderhavige model voor de verklaring van etnocentrisme en cultureel conservatisme als zijnde adequaat. Met name de beide aspecten van etnocentrisme zijn betrekkelijk goed verklaard.

#### 4.5 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk reconstrueerden we de oorspronkelijke theorie welke ten grondslag lag aan 'The authoritarian personality' van Adorno e.a. (1950/1982). Daarbij sluiten we met name aan bij de theoretische noties van Fromm. Daarnaast voegen we enkele elementen toe. Daaruit resulteert een theoretisch model ter verklaring van etnocentrisme en cultureel conservatisme. Dit model toetsen we vervolgens. De empirische bevindingen zijn deels in overeenstemming en deels in strijd met de theoretische verwachtingen. We vatten de bevindingen als volgt kort samen.

Autoritarisme wordt ten dele bepaald door gevoelens van statusangst en sociaal-economische frustratie. Tegen de verwachting is er geen verschil tussen mensen die de economische burgerlijke waarden niet respectievelijk wel belangrijk vinden wat de invloed van statusangst en sociaal-economische frustratie op autoritarisme betreft. Autoritarisme heeft op haar beurt een sterke invloed op enerzijds cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup en anderzijds op de negatieve attitude tegenover outgroups. Daarnaast leidt autoritarisme tot normconformisme dat een relatief matig effect heeft op cultureel conservatisme en op beide dimensies van etnocentrisme. Bij de interpretatie van deze bevindingen maken we gebruik van de sociale (contra-) identificatie-theorie. Het meest saillante aspect van dit model bestaat daarin dat het toebehoren tot een sociale klasse mede bepalend is voor autoritarisme, normconformisme, cultureel conservatisme en beide dimensies van etnocentrisme.

- 1 Na de studie van Adorno e.a. werd deze samenhang tussen autoritarisme en (aspecten van) etnocentrisme nog veelvuldig gevonden. Zie Christie en Garcia (1951), Campbell en McCandless (1951), Radke-Yarrow (1953), Kates en Diab (1955), Srole (1956), Roberts en Rokeach (1956), Pettigrew (1958, 1959), Diab (1959), Gaier en Bass (1959), McDill (1961), Rhyne (1962), Anisfeld, Munoz en Lambert (1963), Knöpfelmacher en Armstrong (1963), Mulford en Murphy (1968), Hoogvelt (1969), Kagitcibasi (1970), Orpen (1970, 1971) Orpen en Tsapogas (1972), Lutterman en Middleton (1970), Colman en Lambley (1970), Liebhart en Liebhart (1971), Jeffries, Schweitzer en Morris (1973), Yinon (1975), Mynhardt (1980), Hagendoorn en Janssen (1983). Ook in deze studie hebben we deze samenhang wederom vastgesteld: zie bijlage 16.
- 2 In de periode van 1930 tot het einde van 1932 kende Duitsland drie buitenparlementaire kabinetten onder leiding van respectievelijk Brüning, von Papen en von Schleicher.
- 3 Kater (1983) toonde naderhand aan dat het nazisme niet alleen op arbeiders maar ook op middenstanders en hogere beroepsgroepen aantrekkingskracht uitoefende.
- 4 Identificatie kan gedefinieerd worden als een psychologisch proces waarbij een individu zich vereenzelvigd met een aspect of kenmerk van een ander teneinde te trachten zich gedeeltelijk of geheel naar het voorbeeld van de ander te veranderen (Laplanche en Pontalis, 1986, 219).
- 5 Deze interpretaties zijn gebaseerd op Fromms stelling (1936, 86), dat de ervaringen in de kinderjaren een 'relativ determinierenden Charakter' hebben. Om deze these te onderzoeken, dient een moeilijk te verwezenlijken longitudinaal design ontworpen te worden, dat vooralsnog niet gerealiseerd is. Wel zijn er onderzoeken waaruit enige samenhang tussen het autoritarisme van de ouders en dat van hun kinderen naar voren komt (Dickens en Hobart, 1959; Epstein en Komorita, 1966; Mosher en Scodel, 1960), maar ook onderzoeken waaruit het tegendeel blijkt (Bush, Gallagher en Weiner, 1982). Fromm relativeert bovenstaande stelling, omdat hij meent dat het gezin met haar opvoedingsdoelen ook geheel het produkt is van een bepaalde positie in de klassenstructuur (1932, 35). Bovendien meent hij dat de invloed van het gezin afneemt wanneer het individu in contact komt met andere socialiserende autoriteiten

(Fromm, 1936, 82; 1963/1986, 38). De ge- en verboden van deze autoriteiten worden eveneens opgeslagen in het über-ich van het individu en deze projecteert deze ge- en verboden op de autoriteiten, zodat een dialectische verhouding bestaat tussen über-ich en autoriteiten. Fromms stelling over de afnemende invloed van het gezin werd naderhand onderschreven door Horkheimer (Jay, 1973/1985, 155) alsook door Sanford en Levinson (inleiding van de verkorte versie van 'The authoritarian personality', 1982)). Hieruit leiden wij af dat het gezin niet per se een noodzakelijke antecedente factor is voor de vorming van autoritarisme.

- 6 In een eerdere studie hebben we kunnen aantonen dat sociale identificatie met vigerende normen enkel betrekking heeft op het cultureel conservatisme en niet op het economisch conservatisme (Scheepers, Felling en Peters, 1989a; 1989b).
- 7 In een eerdere studie hebben we nog een ander aspect onderscheiden aan het normconformisme, te weten de normatieve controle door het primaire netwerk van de respondent. De idee daarbij was dat, indien betekenisvolle anderen in de directe omgeving van het individu een negatieve houding tegenover outgroups aan de dag zouden leggen, zulks mogelijkwerwijs ook invloed zou hebben op de attitude van de respondent tegenover outgroups (vgl. Esser, 1986). Een dergelijke conceptualisering vereist evenwel dat de houding van deze betekenisvolle anderen wordt vastgelegd casu quo gemeten. Zulks is evenwel niet gebeurd in het onderzoek van Esser noch in dit onderzoek. Wel is gevraagd naar de inschatting van de respondent over de houding van familie en vrienden tegenover outgroups. Deze operationalisering beoordelen we als invalide. Er wordt immers niet gemeten wat gemeten zou moeten worden, gelet op de conceptualisering. Daarom laten we deze conceptualisering verder buiten beschouwing.
- 8 Als interactie tussen variabelen binnen het model vermoed wordt, kan men in een aantal gevallen toch regressie-analyse toepassen door opname van de zogenaamde interactieterm (vgl. Friedrich, 1982; voor een toepassing Scheepers en van Snippenburg, 1988).
- 9 De normaliteit van de variabelen kan visueel gecontroleerd worden door de feitelijke verdeling te plotten onder een curve welke de normaal-verdeling representeert (via FREQUENCIES (HISTOGRAM) uit het SPSSx-pakket). Afwijkingen van lineariteit kunnen via polynome regressie in beschouwing worden genomen. De BREAKDOWN-procedure uit SPSSx geeft een F-toets op afwijkingen van lineariteit. Daarmee wordt feitelijk

getoetst of de regressie-coëfficiënt behorende bij de polynome termen van de oorspronkelijke predictor significant zijn. In dit verband beschouwen we een F-waarde die groter is dan de kritieke F-waarde op een significantieniveau van .05, met inachtneming van de bijbehorende vrijheidsgraden, als statistisch significant. Voor kritieke F-waarden verwijzen we wederom naar Blalock (1972, 317 e.v.). Zo'n significante F-waarde betekent in dit geval dat er zodanige afwijkingen van lineariteit zijn tussen afhankelijke en onafhankelijke variabelen, dat het lineaire regressiemodel strikt genomen niet toegepast mag worden.

Deze F-toets zullen we in het verloop van deze studie ook gebruiken om te toetsen of de verklaarde variantie van een afhankelijke variabele statistisch significant afneemt na eliminatie van statistisch niet significante predictoren. We hanteren dan eveneens de bovengenoemde kritieke waarden.

- 10 Deze schendingen van assumpties zouden we ook kunnen oplossen via het opsplitsen van deze variabele in zogenaamde dummy-variabelen (vgl. Hagenaars, 1980, 307). Via een bepaalde procedure kan dan het gestandaardiseerde gezamenlijke effect van de gedummyficatie van de variabele, in casu sociale klasse, berekend worden (vgl. Lyons, 1971a; 1971b; Scheepers en van Snippenburg, 1989). Het nadeel van deze procedure schuilt in de interpretatie van de aldus verkregen gestandaardiseerde regressie-coëfficiënt: aangezien deze per definitie een positief teken heeft, kan de relatie tussen afhankelijke en onafhankelijke variabelen niet meer op eenvoudige wijze geïnterpreteerd worden (vgl. Eisinga, Scheepers en van Snippenburg, 1989). In deze studie geven we daarom de voorkeur aan een andere procedure teneinde de genoemde schendingen van assumpties op te heffen. Deze dummyficatie-procedure hebben we evenwel toegepast teneinde de uitkomsten daarvan te kunnen vergelijken met de uitkomsten verkregen via de metrische herschaling van sociale klasse. We benadrukken dat deze resultaten nauwelijks verschillen van de resultaten welke we verkregen hebben na herschaling van sociale klasse.
- 11 Van al deze variabelen worden de schaalscores in vijf categorieën verdeeld; met uitzondering van sociale klasse, waarvan de oorspronkelijke categorieën gehandhaafd blijven, alsook van opleiding welke variabele in hoofdstuk 10 opgenomen gaat worden. Vervolgens worden via de homogeniteitsanalyse (HOMALS), de categorie kwantificaties van de categorieën van de opgenomen variabelen berekend volgens de eerste dimensie. Deze categorie kwantificaties zijn het gemiddelde van de objectscores

van de respondenten in de betreffende oorspronkelijke categorie. De objectscores zijn de scores van respondenten op een dimensie die in dit geval bestaat uit etnocentrisme en relevant aanverwant gedachten-goed. Als zodanig indiceren de toegekende categorie kwantificaties de metrische ordening van de oorspronkelijke categorieën op deze dimensie. Op grond hiervan kunnen we de oorspronkelijke categorieën metrisch herordenen. Deze herordening is voor geen van de opgenomen variabelen nodig: de categorie kwantificaties vertonen een monotoon verloop dat overeenkomt met de toegekende schaalscores. Echter: de categorie kwantificaties, welke toegekend zijn aan de categorieën van de variabelen sociale klasse en opleiding, geven wel aanleiding tot herordening van de categorieën. De herordening van sociale klasse vindt men in tabel 4.1.

- 12 Deze herordening vertoont feitelijk veel overeenkomst met de resultaten van de eenzijdige variantie analyse welke we in hoofdstuk drie gepresenteerd hebben: tenminste wat de ordening van de categorieën van sociale klasse betreft (vgl. bijlage 11).
- 13 In deze plot is de voorspelde waarde van de afhankelijke variabele gestandaardiseerd en de residuen zijn gestudentiseerd. Voor een bespreking daarvan verwijzen we naar van Snippenburg (1986, 120).
- 14 De Chi-kwadraat bedraagt 20.38 bij 6 vrijheidsgraden ( $p = .16$ ). De verkregen schattingen van parameters zijn exact identiek aan die welke we via de conventionele regressie-analyse (REGRESSION uit het SPSSx-pakket) verkregen hebben (zie tabel 4.3 van paragraaf 4.4.2).
- 15 We hanteren feitelijk de door Kim en Ferree (1981) voorgestelde procedure. Daarbij worden alle variabelen voorafgaande aan de berekening van de covariantiematrices gestandaardiseerd op basis van alle respondenten waarvoor geldige informatie beschikbaar is. Na deze transformatie zijn voor de totale onderzoekspopulatie de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten gelijk aan de gestandaardiseerde zoals die in tabel 4.3 gepresenteerd zijn. Na deze transformatie zijn de gemiddeldes, varianties en ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten tussen subpopulaties vergelijkbaar. Voor de vergelijking van directe effecten binnen subpopulaties kunnen de gestandaardiseerde coëfficiënten gebruikt worden.
- 16 De Chi-kwadraat bedraagt 50.63 bij 36 vrijheidsgraden ( $p = .054$ ).

## 5 ETNOCENTRISME EN ANOMIE

### 5.1 INLEIDING

Toen Emile Durkheim aan het einde van de negentiende eeuw het sociologisch begrip 'anomie' introduceerde, kon hij niet bevroeden dat dit begrip aanleiding zou vormen tot allerlei sociaal-wetenschappelijke disputen. Zo zou anomie vaak verwisseld dan wel verward worden met het verwante begrip 'aliënatie', afkomstig van Marx (Nisbet, 1966; Heunks, 1973). Voorts bleek anomie voor velerlei uitleg vatbaar (Mestrovic and Brown, 1985). Enkele pogingen om anomie nader te definiëren werden ondernomen door Srole (1956) en Merton (1969). Srole's benadering vormde het startschot voor discussies over de conceptualisering van anomie (Nettler, 1957; Meier en Bell, 1959; McClosky en Schaar, 1965; Srole, Nettler, McClosky en Schaar, 1965) alsook voor empirisch onderzoek naar de gevolgen van anomie. Srole toonde namelijk aan dat anomie, zoals hij dit begrip geoperationaliseerd had, een redelijke voorspeller was van een negatieve houding tegenover outgroups. Een levendige discussie volgde waarbij steeds de vraag centraal stond of hetzij anomie hetzij autoritarisme de betere predictor zou zijn van de negatieve houding tegenover outgroups<sup>1</sup>.

Durkheim introduceerde eigenlijk twee versies van het begrip anomie. In paragraaf 5.2.1 zullen we expliciteren welke ideeën van Durkheim door Srole geconceptualiseerd zijn. Dan blijkt dat de theoretische noties van Durkheim slechts fragmentarisch zijn overgenomen door Srole en andere veelal Amerikaanse onderzoekers. Daarnaast merken we op dat er eigenlijk weinig tot geen belangstelling is geweest voor een theoretische interpretatie van de geponeerde causale relatie tussen anomie en etnocentrisme. In paragraaf 5.2.2 zullen we deze omissie ongedaan maken. Een en ander resulteert in de constructie van een theoretisch model waarin anomie de centrale predictor vormt van etnocentrische attitudes. In paragraaf 5.3 gaan we na of dit theoretische model houdbaar is gezien de empirische werkelijkheid van Nederland. De vraag is dan of en in hoeverre de beide dimensies van etnocentrisme alsook het cultureel conservatisme verklaard kunnen worden door anomie. In paragraaf 5.4 vatten we een en ander samen.

## 5.2 THEORETISCH MODEL

We pogen allereerst om de theoretische ideeën van Durkheim en Srole te synthetiseren in paragraaf 5.2.1. Dan komen met name de antecedente factoren van anomie aan de orde. In paragraaf 5.2.2 besteden we aandacht aan de relatie tussen anomie enerzijds en de positieve attitude tegenover de ingroup, de negatieve attitude tegenover outgroups en cultureel conservatisme anderzijds. Dit mondt uit in de constructie van een theoretisch model dat in paragraaf 5.3 getoetst wordt.

### 5.2.1 FUNDAMENTEN VAN DE ANOMIE-THEORIE

Durkheim introduceerde het begrip anomie in zijn studie, genaamd 'De la division du travail social' (1893/1978). In deze studie gaat zijn aandacht uit naar de maatschappelijke veranderingen welke zich voltrokken tijdens en na de industriële revolutie op het einde van de negentiende eeuw. De schaalvergroting van de industriële produktie maakte een steeds verdergaande arbeidsdeling nodig. Daarbij werden (voorheen ambachtelijke) werkzaamheden in deel-functies opgesplitst, welke door zeer gespecialiseerde arbeidskrachten uitgevoerd werden. In samenhang met deze voortgaande arbeidsdeling voltrok zich een proces waarbij de voorheen bestaande mechanische solidariteit tussen individuen in de samenleving getransformeerd werd naar een organische solidariteit. Deze organische solidariteit berustte op erkenning van de complementariteit van allerlei maatschappelijke functies. Om deze organische solidariteit te handhaven, zo meende Durkheim, dienden deze maatschappelijke functies nauwgezet op elkaar afgestemd te zijn. Daarenboven dienden de gedragscodes waarop de samenwerking tussen deze organen berustte, geïnstitutionaliseerd te worden. Durkheim observeerde dat de institutionalisering van gedragscodes, waarin de complementaire relatie tussen organen van de complexe maatschappelijke organisatie vastgelegd zou moeten worden, her en der in gebreke bleef en noemde dat anomie (Durkheim, 1893/1978; Bierens de Haan, 1956; Olsen, 1965; Goddijn, 1968; Huppes, 1975).

In 'Le suicide' gebruikte Durkheim het begrip anomie niet om de relaties tussen maatschappelijke organen te karakteriseren, maar ter karakterisering van attitudes en/of gedrag (1897/1967). Hij constateerde in deze studie dat de suicide ratio zowel tijdens neerwaartse als opwaartse conjuncturele schommelingen hoger was dan ten tijde van relatief stabiele economische

omstandigheden. Durkheim meende dat de 'modus vivendi' van individuen ten tijde van economische crises ernstig verstoord raakte. In tijden van economische tegenspoed zag men zich gedwongen behoeftes in te tomen, voorheen legitieme eisen te matigen en toekomstverwachtingen te temperen. In tijden van economische voorspoed daarentegen zag men mogelijkheden om eisen op te schroeven, hogere toekomstverwachtingen te koesteren, voorheen onvervulbare wensen te vervullen en nieuwe behoeften te definiëren. Tussentijds verkeerde men in onzekerheid over vragen als welke eisen al dan niet rechtvaardig en welke verwachtingen al dan niet realistisch zouden zijn binnen de 'nieuwe' omstandigheden. Deze onzekerheid, zo meende Durkheim, kon uitmonden in een algehele morele deregulatie welke hij eveneens aanduidde met het begrip anomie. Voor sommige mensen was een dergelijke situatie dermate ondraaglijk dat zij een drastische en noodlottige uitweg verkozen boven de voortdurende morele deregulatie: zij pleegden daarom (anomische) zelfmoord (Durkheim, 1897/1967; Nisbet, 1966; Giddens, 1971).

Deze twee versies van anomie dienen ter karakterisering van verschillende sociale verschijnselen. De ideeën, zoals Durkheim die in 'Le suicide' neergelegd had, vormden Srole's inspiratiebron. Srole (1956) trachtte het begrip anomie als tijdelijke morele deregulatie, nader in te vullen. Hij stelde dat anomie een toestand is van psychische isolatie, waarin men zich alleen voelt, verworpen, niet geliefd en niet gewaardeerd. Men voelt zich sociaal gedesoriënteerd en gedesintegreerd. Hij definieerde anomie als het gevoel niet meer tot de maatschappij te behoren. Daarenboven zou men geen identificatiemogelijkheden met anderen (meer) hebben. Hij achtte de volgende vijf elementen wezenlijk voor zijn anomie-begrip. Men zou het gevoel hebben dat de politieke leiders onverschillig zijn voor alledaagse problemen en behoeften (politieke machteloosheid). Men percipieert de maatschappelijke werkelijkheid als zijnde dermate chaotisch dat het vrijwel onmogelijk is om waardevol geachte doelen te verwezenlijken (maatschappelijke machteloosheid). Daarenboven lijdt men aan twijfel inzake de waardevolheid van geïnternaliseerde waarden en normen, gepaard gaande met gevoelens van zinloosheid (normloosheid en zinloosheid). Men verkeert in de veronderstelling dat de inmiddels vergaarde welstand langzamerhand verloren gaat (gegeneraliseerde sociaal-economische achteruitgang). En tenslotte heeft men het gevoel dat mensen in de directe omgeving geen steun en toeverlaat meer vormen (sociale isolatie)<sup>2</sup>.

Aan Srole valt de eer ten deel dat hij degene is geweest die de ideeën



van Durkheim nader uitgewerkt heeft voor de moderne maatschappij. Hij legde de nadruk evenwel sterk op anomie als attitude en besteedde geen aandacht aan de maatschappelijke omstandigheden ten tijde waarvan (deze vorm van) anomie zou optreden. Echter: Durkheim concipieerde anomie niet als een universeel verschijnsel, maar als een verschijnsel dat in tijden van economische crises wijder verbreid is dan in tijden van stabiele economische omstandigheden. Durkheim opperde in dit verband dat onder degenen die in sectoren of beroepen werkzaam waren, waar economische fluctuaties zich sterk deden gevoelen, anomische gevoelens sterker aanwezig zouden zijn dan in sectoren waar zulks in mindere mate het geval was<sup>3</sup>. Srole verwaarloosde deze noties volledig evenals degenen die op zijn studie reageerden. Wij trachten Durkheims noties weer vollediger in beeld te brengen.

Wij leiden uit Durkheims stellingen af dat percepties van sociaal-economische crises tot anomie kunnen leiden. We hypothetiseren nu dat, in de huidige sociaal-economische omstandigheden, sociaal-economische frustratie, alsmede de vrees om in de nabije toekomst aan status in te boeten, status-angst genaamd, oorzaken van anomie kunnen zijn. We trachten deze causale relatie plausibel te maken.

In Nederland bestaat een vrij algemene consensus over waarden als 'vooruit komen in het leven' en het verwerven van 'maatschappelijke zekerheid': deze waarden worden aangeduid als 'economische burgerlijke waarden' (Felling e.a., 1983a; 1983b; 1987b). Men tracht deze waarden te verwezenlijken teneinde daaraan status te ontleen. Uit onderzoek blijkt nu dat meerdere sociale categorieën in de Nederlandse samenleving recentelijk in sociaal-economisch opzicht achteruit zijn gegaan (de Gier, 1986). Indien men de afgelopen tijd in sociaal-economisch opzicht gefrustreerd is of in onzekerheid verkeert over de toekomstige verwerving van status, impliceert zulks een dissonantie tussen hetgeen men nastrevenswaardig acht, namelijk het verwerven van status, en de mate waarin men er in slaagt dan wel denkt te slagen deze waarde te verwezenlijken. In navolging van Festinger (1957; 1964) veronderstellen we dat men zal trachten deze dissonantie te reduceren. Deze dissonantie-reductie kan geschieden door deze waarde, het verwerven van status, als zodanig 'in Frage' te stellen. Voorbeelden van denkbare dissonantie-reductie-redeneringen zijn de volgende. Het is überhaupt niet mogelijk om binnen deze chaotische maatschappij vooruit te komen in het leven (maatschappelijke machteloosheid). De regering luistert niet eens wanneer je iets probeert te bereiken (politieke mach-

teloosheid). Het is eigenlijk ook onverantwoord om nog kinderen op de wereld te zetten in zo'n chaos (normloosheid en zinloosheid). Iedereen heeft het toch slechter gekregen, dan zal het mij wel niet beter vergaan (gegeneraliseerde sociaal-economische achteruitgang). Ik wil wel vooruit komen, maar mijn gezin zet zich helemaal niet in (sociale isolatie). Kortom: we hypothetiseren dat statusangst en sociaal-economische frustratie via een proces van dissonantie-reductie tot anomie leiden<sup>4</sup>.

Evenals in het vorige hoofdstuk poneren we dat statusangst en sociaal-economische frustratie samenhangen met de sociale klasse waartoe men behoort<sup>5</sup>. Vooralsnog veronderstellen we dat er geen direct effect uitgaat van het toebehoren tot een sociale klasse op anomie. Voorts hypothetiseren we dat de invloed van statusangst en sociaal-economische frustratie op anomie groter is naarmate de discrepantie groter is tussen hetgeen men nastrevenswaardig acht, in casu statusverwerving, en de mate waarin men erin geslaagd is of denkt te zullen slagen deze waarde te verwezenlijken. Dit impliceert dat het effect van sociaal-economische frustratie en statusangst op anomie sterker zou zijn bij degenen die de statusverwerving zeer belangrijk vinden dan bij hen die niet zozeer hechten aan deze waarde.

Aldus hebben we feitelijk Srole's omissie, de explicatie van de antecedente factoren van anomie, ongedaan gemaakt door Durkheims oorspronkelijke ideeën vollediger te verdisconteren. In de volgende paragraaf pogen we de (causale) relatie tussen anomie enerzijds en anderzijds de positieve attitude tegenover de ingroep, de negatieve attitude tegenover outgroups en het cultureel conservatisme theoretisch te interpreteren.

### 5.2.2 COMPLEMENTEN VAN DE ANOMIE-THEORIE

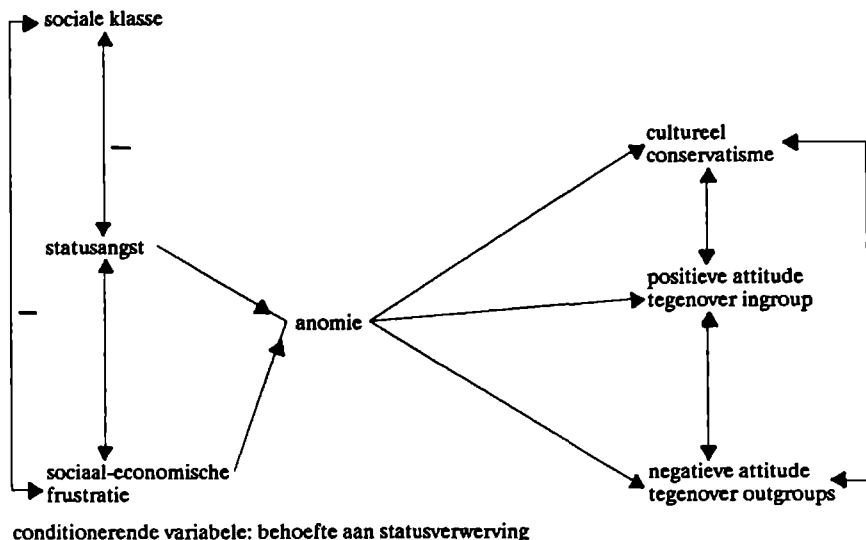
Hoe vruchtbaar Srole's bevinding over de relatie tussen anomie en etnocentrisme ook is geweest voor de daarop volgende studies, een theoretische interpretatie voor deze relatie zoekt men tevergeefs in de veelal empiricistisch geöriënteerde publicaties (zie noot 1). Deze lacune trachten we te vullen alvorens een completer theoretisch model te formuleren.

De vraag die we aan de orde stellen is deze: hoe reageert iemand die zich verloren voelt in de maatschappij, die zich niet (meer) kan identificeren met zijn directe omgeving? We beantwoorden deze vraag met behulp van de sociale-(contra-) identificatie-theorie (zie hoofdstuk 1).

Het axioma van deze theorie is dat mensen behoefte hebben aan een positieve sociale identiteit. Wanneer men die nu niet (meer) of in (te) geringe mate kan ontleen aan de directe sociale omgeving, zal men langs andere paden proberen deze sociale identiteit tot stand te brengen. Individuen definiëren zich als lid van een sociale groep teneinde daaraan subjectief gewaardeerde karakteristieken te kunnen ontleen. Dit resulteert dan in een positieve attitude tegenover de (nieuwe) ingroup. Deze ingroup kan bijvoorbeeld een buurtgemeenschap of een vereniging zijn: als het individu maar het gevoel heeft er deel van uit te maken. Zo zou het individu zich ook uitdrukkelijk als lid van de nationale ingroup kunnen definiëren. Ook kan men (al dan niet opnieuw) waarde hechten aan traditionele normen van de ingroup: normen die teruggrijpen op een vertrouwd verleden teneinde de anomische vertwijfeling te bezweren. Deze traditionele normen worden belichaamd in het cultureel conservatisme. Mogelijkerwijs zet men zich dan af tegen andere sociale groepen welke als outgroups ten opzichte van de nieuw gedefinieerde ingroup beschouwd worden. Aan deze outgroups worden dan negatief gewaardeerde kenmerken toegeschreven hetgeen resulteert in een negatieve attitude tegenover deze outgroups. Deze outgroups kunnen allerlei sociale groepen zijn, waaronder ook allochtone etnische groepen.

Op grond van de aldus geëxpliciteerde theoretische noties construeren we het onderstaande theoretisch model waarin anomie een centrale rol speelt. Statusangst en sociaal-economische frustratie, welke negatief samenhangen met de sociale klasse waartoe men behoort, leiden via het mechanisme van dissonantie-reductie tot een anomische attitude. Anomie leidt vervolgens tot cultureel conservatisme en een positieve attitude tegenover de ingroup. Deze invloed verloopt via het mechanisme van de sociale identificatie. Daarnaast leidt anomie tot een negatieve attitude tegenover outgroups, welke invloed verloopt via het mechanisme van de sociale contra-identificatie. We veronderstellen tot slot dat de invloed van statusangst en sociaal-economische frustratie op anomie groter is naarmate men de verwerving van status belangrijker vindt.

**Figuur 5.1 Theoretisch model: etnocentrisme en anomie**



### 5.3 ANALYSE VAN HET THEORETISCH MODEL

Om het gespecificeerde theoretisch model te toetsen voeren we wederom multiple regressie-analyses uit volgens de procedure welke we uitvoerig hebben beschreven in paragraaf 4.4. We specificeren eerst het volledige anomie-model. Ten aanzien daarvan hebben we nagegaan of assumpties welke ten grondslag liggen aan regressie-analyse geschonden zijn. Zulks bleek niet het geval te zijn. Na toetsing van het volledige model, specificeren en schatten we het zogenaamde beperkte model. Ook daarbij hebben we gecontroleerd of assumpties geschonden zijn, waarvan niets is gebleken. Ten aanzien van dit beperkte model presenteren we de directe en totale effecten van onafhankelijke variabelen op afhankelijke variabelen alsook de verklaarde varianties daarvan. Dit alles komt in paragraaf 5.3.1 aan de orde. In paragraaf 5.3.2 gaan we na of dit beperkte model al dan niet robuust is tussen subpopulaties, alvorens de empirische bevindingen in paragraaf 5.3.3 te beschouwen tegen de achtergrond van de theoretische verwachtingen. In paragraaf 5.4 vatten we een en ander kort samen.

### 5.3.1 MODELSPECIFICATIE EN TOETSING

Onderstaand presenteren we het volledige anomie-model als een recursief stelsel van regressievergelijkingen.

$$\begin{aligned} \text{ANOM} &= a_1 + b_{11} \cdot \text{SOKL} + b_{12} \cdot \text{STANG} \\ &\quad + b_{13} \cdot \text{SEFR} + e_1 \\ \text{CULC} &= a_2 + b_{21} \cdot \text{SOKL} + b_{22} \cdot \text{STANG} \\ &\quad + b_{23} \cdot \text{SEFR} + b_{24} \cdot \text{ANOM} + e_2 \\ \text{PIN} &= a_3 + b_{31} \cdot \text{SOKL} + b_{32} \cdot \text{STANG} \\ &\quad + b_{33} \cdot \text{SEFR} + b_{34} \cdot \text{ANOM} + e_3 \\ \text{NOUT} &= a_4 + b_{41} \cdot \text{SOKL} + b_{42} \cdot \text{STANG} \\ &\quad + b_{43} \cdot \text{SEFR} + b_{44} \cdot \text{ANOM} + e_4 \end{aligned}$$

waarbij: SOKL = sociale klasse  
STANG = statusangst  
SEFR = sociaal-economische frustratie  
ANOM = anomie  
CULC = cultureel conservatisme  
PIN = positieve attitude tegenover ingroup  
NOUT = negatieve attitude tegenover outgroups  
a = constante  
b = ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt  
e = residu

Vervolgens schatten we de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten van dit volledige recursieve model. Deze schatting is gebaseerd op de covariantiematrix die men in bijlage 16 aantreft. We hanteren dezelfde statistische criteria als in paragraaf 4.4.

Tabel 5.1:

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde > +/- 1.96;  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst; N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
ANOM	SOKL	0	-	ja
	STANG	+	+	nee
	SEFR	+	+	nee
CULC	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	ANOM	+	+	nee
PIN	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	ANOM	+	+	nee
NOUT	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	ANOM	+	+	nee

waarbij: 0 = geen significant effect

+ = positief effect

- = negatief effect

We merken nu op dat alle theoretisch relevant geachte relaties ook inderdaad statistisch significant zijn. En we zien, evenals in het autoritarisme-model, dat er empirische relaties bestaan tussen het toebehoren tot een sociale klasse en de intermediaire en afhankelijke variabelen, welke we op theoretisch gronden afwezig hadden geacht. In paragraaf 5.3.3 komen we daarop terug.

Vervolgens gebruiken we deze kennis ter schatting van het beperkte anomie-model. Daarvan presenteren we in tabel 5.2 de gestandaardiseerde directe en totale effecten alsook de verklaarde variantie van de afhankelijke variabelen en deze parameter gecorrigeerd voor het aantal predictoren en eenheden. Via de F-test toetsen we of eliminatie van niet-significante predictoren resulteert in een afname van verklaarde variantie in de afhankelijke variabelen. Dat blijkt niet het geval te zijn.

Tabel 5.2:

gestandaardiseerde directe en totale effecten van het beperkte model en de proportie verklaarde variantie (N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
ANOM	SOKL	-.26	-.26	.18
	STANG	.21	.21	
	SEFR	.16	.16	
CULC	SOKL	-.21	-.24	.07
	STANG	.ns	.03	
	SEFR	.ns	.02	
	ANOM	.12	.12	
PIN	SOKL	-.26	-.31	.15
	STANG	.ns	.05	
	SEFR	.ns	.03	
	ANOM	.22	.22	
NOUT	SOKL	-.23	-.31	.20
	STANG	.ns	.07	
	SEFR	.ns	.05	
	ANOM	.32	.32	

waarbij: ns = niet significant

In paragraaf 5.3.3 beschouwen we deze bevindingen uitvoerig en wel tegen de achtergrond van onze theoretische verwachtingen. Daaraan voorafgaande bezien we de robuustheid van dit model.

### 5.3.2 ROBUUSTHEID

In paragraaf 5.2.2 hebben we geopperd dat naarmate de discrepantie tussen de behoefte aan statusverwerving en de mate waarin men daarin geslaagd is dan wel denkt te slagen groter is, het effect van statusangst en sociaal-economische frustratie op anomie sterker is. Ter operationalisering van de behoefte aan statusverwerving gebruiken we (wederom) de economische burgerlijke waarden. We toetsen deze these met behulp van de 'multi-sample' optie uit LISREL V e.v. (Jöreskog en Sörbom, 1981/1984). Daaraan voorafgaande bezien we eerst de mate van goedpassendheid van het beperkte model. Dit model blijkt betrekkelijk goed te passen<sup>6</sup>.

Concreet toetsen we nu de hypothese dat de effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie op anomie niet variëren tussen subpopulaties die sterk verschillen wat betreft de mate van de economische burgerlijke waarden. De covariantiematrices voor beide subpopulaties vindt men in bijlage 17. Bij toetsing blijken de verschillen tussen de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten van de beide subpopulaties significant te zijn<sup>7</sup>. Daarom schatten we nu de regressie-coëfficiënten apart voor de afzonderlijke subpopulaties. De resultaten vindt men in tabel 5.3. In deze tabel staan de mensen die de economische burgerlijke waarden niet belangrijk vinden onder EBW-; en onder EBW+ staan de mensen die deze waarden wel belangrijk vinden. We letten met name op de verschillen tussen de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten.



Tabel 5.3:

ongestandaardiseerde en (gestandaardiseerde) directe en totale effecten in de twee subpopulaties en de proportie verklaarde variantie (N: EBW- = 137; N: EBW+ = 161)

afhankel. variabele	onafhankelijke variabele	directe effect		totale effect		adj.R <sup>2</sup>	
		EBW- EBW+	EBW- EBW+	EBW- EBW+	EBW- EBW+	EBW- EBW+	EBW- EBW+
ANOM	SOKL	-.29 (-.34)	-.32 (-.25)	-.29 (-.34)	-.32 (-.25)		
	STANG	.20 (.23)	.39 (.30)	.20 (.23)	.39 (.30)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
						.17	.17
CULC	SOKL	-.23 (-.21)	-.20 (-.21)	-.23 (-.21)	-.20 (-.21)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	ANOM	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.04	.04
PIN	SOKL	-.25 (-.27)	-.24 (-.23)	.25* (.27)*	.30 (-.30)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)*	.08 (.07)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	ANOM	.19 (.18)	.18 (.21)	.19 (.18)	.18 (.22)	.12	.12
NOUT	SOKL	-.20 (-.23)	-.22 (-.21)	-.30 (-.35)	-.39 (-.43)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.07 (.08)	.10 (.10)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	ANOM	.35 (.35)	.27 (.33)	.35 (.35)	.27 (.33)	.21	.19

waarbij: ns = niet significant

\* = indirecte effect niet significant

Er is eigenlijk maar een belangrijk verschil tussen beide subpopulaties. Het effect van statusangst op anomie is bij de mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden, sterker dan bij hen die deze waarden

niet belangrijk vinden. Dit geldt niet voor het effect van sociaal-economische frustratie op anomie. Dit effect is in beide subpopulaties niet significant.

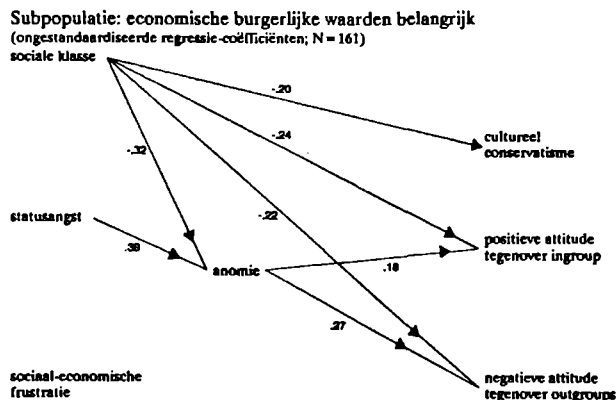
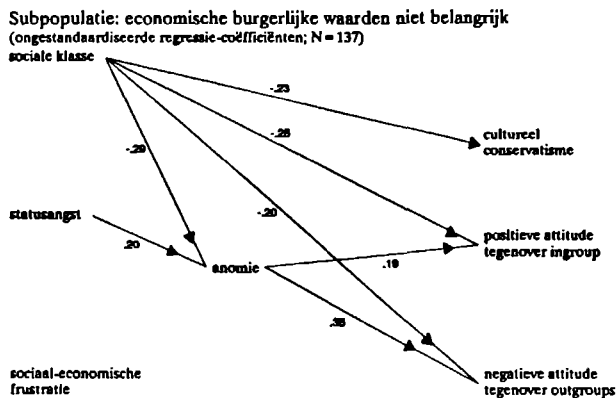
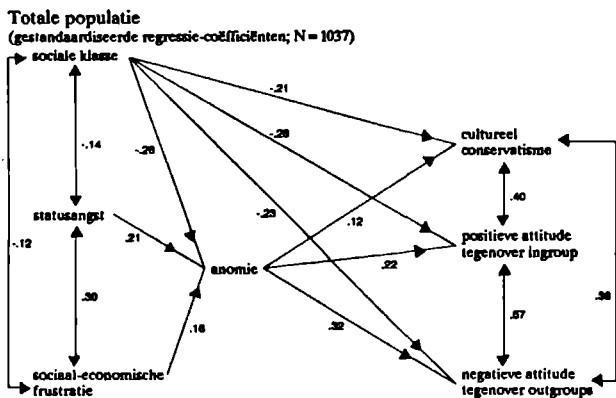
### 5.3.3 EVALUATIE

Nu hebben we voldoende informatie om het empirische model in een diagram weer te geven. We presenteren dit in figuur 5.2 op de volgende bladzijde. Wanneer we nu figuur 5.1 vergelijken met figuur 5.2, constateren we dat het empirisch model slechts op een punt afwijkt van het theoretische model. Dit betreft, evenals in hoofdstuk 4, de invloed van sociale klasse op anomie, de positieve attitude tegenover de ingroup, de negatieve attitude tegenover outgroups en cultureel conservatisme: de invloed van sociale klasse is ook in dit model vrij dominant (zie tabel 5.2). Voor het overige beantwoorden de empirische bevindingen aan de theoretische verwachtingen. We vatten het model kort samen.

Statustangst en sociaal-economische frustratie hangen zwak negatief samen met de sociale klasse waartoe men behoort. Beide attitudes leiden via dissonantie-reductie-redeneringen tot anomie. Deze effecten zijn zwak tot matig. Anomie leidt op haar beurt in relatief sterke mate tot enerzijds een negatieve attitude tegenover outgroups en anderzijds tot een positieve attitude tegenover de ingroup alsook tot cultureel conservatisme, met dien verstande dat de laatstgenoemde effecten matig respectievelijk zwak zijn. Deze effecten hebben we geïnterpreteerd met behulp van de sociale-(contra-)identificatie-theorie, waarin de mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie figureren.

We merken op dat het effect van anomie op de negatieve attitude tegenover outgroups verhoudingsgewijs sterker is dan op het cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Hieruit leiden we af dat men in een situatie van anomie zich sterker keert tegen outgroups dan men zich richt tot de ingroup. Dit impliceert dat anomische mensen zich slechts in geringe mate identificeren met de ingroup en haar vigerende normen. Mogelijkerwijs zijn anomische mensen meer geneigd tot enigszins escapistische gedragsvarianten, hetgeen tot uiting kan komen in politieke apathie (vgl. Scheepers en van Snippenburg, 1989).

Figuur 5.2 Empirisch model: etnocentrisme en anomie



Dit model blijkt geconditioneerd te worden door de economische burgerlijke waarden. In overeenstemming met de theoretische verwachtingen blijkt het effect van statusangst op anomie, geïnterpreteerd via het mechanisme van dissonantie-reductie, bij de mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden, sterker te zijn dan bij de mensen die deze waarden niet belangrijk vinden. In strijd met de theoretische verwachtingen geldt dit niet voor het effect van sociaal-economische frustratie op anomie. Dit effect blijkt in beide subpopulaties niet significant te zijn.

Strikt genomen kunnen we het onderhavige model niet vergelijken met het autoritarisme-model (zie hoofdstuk 4). Om nu de waardevolheid van beide theorieën, wat betreft de verklaring van etnocentrische attitudes, correct in te schatten, dienen ze simultaan getoetst te worden. Dan kunnen we, aansluitende bij de discussie die aangezwengeld is door Srole, de vraag beantwoorden welke nu de beste predictor is van etnocentrische attitudes. Aan deze vraag komen we pas in hoofdstuk 11 toe, nadat we nog andere theoretische modellen getoetst hebben.

#### 5.4 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk stond het begrip anomie centraal. Dit begrip is door Durkheim geïntroduceerd en (onder anderen) door Srole nader geconceptualiseerd. Srole heeft Durkheims ideeën evenwel slechts fragmentarisch overgenomen. Wij pogen deze oorspronkelijke ideeën nauwkeuriger te verdisconteren teneinde daaruit een vollediger theoretisch model te destilleren ter verklaring van etnocentrische attitudes en cultureel conservatisme.

De empirische bevindingen zijn grotendeels in overeenstemming met de theoretische verwachtingen. We recapituleren dat statusangst en sociaal-economische frustratie, welke negatief samenhangen met sociale klasse, via dissonantie-reductie leiden tot anomie. Het effect van statusangst op anomie is voor hen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden sterker dan voor hen voor wie zulks niet geldt. Anomie leidt via sociale identificatie tot een positieve attitude tegenover de ingroup alsook tot cultureel conservatisme. Deze invloed is matig respectievelijk zwak. Via sociale contra-identificatie leidt anomie in sterke mate tot een negatieve attitude tegenover outgroups. Evenals in het autoritarisme-model blijkt het toebehoren tot een sociale klasse ook rechtstreeks medebepalend te zijn voor zowel anomie als etnocentrisme en cultureel conservatisme.

- 1 In deze discussie mengden zich meerdere auteurs (Roberts en Rokeach, 1956; Rhodes, 1961; McDill, 1961; Struening, 1965; McClosky en Schaar, 1965; Rose, 1966; Mulford, 1968; Mulford en Murphy, 1968; Lutterman en Middleton, 1970; Hagendoorn en Janssen, 1983).
- 2 In hoofdstuk 2 hebben we de operationalisering van deze elementen verantwoord. Uit de factoranalyse blijkt dat deze elementen een grote mate van interne consistentie vertonen en naar een enkele dimensie verwijzen. Dit geldt enkel niet voor normloosheid en zinloosheid (v0635).
- 3 Zo constateerde Durkheim dat onder degenen die werkzaam zijn in industriële en commerciële functies betrekkelijk veel zelfmoordgevallen voorkomen. Daarenboven vond hij dat de bazen in de industriële sector aanzienlijk meer dan de arbeiders door anomie worden getroffen.
- 4 Er zijn ook empirische redenen om deze hypothese te overwegen. In enkele onderzoeken wordt gesuggereerd dat de mate waarin men beschikt over de middelen om maatschappelijke doelen te verwezenlijken verantwoordelijk is voor de mate van anomie (Meier en Bell, 1959; Tumin en Collins, 1959; Mizruchi, 1960; Rhodes, 1964; Lefton, 1968; Leonard, 1977; Boor, 1982).
- 5 We spreken nu over de begrippen, sociaal-economische frustratie en statusangst, waarvan we in paragraaf 4.3 de operationalisering en schaalconstructie reeds verantwoord hebben. Hetzelfde geldt voor het begrip 'sociale klasse'.
- 6 De Chi-kwadraat bedraagt 6.92 bij 6 vrijheidsgraden ( $p = .328$ ).
- 7 De Chi-kwadraat bedraagt 42.91 bij 28 vrijheidsgraden ( $p = .035$ ).

## 6 ETNOCENTRISME EN CONFLICT

### 6.1 INLEIDING

De theoretische aanzetten waarin het conflict tussen sociale groepen als de katalysator van etnocentrische attitudes wordt aangewezen, stammen uit twee tradities die nauwelijks van elkaars bestaan weten. Beide tradities worden door Levine en Campbell (1972) gerubriceerd onder het label: 'realistic group conflict theories'. Enerzijds zijn er sociaal-psychologen die in navolging van Sherif's onderzoeken veelal experimenteel onderzoek gedaan hebben en doen. Anderzijds zijn er sociologen die in het voetspoor van Coser overwegend theoretisch maar weinig empirisch onderzoek verricht hebben naar de gevolgen van conflicten tussen sociale groepen. Hoewel beide theorieën in de loop van de jaren vijftig wijd verbreid raakten, heeft er nagenoeg geen wisselwerking plaats gevonden tussen beiden. In deze studie zullen we aantonen dat deze wisselwerking tot vruchtbare complementen kan leiden. Sociaal-psychologen ontdekten namelijk bepaalde wetmatigheden over conflictgedrag in een experimentele situatie, terwijl sociologen bronnen van conflicten aanwezen in buiten-experimentele situaties. Uit de synthese van beide theoretische perspectieven leiden we in paragraaf 6.2 wederom een theoretisch model af. In paragraaf 6.3 toetsen we dit model ter beantwoording van de vraag of en in hoeverre (gepercipieerde) conflicten tussen sociale groepen verantwoordelijk zijn voor een negatieve attitude tegenover outgroups respectievelijk een positieve attitude tegenover de ingroup. In paragraaf 6.4 vatten we het een en ander samen.

### 6.2 THEORETISCH MODEL

In paragraaf 6.2.1 stellen we eerst de theorievorming binnen de sociaal-psychologische traditie aan de orde gevolgd door de theoretische noties van sociologen. In paragraaf 6.2.2 pogen we de noties van beide tradities in een gesynthetiseerd model onder te brengen.

Het startpunt van de sociaal-psychologische onderzoekstraditie ligt ongetwijfeld bij de onderzoeken van het echtpaar Sherif. Zij onderzochten de verhouding tussen groepen jongens in Amerikaanse zomerkampen. Nadat zich binnen de groepen enige structuur had gevormd en enige duidelijkheid was ontstaan over normen en gedragscodes, werden de jongens geobserveerd terwijl zij tegen elkaar ten strijde trokken in wedstrijdjes en spelletjes. Sherif en Sherif (1979; Sherif, 1979) stelden vast dat competitie tussen de groepen tweërlei effecten had. Enerzijds vormden de jongens van de ene groep negatieve stereotypen over de jongens van de andere groep. Anderzijds nam de solidariteit binnen de groepen toe. Soortgelijke onderzoeken werden verricht in andere sociale situaties. Steeds kwam men tot conclusies van een gelijke strekking<sup>1</sup>. Hieruit concludeerden onderzoekers dat competitieve verhoudingen tussen groepen zouden leiden tot een sterkere positieve verbondenheid en identificatie met de eigen groep en antagonistische attitudes tegenover de andere groep.

Ondanks de overvloed van empirisch materiaal, betwijfelden Rabbie en Horwitz (1969) of antagonistische attitudes noodzakelijkerwijs voortvloeiden uit competitieve verhoudingen. Zij ontdekten namelijk dat, ook wanneer groepen samenwerkten, na verloop van tijd antagonistische attitudes ontstonden tussen groepen. Deze bevindingen vormden de aanzet tot een zoektocht naar de minimale voorwaarden onder welke 'intergroup discrimination' zou ontstaan. Toen bleek dat antagonistische attitudes tussen groepen ontstonden, ook zonder voorafgaande vijandigheden, zonder belangenconflicten en zonder dat de leden van een groep elkaar kenden, ontstond enige verwarring. Het ontstaan van negatieve attitudes tegenover outgroups en een positieve attitude tegenover de eigen groep in deze minimale condities werd post hoc geïnterpreteerd als een 'generieke' sociale norm (Tajfel, Billig, Bundy en Flament, 1971): er zou een universele menselijk norm zijn, op grond waarvan men zich positief verhoudt tot de leden van de ingroup en negatief tegenover leden van outgroups. Deze interpretatie vormde de voorloper van de C.I.C-theorie, welke we in hoofdstuk 1 besproken hebben. In de loop van de jaren zeventig kwamen Tajfel en zijn medewerkers namelijk tot de conclusie dat een voldoende voorwaarde voor het ontstaan van etnocentrische attitudes daarin bestond dat mensen een onderscheid maken tussen 'us' en 'them'. Deze voorwaarden noemden zij sociale categorisatie. Daarna kwam de C.I.C-theorie tot volledige wasdom:

mensen categoriseren anderen als leden van de ingroup of als leden van outgroups, waarna zij zich zodanig vergelijken met leden van outgroups dat een positief beeld van de groep waartoe zij zich rekenen, ontstaat. Het beeld van de outgroups daarentegen is overwegend negatief. Zo construeren individuen hun sociale identiteit. In hoofdstuk 2 hebben we geconstateerd en benadrukt dat individuen met een positief beeld van de ingroup niet automatisch noch noodzakelijkerwijs een negatief beeld van outgroups hebben: de correlatie tussen beide dimensies van etnocentrisme is immers niet perfect. Daarom behoeft de theorie enige aanvulling. Deze aanvulling zoeken wij in het opsporen van de oorzakelijke factoren van de beide dimensies van etnocentrisme. In de voorgaande hoofdstukken hebben we getoond dat de causale werking van factoren als autoritarisme en anomie op beide componenten van etnocentrisme geïnterpreteerd kan worden vanuit de S.C.I.-theorie. In dit hoofdstuk bezien we of en in welke mate 'het conflict tussen sociale groepen' resulteert in een positieve attitude tegenover de ingroup respectievelijk een negatieve attitude tegenover outgroups. Deze relaties interpreteren we eveneens via de mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie. In dit verband willen we weten om wat voor redenen eventuele conflicten tussen sociale groepen ontstaan, alsook binnen welke maatschappelijke situaties dergelijke conflicten kunnen ontstaan.

Ter beantwoording van deze vragen gaan we te rade bij (conflict-) sociologen. Het verbindende element tussen deze sociologen is dat zij allemaal, zij het vaak impliciet, het axioma van de fundamentele belangentegenstelling tussen maatschappelijke groeperingen hanteren. Dit axioma is in haar meest rudimentaire vorm afkomstig van Marx (vgl. Turner, 1978).

Zo beziet Schrieke (1936; Thurlings, 1960) de attitudes van blanke Amerikanen tegenover Chinezen impliciet vanuit dit conflict-theoretisch perspectief. Hij concludeerde dat blanken ten tijde van schaarsteverhoudingen op de arbeidsmarkt een zekere mate van vijandigheid jegens de Chinezen aan de dag legden, welke sterk verminderde in tijden van een ruime(re) arbeidsmarkt.

Coser (1956) is degene geweest die de conflict-theorie, zoals die naar voren was gebracht door Simmel, nader uitgewerkt heeft. Hij deed dat in een decennium waarin andere sociologen, waarvan Parsons de belangrijkste representant was, sterk de nadruk legden op harmonie en evenwicht in de samenleving. Coser daarentegen benadrukte de positieve effecten van het conflict in de samenleving.



Volgens Cosers theorie is er binnen elk sociaal systeem sprake van schaarse goederen waarop door diverse sociale groepen conflicterende aanspraken gemaakt worden. Als schaarse goederen noemt hij materiële middelen, macht en status. Mensen koesteren verwachtingen ten aanzien van de mate waarin zij over deze schaarse goederen zullen beschikken. Wanneer deze verwachtingen niet vervuld geraken of in de toekomst niet vervuld dreigen te geraken, treden reacties op. Men gaat zondebokken aanwijzen, ten aanzien waarvan men veronderstelt dat zij de schuldigen zijn van de tegenvallende verwachtingen casu quo beloningen. Hieruit kunnen ernstige conflicten voortkomen tussen de sociale groepen, variërende van vijandige houdingen tot openlijke geweldplegingen. Maar dergelijke conflicten hebben ook positieve effecten. Een van die positieve effecten zou volgens hem de versterking en herbevestiging van de identiteit van de groepsleden tegenover de haar omringende sociale wereld zijn<sup>2</sup>.

Cosers theorie was zo globaal van aard, dat zij op conflicten tussen allerlei sociale groepen van toepassing zou kunnen zijn. Blalock (1967) trachtte deze conflict-theorie enigszins toe te snijden op de conflictueuze verhouding tussen de etnische groepen in de Verenigde Staten van Amerika. Hij ging ook uit van het axioma van de conflicterende belangen die bestaan tussen groepen van individuen bij de verwerving van schaarse goederen, zoals bijvoorbeeld arbeid. Om deze reden staan individuen, als leden van sociale groepen, in concurrerende verhoudingen tot elkaar. Hij maakte een onderscheid tussen de actuele concurrentie en de gepercipieerde concurrentie tussen sociale groepen. De actuele concurrentie betreft institutionele aspecten van de arbeidsmarkt, zoals het aanbod van werknemers om bepaalde functies te vervullen en belemmeringen om bepaalde werknemers al dan niet toe te laten in bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt. De gepercipieerde concurrentie betreft de subjectieve ervaring van individuen op de arbeidsmarkt: mensen hebben het idee dat andere sociale groepen bevoordeeld worden in vergelijking met henzelf. Blalock assumeerde dat de actuele concurrentie haar neerslag zou vinden in de gepercipieerde concurrentie. Deze notie is belangwekkend. Meerdere auteurs onderschrijven het belang van de gepercipieerde concurrentie<sup>3</sup>, maar deze notie wordt hoogst zelden in empirisch onderzoek meegenomen. Uitzondering op deze regel vormen de studies van Ashmore (Ashmore en Butch, 1972; Ashmore en Delboca, 1976). Hij toonde aan, in navolging van Groves en Rossi (1970), dat het gevoel bedreigd te worden door outgroups, in casu zwarten, inderdaad

sterk samenhangt met negatieve attitudes tegenover zwarten. Theoretische interpretaties van deze relaties zoekt men evenwel vergeefs.

In de volgende paragraaf zullen we trachten deze her en der verspreide theoretische noties onder te brengen in een theoretisch model dat we vervolgens zullen toetsen.

## 6.2.2 SYNTHESE VAN THEORETISCHE NOTIES

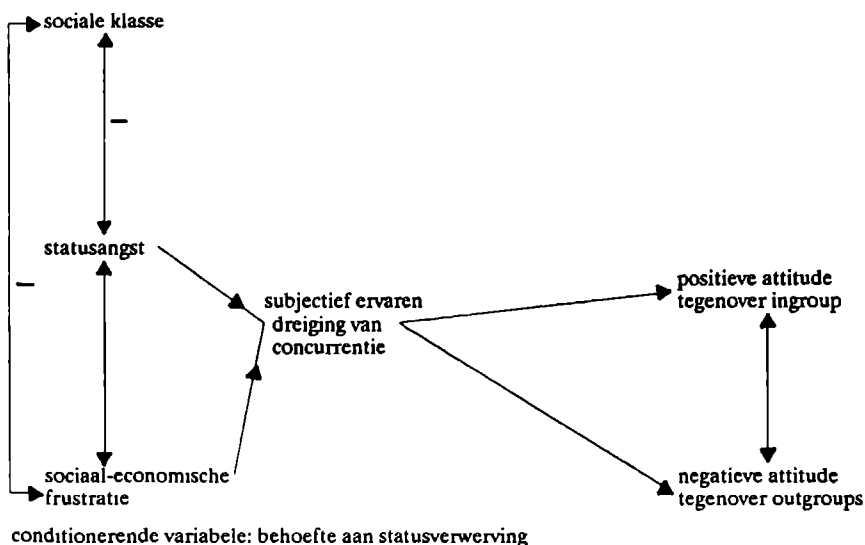
Aan de basis van deze theoretische synthese ligt het axioma dat sociale categorieën bij de verwerving van schaarse middelen, conflicterende belangen hebben en in concurrerende verhoudingen tot elkaar staan (Marx, 1848/1974; Coser, 1956). Sociale categorieën definiëren we, conform de definities in hoofdstuk 1, als sociale entiteiten waarvan de leden te onderscheiden zijn door tenminste een gemeenschappelijk kenmerk waarvan zij zich overigens niet expliciet bewust hoeven te zijn. Als zodanig kunnen er conflictueuze verhoudingen bestaan tussen leeftijdscategorieën, beroepscategorieën en etnische categorieën. Voorts menen we dat relevante schaarse middelen in de huidige Nederlandse samenleving kunnen worden verworven op de arbeidsmarkt, de huisvestingsmarkt, in het onderwijs en in de sociale zekerheid\*. Wanneer leden van sociale categorieën zich bewust worden van deze conflicterende belangen, vindt de actuele concurrentie haar neerslag in subjectieve percepties van (dreigende) conflictueuze verhoudingen (Blalock, 1967). Daaruit kunnen verschillende typen conflicten voortkomen, variërende van expliciete en gewelddadige conflicten tot impliciete en niet-gewelddadige conflicten die zich uiten in antagonistische attitudes over en weer. De intensiteit van deze conflicten varieert met de mate van beschikbaarheid van de schaarse middelen (Schrieke, 1936). De subjectief ervaren dreiging van concurrentie ontstaat in het bijzonder dan wanneer schaarsteverhoudingen zich pijnlijk doen gevoelen in het dagelijkse leven. Dat gebeurt met name wanneer men recentelijk in sociaal-economisch opzicht achteruitgegaan is en daarover ontevreden is: wanneer sociaal-economische frustratie optreedt. Dat kan ook gebeuren wanneer men in onzekerheid verkeert om in de toekomst zoveel status te verwerven als men gehoopt had te kunnen verwerven: wanneer men statusangstig is. Gelet op het gegeven dat statusverwerving een belangrijke waarde is in de Nederlandse samenleving, komen uit gefrustreerde of bedreigde verwachtingen inzake statusverwerving, reacties voort. Men gaat zondebokken zoeken. Anderen, leden van outgroups, worden aangewezen als zijnde schuldig

aan de gefrustreerde of bedreigde verwachtingen. We hypothetiseren kortom dat statusangst en sociaal-economische frustratie via het zondebok-mechanisme leiden tot subjectief ervaren dreiging van concurrentie.

Deze subjectief ervaren dreiging van concurrentie heeft op haar beurt andere effecten. Enerzijds leidt dit mogelijkwerwijs via het mechanisme van sociale identificatie tot een versterking of herbevestiging van de sociale identiteit, hetgeen tot uitdrukking kan komen in een positieve attitude tegenover de ingroup. Anderzijds leidt dit mogelijk tot een negatieve attitude tegenover outgroups, via het mechanisme van sociale contra-identificatie. Deze hypothesen leiden we af uit de theoretische noties van Coser (1956) en de empirische bevindingen van Sherif (1979).

In overeenstemming met eerdere hoofdstukken poneren we wederom dat statusangst en sociaal-economische frustratie negatief samenhangen met de sociale klasse waartoe men behoort. Het toebehoren tot een sociale klasse als zodanig heeft geen effect op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie. Dit effect komt geheel tot stand via het zondebok-mechanisme. Wederom veronderstellen we dat de effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie op subjectief ervaren dreiging van concurrentie, sterker zijn naarmate men het verwerven van status belangrijker vindt. In het onderstaande geven we het aldus afgeleide theoretisch model weer in een diagram.

Figuur 6.1 Theoretisch model: etnocentrisme en conflict



In het navolgende zullen we de bovenstaande theoretische hypothesen toetsen.

### 6.3 ANALYSE VAN HET THEORETISCH MODEL

We toetsen het geponeerde theoretische model wederom volgens dezelfde procedure zoals we die in paragraaf 4.4 beschreven hebben. Uiteraard hebben we gecontroleerd of assumpties van de regressie-analyse al dan niet geschonden waren, zowel voor het volledige als voor het beperkte model. We hebben geen schendingen van assumpties aangetroffen.

#### 6.3.1 MODELSPECIFICATIE EN TOETSING

Onderstaand presenteren we het volledige conflict-model als een recursief stelsel van regressievergelijkingen.

$$\begin{aligned} \text{SED} &= a_1 + b_{11} * \text{SOKL} + b_{12} * \text{STANG} \\ &\quad + b_{13} * \text{SEFR} + e_1 \\ \text{PIN} &= a_2 + b_{21} * \text{SOKL} + b_{22} * \text{STANG} \\ &\quad + b_{23} * \text{SEFR} + b_{24} * \text{SED} + e_2 \\ \text{NOUT} &= a_3 + b_{31} * \text{SOKL} + b_{32} * \text{STANG} \\ &\quad + b_{33} * \text{SEFR} + b_{34} * \text{SED} + e_3 \end{aligned}$$

waarbij: SOKL = sociale klasse  
STANG = statusangst  
SEFR = sociaal-economische frustratie  
SED = subjectief ervaren dreiging van concurrentie  
PIN = positieve attitude tegenover ingroup  
NOUT = negatieve attitude tegenover outgroups  
a = constante  
b = ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt  
e = residu

Op basis van de covariantiematrix (zie bijlage 16) schatten we de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten van dit volledige model. We hanteren wederom dezelfde statistische criteria als in paragraaf 4.4.

Tabel 6.1:

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde > +/- 1.96;  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst; N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
SED	SOKL	0	–	ja
	STANG	+	+	nee
	SEFR	+	+	nee
PIN	SOKL	0	–	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	SED	+	+	nee
NOUT	SOKL	0	–	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	+	ja
	SED	+	+	nee

waarbij: 0 = geen significant effect

+ = positief effect

– = negatief effect

Op grond van tabel 6.1 concluderen we dat onze theoretische verwachtingen merendeels niet gefalsificeerd zijn. In tegenstelling tot de bevindingen van de vorige hoofdstukken, blijkt er nu wel een direct effect te bestaan van sociaal-economische frustratie op de negatieve attitude tegenover outgroups. In overeenstemming met de bevindingen van de vorige hoofdstukken blijkt er van het toebehoren tot een sociale klasse een effect op de intermediaire en afhankelijke variabelen uit te gaan. We komen nog terug op deze bevindingen.

Eerst gebruiken we deze kennis ter schatting van het beperkte conflict-model. Relevante parameters presenteren we in tabel 6.2. We testen wederom of eliminatie van niet-significante predictoren resulteert in een significante afname van de verklaarde variantie in de afhankelijke variabelen. Dat blijkt niet het geval te zijn.

Tabel 6.2:

gestandaardiseerde directe en totale effecten van het beperkte model en de proportie verklaarde variantie (N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
SED	SOKL	-.18	-.18	.07
	STANG	.13	.13	
	SEFR	.07	.07	
PIN	SOKL	-.24	-.31	.26
	STANG	.ns	.05	
	SEFR	.ns	.03	
	SED	.40	.40	
NOUT	SOKL	-.18	-.30	.52
	STANG	.ns	.09	
	SEFR	.05	.09	
	SED	.65	.65	

waarbij: ns = niet significant

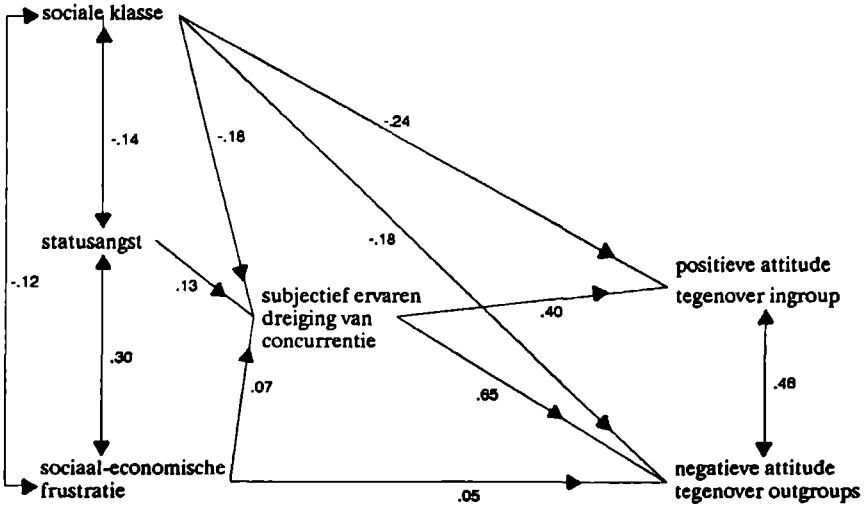
Nadat we in de volgende paragraaf de robuustheid van dit model hebben vastgesteld, bezien we deze empirische bevindingen uitvoerig tegen de achtergrond van onze theoretische verwachtingen.

### 6.3.2 ROBUUSTHEID

Evenals in de voorgaande hoofdstukken toetsen we de nul-hypothese dat er geen significante verschillen zijn in de effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie tussen hen die de economische burgerlijke waarden helemaal niet respectievelijk erg belangrijk vinden. Daaraan voorafgaande bezien we de mate van goedpassendheid van het beperkte model. Ook dit model blijkt goed te passen, gelet op conventionele criteria<sup>5</sup>. Toetsing van de bovenstaande nul-hypothese, gebaseerd op de covariantiematrices die men in bijlage 17 vindt, leidt tot de conclusie dat deze niet verworpen kan worden<sup>6</sup>: de effect-verschillen tussen de onderscheiden subpopulaties zijn blijkbaar erg gering en niet significant. Het betekent evenwel dat het model robuust is tussen subpopulaties ten aanzien waarvan we verwacht hadden dat er verschillen zouden optreden.

Door de onderstaande figuur 6.2 nu te vergelijken met figuur 6.1, kunnen we bezien op welke aspecten de conflict-theorie al dan niet gefalsificeerd is.

**Figuur 6.2 Empirisch model: etnocentrisme en conflict**  
Totale populatie (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten: N=1037)



We constateren dat de kern van de conflict-theorie niet gefalsificeerd is. Zowel statusangst als sociaal-ekonomische frustratie leiden tot subjectief ervaren dreiging van concurrentie. De mechanismen via welke deze effecten tot stand komen, hebben we het zondebok-mechanisme genoemd. Deze effecten zijn zwak. En deze ervaring van concurrentie leidt op haar beurt tot zowel een positieve attitude tegenover de ingroup als tot een negatieve attitude tegenover outgroups. Deze effecten verlopen via de mechanismen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie en zijn sterk respectievelijk zeer sterk. Daarnaast gaat er een matig effect uit van het toebehoren tot een sociale klasse op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie alsook op beide componenten van etnocentrisme, hetgeen strijdig is met de geformuleerde conflict-theorie. De hypothese dat er geen direct effect zou uitgaan van sociaal-ekonomische frustratie op een negatieve attitude tegenover outgroups is binnen dit model eveneens gefalsificeerd, hoewel dit effect zeer zwak is.

We merken op dat het effect van statusangst op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie ietwat sterker is dan het effect van sociaal-economische frustratie. Blijkbaar is de angst voor de toekomstige statusverwerving in deze belangrijker dan de reeds opgedane ervaringen. Daarnaast achten we het opmerkelijk dat het effect van subjectief ervaren dreiging op een negatieve attitude tegenover outgroups sterker is dan het effect op de positieve attitude tegenover de ingroup. Men keert zich, indien men concurrentie van de zijde van allochtone etnische groepen ervaart, blijkbaar sterker tegen deze outgroups dan tot de eigen ingroup.

Wanneer we deze bevindingen globaal vergelijken met de in de voorgaande hoofdstukken gepresenteerde bevindingen, constateren we dat de kracht van dit model vooral ligt in de verklaring van de negatieve attitude tegenover outgroups en minder in de verklaring van de positieve attitude tegenover de ingroup. Daarnaast constateren we wederom dat de invloed van het toebehoren tot een sociale klasse betrekkelijk dominant is ten aanzien van zowel intermediaire als afhankelijke variabelen.

#### 6.4 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk stelden we de 'realistic group conflict' theorie aan de orde. We destilleren uit zowel de sociaal-psychologische als uit de sociologische theorievorming noties teneinde deze te synthetiseren in één model. Vervolgens toetsen we het aldus geconstrueerde conflict-model ter verklaring van etnocentrische attitudes. We vatten de bevindingen kort samen. Statusangst en sociaal-economische frustratie leiden tot subjectief ervaren dreiging van concurrentie van de zijde van allochtone etnische groepen, met dien verstande dat deze effecten zwak zijn. Wat deze effecten betreft zijn er geen verschillen tussen de mensen die de economische burgerlijke waarden niet of wel belangrijk vinden. Het gevoel beconcurrereerd te worden door outgroups leidt in sterke mate tot zowel een negatieve attitude tegenover deze outgroups als een positieve attitude tegenover de ingroup. Opmerkelijk en strijdig met de theoretische verwachtingen is de invloed die uitgaat van het toebehoren tot een sociale klasse op zowel de ervaren concurrentie als op beide componenten van etnocentrisme.



- 1 Zie de studies van Avigdor (1953), Harvey (1956), Blake en Mouton (1961, 1962), Johnson (1967), Diab (1970), en Konecni (1979).
- 2 Opmerkenswaard is dat Coser zo uitdrukkelijk stelde dat hij Simmels theoretische noties uitwerkte, zonder melding te maken van Marx' geschriften. Dit is opmerkenswaard omdat Coser juist het fundamentele axioma van Marx' theorie gebruikte, namelijk het axioma van de conflicterende belangen als de oorzaak van permanente sociale conflicten. Mogelijkerwijs vormde het intellectuele klimaat van de jaren vijftig in Amerika waarin de anti-communistische geest van senator McCarthy rondwaarde, een hinderpaal om de geschriften van Marx, die als de intellectuele vader van het communisme werd beschouwd, te expliciteren.
- 3 Zie bijvoorbeeld de studies van Castles en Kosack (1973), Studlar (1977), Schäfer en Six (1978), Hagendoorn en Janssen (1983), Elich en Maso (1984) en Krauth en Porst (1984).
- 4 De genoemde schaarse middelen dekken de door Coser genoemde middelen slechts ten dele. Met name het schaarse middel macht is niet in deze conceptualisering betrokken.
- 5 De Chi-kwadraat van dit model bedraagt 2.66 bij 3 vrijheidsgraden ( $p = .448$ ).
- 6 De Chi-kwadraat bedraagt 22.45 bij 18 vrijheidsgraden ( $p = .210$ ).

## 7 ETNOCENTRISME EN CHRISTELIJKE LEVENS- BESCHOUWING

### 7.1 INLEIDING

Sinds het begin van de jaren vijftig wordt door Amerikaanse sociologen en psychologen empirisch onderzoek gedaan naar de invloed van religiositeit op etnocentrisme. Op grond van de uitkomsten van deze studies heeft de mening postgevat dat "religion is not associated with increased love and acceptance but with increased intolerance, prejudice and bigotry" (Batson en Ventis, 1982, 257). Het lidmaatschap van een christelijke kerk en een christelijke levensbeschouwing garanderen niet dat aan de christelijke waarden van tolerantie en wederzijds respect recht wordt gedaan. Integendeel, zo blijkt uit talrijke onderzoeken, deze waarden worden met name hoog gehouden door mensen die afstand nemen van het christelijk geloof en zich distantiëren van de kerk. Voor Rokeach is dit aanleiding om te schrijven dat: "If we define hypocrisy as a discrepancy between espoused values and conduct, then these data from a representative sample of Americans strongly suggest an hypocrisy deeply embedded, on the psychological level, within many religiously-oriented individuals" (Rokeach, 1969, 35).

Godsdienstonderzoekers zijn echter niet alleen van mening dat we de meest verdraagzame mensen buiten de muren van de kerk ontmoeten, religiositeit neemt volgens hen ook een aparte plaats in te midden van de factoren die belangrijk zijn voor de verklaring van etnocentrisme. Kerkelijkheid en gelovigheid, aldus de onderzoekers, opereren als causale factoren met een eigen kwaliteit. Ze oefenen onafhankelijk van andere factoren zelfstandig een causale invloed uit op etnocentrisme<sup>1</sup>.

Impliciet of expliciet beroepen de onderzoekers zich daarbij op de sociologie van Max Weber en dan met name op diens werk over "Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus" (1905/1984)<sup>2</sup>. Daarin stelde Weber dat een belangrijk element in de verklaring van de levenswandel van mensen gelegen is in het systeem van ultieme waarden en godsdienstige overtuigingen. Levensbeschouwing is een dynamische factor bij uitstek voor de motivatie van het menselijk handelen en de "praktische Lebensführung". In dit verband wees Weber (1905/1984, 121-126) bijvoorbeeld op de betekenis van de Calvinistische leer van de uitverkiezing (Gnadenwahllehre) voor

zaken als vriendschap, liefdadigheid en naastenliefde. Volgens de Calvinistische leer bestaat er een onoverbrugbare kloof tussen God en mensen en moeten mensen alleen vertrouwen op God. In extreme vorm heeft dit Godsvertrouwen een wantrouwende houding tegenover andere mensen, zelfs naaste vrienden, tot gevolg. Bovendien is God er volgens de Calvinistische leer niet voor de mensen, maar zijn mensen er voor God en voor God alleen. We zijn voorbestemd om Hem te dienen en alles wat we doen, ook naastenliefde en liefdadigheid, is werk ad maiorem Dei gloriam. Daardoor worden naastenliefde en liefdadigheid onpersoonlijk zaken en is "Die 'Menschlichkeit' der Beziehung zum 'Nächsten' sozusagen abgestorben" (Weber, 1905/1984, 203).

De invloed van de these van Weber dat de godsdienst een belangrijke factor is voor de verklaring van de "Lebensführung" van mensen in de "Alltagspraxis", kan nauwelijks worden overschat. Lenski (1963) komt de eer toe dat hij de maatschappelijke relevantie van de godsdienst als eerste met een omvangrijke empirisch-sociologische survey onder de loupe heeft genomen. Hij ontleende aan Weber de stelling dat de levensbeschouwelijke oriëntatie van een religieuze gemeenschap niet alleen te verklaren is uit de sociale situatie van de groep. Verder nam hij van Weber de stelling over dat de levensbeschouwelijke oriëntatie betrekking heeft op alle aspecten van het leven en dat deze oriëntatie invloed heeft op het dagelijkse leven van mensen (Lenski, 1963, 7-8). Toegepast op het thema etnocentrisme zou de gedachte van Lenski dus zijn dat religiositeit een autonome invloed uitoefent op de negatieve attitude tegenover outgroups en de positieve attitude tegenover de ingroup. Bij deze stelling sluiten we ons voorlopig aan. Al moeten we daarbij direct opmerken dat vooralsnog niet duidelijk is of de invloed positief danwel negatief is.

Nu kan men bij de bestudering van de invloed van religiositeit op etnocentrisme diverse paden bewandelen en verschillende thema's bespreken. Omdat we onmogelijk alle zaken kunnen behandelen, beperken we ons in deze studie tot één aspect van religiositeit. Elders hebben we uitvoerig gesproken over de invloed van kerkelijke betrokkenheid op etnocentrisme (Eisinga, Felling en Peters, 1988a, 1988b, 1989a, en Eisinga, Scheepers en van Snippenburg, 1989)<sup>3</sup>. In deze studie beperken we ons daarom tot de invloed van een ander aspect van religiositeit, te weten de christelijke levensbeschouwing. We onderzoeken of de christelijke levensbeschouwing van invloed is op de negatieve attitude tegenover outgroups en de positieve attitude tegenover de ingroup<sup>4</sup>.

Dit hoofdstuk gaat over de invloed van de christelijke levensbeschouwing op beide componenten van etnocentrisme, indien we deze zaak op zich bekijken. Om te beginnen richten we ons in de volgende paragraaf op eerder en elders verricht empirisch onderzoek. Aan de hand van hetgeen andere onderzoekers naar voren hebben gebracht, formuleren we aan het eind van paragraaf 7.2 een theoretisch-causaal model. Dit model wordt in paragraaf 7.3 empirisch onderzocht. In de slotparagraaf vatten we de belangrijkste uitkomsten samen.

## 7.2 THEORETISCH MODEL

Volgens menig godsdienstonderzoeker is de christelijke levensbeschouwing een van de oorzaken van etnocentrisme. De opzet van deze paragraaf is na te gaan welke aanwijzingen er zijn voor de opvatting dat levensbeschouwing een autonome invloed uitoefent op etnocentrisme. Zijn christenen, zo vragen we ons af, in sterkere mate etnocentrisch vanwege de christelijke levensbeschouwing zelf?

De meeste onderzoekers beperken zich bij het antwoord op deze vraag tot de resultaten van empirisch onderzoek. Een positieve samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en etnocentrisme wordt door hen dan opgevat als een bewijs voor de stelling dat de christelijke levensbeschouwing een zelfstandige invloed uitoefent op etnocentrisme. Voor een dergelijk positief verband kunnen we op een reeks van studies wijzen<sup>5</sup>.

Er is echter tevens reden om aan de generaliseerbaarheid van deze uitkomst te twijfelen. Naar de mening van Photiadis en Biggar (1962) bijvoorbeeld is de positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en etnocentrisme slechts conditioneel en treffen we haar alleen aan bij marginale kerkleden. Verder zijn er ook enkele studies waarin een positief verband impliciet of expliciet van de hand wordt gewezen<sup>6</sup>. Als voorbeeld noemen we Vanecko (1967b) die een negatieve relatie vindt tussen christelijke levensbeschouwing en vooroordelen over negers.

Met deze uiteenlopende onderzoeksresultaten kunnen we moeilijk uit de voeten. Bovendien wordt in de empirische studies alleen maar gewezen op een statistische samenhang. Naar een interpretatie van de samenhang zoekt men in de literatuur vergeefs. Wel is er een studie waarin plausibel wordt gemaakt waarom de christelijke levensbeschouwing een positieve invloed heeft op antisemitisme. Dit is de studie van Glock en Stark (1966a, 1966b;

vgl. Stark, Foster, Glock en Quinley, 1971; Quinley en Glock, 1979, 94-109). We zullen een moment stilstaan bij het onderzoek van deze auteurs.

Glock en Stark gaan uit van de veronderstelling dat een orthodoxe interpretatie van de christelijke geloofsleer – dit is het onderschrijven van de traditionele geloofswaarheden zoals het bestaan van een persoonlijke God, Jezus Christus als zoon van God, en het bestaan van een hierna maals – vijandige gevoelens tegenover joden te weeg brengt. Deze afkeer van joden is naar de mening van Glock en Stark het resultaat van een causaal proces met als achtereenvolgende onderdelen: religieuze orthodoxie, religieus particularisme, vijandbeeld van de historische jood, vijandbeeld van de moderne jood en seculier anti-semitisme. De argumentatie luidt kort samengevat als volgt.

Een sterke binding met de christelijke geloofsleer leidt tot de particularistische overtuiging dat alleen het christendom recht van bestaan heeft. Mensen die het christelijk geloof niet aanvaardden, worden niet tot het rijk van God toegelaten. Deze mensen worden dan ook niet als volwaardig lid van de sociale gemeenschap beschouwd en dienen een tweederangs positie in te nemen.

Dit religieus particularisme leidt tot onverdraagzaamheid tegenover alle mensen die het christelijk geloof niet accepteren. De enige groep echter die zich in het verleden consequent tegen de bekeringsijver van christenen heeft verzet, zo stellen Glock en Stark, zijn de joden. De intolerantie is dan ook met name tegen de joden gericht.

Deze intolerantie neemt twee vormen aan. De eerste staat in het teken van de historische jood en omvat onder meer de beschuldiging dat de joden verantwoordelijk zijn voor de kruisiging van Jezus. Dit archaïsche stigma van godsmoord is overgenomen en verhard in de opvattingen over de moderne jood. De moderne jood wordt geëvalueerd vanuit een historisch perspectief en is voor eens en voor altijd gebrandmerkt.

Dat ideeën gevolgen hebben, aldus de onderzoekers, komt tot uitdrukking in de laatste fase van het proces. Christenen die op religieuze gronden negatieve ideeën over joden koesteren, zijn ontvankelijk voor niet-religieuze stereotypen van deze groep. Het is slechts een kleine stap, zo stellen zij, van religieus anti-judaïsme naar sociale stereotypen, dat wil zeggen vermeende niet-religieuze karakteristieken van de joden oftewel seculier-antisemitisme.

Op het onderzoek van Glock en Stark is uitgebreid commentaar geleverd. De ongetwijfeld belangrijkste kritiek heeft betrekking op het feit dat zij bij de verklaring van antisemitisme alleen rekening houden met religieuze factoren en geen aandacht besteden aan niet-religieuze factoren. En dit is belangrijk omdat, zo menen diverse critici, de invloed van de christelijke levensbeschouwing op antisemitisme waarschijnlijk een schijninvloed is die tot stand komt door de werking van factoren als autoritarisme, lokalisme en anomie<sup>7</sup>.

Dat Glock en Stark in hun onderzoek belangrijke zaken genegeerd hebben, blijkt bijvoorbeeld uit de heranalyse van Ploch (1974). Deze onderzoeker concludeert dat het bovengenoemde model op een belangrijk punt faalt. De gegevens, aldus Ploch, "do not demonstrate a causal connection between Christian beliefs and anti-semitism. Further, any correlation between them may be spurious rather than developmental" (1974, 290). Middleton (1973) noteert deze kritiek en onderwerpt de theorie van Glock en Stark aan een nieuwe toets. Hij besluit dat we de oorzaak van antisemitisme niet in de christelijke levensbeschouwing zelf moeten zoeken, maar in zaken die met de christelijke levensbeschouwing samenhangen, zoals opleiding, autoritarisme en anomie. Dit is ook de mening van Hoge en Carroll (1975; 1977). Deze onderzoekers concluderen na een replicatie dat de invloed van de christelijke levensbeschouwing op antisemitisme een schijninvloed is. Bij de bestudering van antisemitisme kunnen we de christelijke levensbeschouwing volgens hen buiten beschouwing laten. Daarbij kunnen we beter letten op niet-religieuze factoren zoals anomie.

De bovenstaande kritiek maant tot voorzichtigheid. Ze maakt ons duidelijk dat we de verklaringskracht van de christelijke levensbeschouwing overschatten, indien we geen rekening houden met de niet-religieuze factoren die van invloed zijn op etnocentrisme. Maar er is nog een reden aan te geven waarom we niet zonder meer bij de visie van Glock en Stark kunnen aanknopen. Glock en Stark concentreren zich op antisemitisme. Nu kunnen we ons afvragen of het religieus particularisme niet tot uitdrukking komt in vijandige gevoelens tegenover alle religieuze buitenstaanders, in plaats van speciaal en uitsluitend tegenover de joden. Met deze uitbreiding komt echter alleen de uitzonderlijke positie van de joden te vervallen. Voor het onderzoek naar de oorzaken van etnocentrisme brengt deze uitbreiding ons niet veel verder. De negatieve attitude tegenover outgroups betreft tenslotte niet in het bijzonder noch uitsluitend religieuze buitenstaanders. Etnocentrisme heeft, zoals gezegd in paragraaf 2.4.1, betrekking op de

verwerping van de allochtone etnische minderheden in Nederland en tot deze groepen kunnen ook geloofsgenoten behoren. Glock en Stark bestudeerden dan ook maar een onderdeel van de etnocentrische ideologie. Ze beperken zich tot antisemitisme en besteden bovendien geen aandacht aan de positieve attitude tegenover de ingroup.

Komen we tot een voorlopige indruk. Uitgaande van het onderzoek van Glock en Stark en de bedenkingen daartegen zijn er twee verklaringen van de positieve invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme. In de eerste verklaring gaat de aandacht uit naar datgene wat mensen geloven. Omdat de christelijke levensbeschouwing gebaseerd is op traditionele geloofsinhouden, zou men de verklaring van de positieve invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme in levensbeschouwing zelf kunnen zoeken. Deze redenering volgen Glock en Stark. Met klem beweren zij dat een letterlijke interpretatie van de christelijke geloofsleer aanleiding geeft tot een antisemitische attitude. Het antisemitisme sluit met andere woorden aan bij de christelijke leer en christenen zijn tot op zekere hoogte antisemitisch, omdat zij christen zijn. Voor de verklaring van etnocentrisme schiet deze interpretatie echter duidelijk te kort. Deze uitleg kan een verklaring inhouden van een negatieve attitude tegenover religieuze buitenstaanders, maar niet van een negatieve attitude tegenover outgroups in het algemeen.

In de tweede verklaring ligt de nadruk op niet-religieuze factoren. Een gemeenschappelijk element in de kritieken op het onderzoek van Glock en Stark is de overtuiging dat de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme tot stand komt door zaken als autoritarisme, lokalisme en anomie. Negeren we deze factoren, dan lijkt de christelijke levensbeschouwing een positieve invloed uit te oefenen op etnocentrisme. Houden we echter rekening met deze factoren, dan vervalt de invloed van de christelijke levensbeschouwing.

Hierboven hebben we kennis gemaakt met de invloed van datgene wat mensen geloven. We kunnen ons echter ook afvragen of de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme niet het resultaat is van de manier waarop mensen geloven. Dit vraagstuk is door Allport uitvoerig aan de orde gesteld<sup>24</sup>. Hij komt met het voorstel twee typen van godsdienstigheid te onderscheiden, namelijk een intrinsieke en een extrinsieke religieuze oriëntatie.

Heeft de christelijke levensbeschouwing zuiver op zichzelf betekenis, dan noemen we de oriëntatie intrinsiek. Wordt de christelijke levensbeschouwing slechts voor persoonlijke doeleinden gebruikt, dan is de oriëntatie extrinsiek. Of, zoals Allport meent, "the extrinsically motivated person uses his religion, whereas the intrinsically motivated lives his religion" (Allport en Ross, 1967, 434).

Voor mensen met een intrinsiek religieuze oriëntatie is de christelijke levensbeschouwing niet slechts een stelsel van geloofsovertuigingen. Bij intrinsiek gelovigen geeft de christelijke levensbeschouwing aan het dagelijks leven een duidelijke richting. Het geloof wordt innerlijk beleefd en is levensregel. Berust het dagelijks handelen op religieuze waarden, is de oriëntatie met andere woorden intrinsiek, dan behoedt volgens Allport de christelijke levensbeschouwing voor etnocentrisme.

Komt de christelijke levensbeschouwing daarentegen niet van binnen, maar wordt hij ingegeven door instrumentele overwegingen, dan is de oriëntatie extrinsiek. Extrinsiek gelovigen zijn niet werkelijk geïnteresseerd in de christelijke levensbeschouwing zelf, maar in de bruikbaarheid ervan. Het geloof is er voor de vorm en dient niet-religieuze doeleinden zoals sociale status, prestige, troost en zekerheid. Mensen met een extrinsiek religieuze oriëntatie gaan bijvoorbeeld naar de kerk, omdat het nu eenmaal zo hoort. Bovendien vinden ze baat bij kerkbezoek. Het levert hen praktische voordelen op zoals maatschappelijk aanzien en sociale status. Is de oriëntatie extrinsiek, aldus Allport, dan behoedt de christelijke levensbeschouwing niet voor etnocentrisme.

Overzien we het empirisch onderzoek naar de relatie tussen religieuze oriëntatie en etnocentrisme, dan moeten we constateren dat de hypothesen van Allport niet door de empirische bevindingen worden ondersteund. Toegegeven, de relatie tussen extrinsieke religiositeit en etnocentrisme is in vrijwel alle studies positief<sup>9</sup>. Uit het literatuuroverzicht van Donahue (1985a; 1985b) blijkt echter ook dat er over het algemeen geen significante relatie bestaat tussen intrinsieke religiositeit en etnocentrisme. Dit betekent dat beide verschijnselen los van elkaar staan en dat een intrinsiek religieuze oriëntatie niet, zoals Allport veronderstelde, behoedt voor etnocentrisme. Sommige onderzoekers vinden zelfs een positief verband (bijv. Griffin, Gorsuch en Davies, 1987). Verder moeten we hier noteren dat extrinsiek gelovigen wel in sterkere mate etnocentrisch zijn dan intrinsiek gelovigen, maar dat de meeste onderzoekers verzuimen na te gaan of intrinsiek gelovigen minder etnocentrisch zijn dan niet-gelovigen (vgl.



Russell, 1971, 41; Batson en Ventis, 1982, 272). Bovendien, zo brengt Herek (1987) naar voren, zijn intrinsiek gelovigen wel toleranter tegenover negers dan extrinsiek gelovigen, maar dit gaat bijvoorbeeld niet op voor de houding tegenover homoseksuelen. De kerk propageert geen tolerante attitude tegenover laatstgenoemde groep met als gevolg, aldus Herek, dat intrinsiek gelovigen vijandiger staan tegenover homoseksuelen dan extrinsiek gelovigen en niet-gelovigen.

Daarnaast is er ook veel kritiek geleverd op het empirisch onderzoek van Allport. De belangrijkste reactie heeft betrekking op de meetinstrumenten voor het bepalen van de religieuze oriëntatie. In deze meetinstrumenten gaat volgens een aantal onderzoekers een 'Southern Baptist ideology' schuil (Feagin, 1964; Dittes, 1968, 1971; Thompson, 1974). De schaal voor het bepalen van de intrinsiek religieuze oriëntatie meet volgens Batson en Ventis een "intense, rigid devotion to orthodox religious beliefs and practices" (1982, 147). Daardoor zijn de meetinstrumenten ongeschikt voor onderzoek bij progressieve gelovigen.

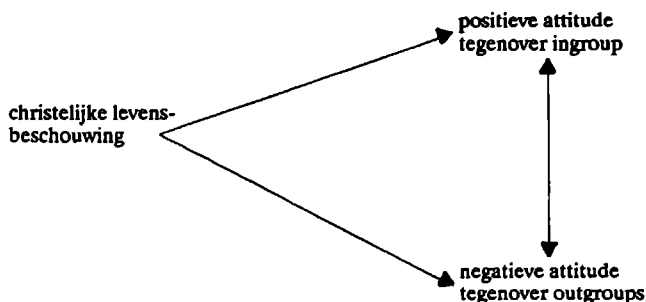
Deze en andere kritieken in overweging genomen, heeft een aantal onderzoekers besloten met de tweedeling van Allport te breken. In plaats daarvan onderzoeken zij de saillantie van levensbeschouwing. Saillantie heeft betrekking op de mate waarin mensen levensbeschouwing belangrijk achten voor het dagelijks leven. Het is de 'self-reported influence' van levensbeschouwing op het leven van alledag.

In veel verslagen van godsdienstsociologisch onderzoek wordt saillantie gezien als een voorwaarde voor de invloed van de christelijke levensbeschouwing op niet-religieuze opvattingen en gedragingen<sup>20</sup>. De christelijke levensbeschouwing heeft een sterkere invloed op het denken en handelen van mensen, naarmate mensen levensbeschouwing belangrijker vinden. Wordt levensbeschouwing als belangrijk ervaren, dan bepaalt de christelijke levensbeschouwing het dagelijks leven. Speelt levensbeschouwing naar eigen zeggen een ondergeschikte rol, dan heeft de christelijke levensbeschouwing geen noemenswaardige invloed op het leven van alledag. Saillantie wordt in veel godsdienstonderzoek dus beschouwd als een conditionerende variabele bij de invloed van de christelijke levensbeschouwing op niet-religieuze houdingen en gedragingen.

Daarmee is de bespreking van het voorhanden empirisch onderzoek afgerond. Op grond van de uitkomsten van de bestaande onderzoeken veronderstellen we dat de christelijke levensbeschouwing waarschijnlijk een positieve

invloed uitoefent op beide componenten van etnocentrisme, indien we deze zaak op zich beschouwen. Deze positieve invloed is sterker naarmate levensbeschouwing voor mensen saillantier is. Het theoretisch-causale model dat bij deze verwachtingen past, ziet er als volgt uit.

**Figuur 7.1** Theoretisch model: etnocentrisme en christelijke levensbeschouwing



conditionerende variabele: saillantie van levensbeschouwing

Waarom de christelijke levensbeschouwing een positieve invloed uitoefent op etnocentrisme, is ook na de bestudering van de bestaande literatuur echter volkomen onduidelijk. Naar onze mening is het ook niet plausibel dat de christelijke levensbeschouwing aanleiding geeft tot een negatieve attitude tegenover outgroups. De invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups heeft onzes inziens dan ook niet te maken met de christelijke levensbeschouwing zelf. Voor de verklaring daarvan houden wij het bij de uitleg dat deze invloed tot stand komt door de werking van niet-religieuze factoren. Deze factoren komen in de volgende hoofdstukken aan de orde.

De invloed van de christelijke levensbeschouwing op de positieve attitude tegenover de ingroup komt volgens ons echter niet tot stand door andere zaken. Tussen christelijke levensbeschouwing en positieve attitude tegenover de ingroup bestaat namelijk wel een verband. Zowel mensen met een christelijke levensbeschouwing als mensen die zich sociaal identificeren met de nationale ingroup laten zich leiden door en onderwerpen zich aan bovenmenselijke autoriteiten. Daarop komen we in hoofdstuk acht terug.

### 7.3 ANALYSE VAN HET THEORETISCH MODEL

Hierboven is op grond van de onderzoeken van anderen een causaal model geconstrueerd. In deze paragraaf gaan we via empirisch onderzoek na hoe de invloed van de christelijke levensbeschouwing op beide componenten van etnocentrisme in werkelijkheid ligt.

#### 7.3.1 MODELSPECIFICATIE EN TOETSING

Om de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme te kunnen onderzoeken, stellen we de volgende twee regressievergelijkingen op.

$$\begin{aligned} \text{PIN} &= a_1 + b_{11} \cdot \text{CHRIS} + e_1 \\ \text{NOUT} &= a_2 + b_{21} \cdot \text{CHRIS} + e_2 \end{aligned}$$

waarbij: CHRIS = christelijke levensbeschouwing  
PIN = positieve attitude tegenover ingroup  
NOUT = negatieve attitude tegenover outgroups  
a = constante  
b = ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt  
e = residu

Nu het model is gespecificeerd, kunnen we de regressie-coëfficiënten gaan schatten. Daarbij hanteren we de procedure en de statistische criteria zoals beschreven in hoofdstuk vier en maken we gebruik van de covariantiematrix in bijlage 16. Verder moeten we hier noteren dat de variabelen nagenoeg normaal verdeeld en de relaties tussen de variabelen bivariaat lineair zijn. Ook de andere assumpties van lineaire regressie zoals homoscedasticiteit en normaal verdeelde residuen bleken niet geschonden, zodat aan de formele vereisten voor toepassing van de techniek is voldaan.

In de eerste plaats zijn we geïnteresseerd in de vraag of de verwachte invloeden overeenkomen met de werkelijke invloeden. Het antwoord op deze vraag is te vinden in tabel 7.1.

Tabel 7.1:

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde > +/- 1.96,  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst;  $N = 1037$ )

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
PIN	CHRIS	+	+	nee
NOUT	CHRIS	+	+	nee

waarbij + = positief effect

Uit de bovenstaande tabel maken we op dat de gemaakte voorspellingen overeenkomen met de werkelijkheid. De christelijke levensbeschouwing heeft een significante positieve invloed op zowel de negatieve attitude tegenover outgroups als de positieve attitude tegenover de ingroup<sup>21</sup>. Nu willen we natuurlijk ook weten hoe groot de effecten zijn. Daarom hebben we de volgende tabel samengesteld.

Tabel 7.2:

gestandaardiseerde directe en totale effecten van het beperkte model en de proportie verklaarde variantie ( $N = 1037$ )

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj $R^2$
PIN	CHRIS	40	40	16
NOUT	CHRIS	29	29	08

In tabel 7.2 is af te lezen dat, indien we christelijke levensbeschouwing en etnocentrisme apart beschouwen, de christelijke levensbeschouwing een relatief sterke positieve invloed heeft op de negatieve attitude tegenover outgroups alsmede op de positieve attitude tegenover de ingroup. Voordat we daar iets meer over zeggen, bekijken we eerst de robuustheid van het model. Daarover gaat de volgende paragraaf.

In paragraaf 7.2 hebben we uiteengezet dat de saillantie van levensbeschouwing vermoedelijk opereert als een conditionerende variabele. Dit betekent dat de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme varieert met de mate waarin mensen levensbeschouwing subjectief belangrijk vinden. Bij mensen die levensbeschouwing belangrijk achten, is de invloed naar alle waarschijnlijkheid sterker dan bij mensen die levensbeschouwing niet belangrijk vinden.

Om deze veronderstelling te onderzoeken, maken we gebruik van de schaal die we de saillantie van levensbeschouwing noemen. Deze saillantie is gemeten met vijf uitspraken over de subjectieve belangrijkheid van levensbeschouwing voor gedragingen, houdingen en beslissingen in de seculiere levenssfeer (zie bijlage 15). Instemming met deze uitspraken brengt het gevoel onder woorden dat levensbeschouwing een sterke invloed heeft op het leven van alledag, bij het nemen van belangrijke beslissingen en op de politieke opvattingen. Zonder levensbeschouwing, waarvoor men grote belangstelling heeft, zou het leven er, aldus de uitspraken, geheel anders uitzien.

Bij het ontwerp van de vragenlijst werden de uitspraken aangepast aan de respondenten. Voor kerkleden werden de vijf, overigens gelijklopende, uitspraken geformuleerd in termen van "mijn geloofsovertuiging" en voor onkerkelijken in termen van "mijn levensbeschouwing". De reden daarvoor is dat kerkleden de christelijke levensbeschouwing dermate sterk onderschrijven dat de term geloofsovertuiging vermoedelijk beter aansluit bij hun leef- en gedachtenwereld dan de term levensbeschouwing. Om dezelfde reden is bij mensen die de christelijke levensbeschouwing in minder sterke mate onderschrijven – de onkerkelijken – gekozen voor de wat algemere term levensbeschouwing. Gemakshalve hanteren we in deze studie voor beide categoriën het begrip saillantie van levensbeschouwing.

De gegevens voor de kerkleden en de onkerkelijken zijn samenvoegd en met factoranalyse geanalyseerd. De betrouwbaarheid van de resulterende schaal bedraagt .88 (Cronbach's alpha). Aan de hand van de factor score op de meetschaal hebben we de totale onderzoeksgroep opgedeeld in een subpopulatie van mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is en een subpopulatie van mensen waarvoor levensbeschouwing wel saillant is<sup>12</sup>. Deze twee subgroepen vergelijken we nu voor wat betreft de invloed van de christelijke levensbeschouwing op beide componenten van etnocentrisme.

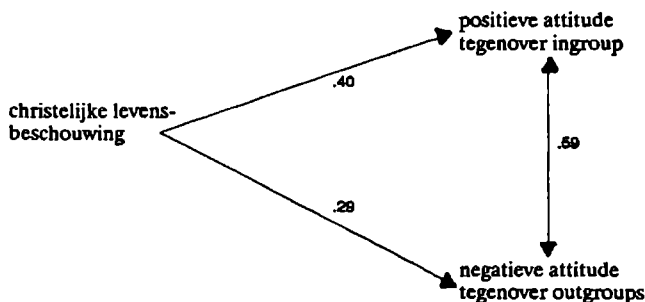
Formeel gesproken toetsen we de hypothese dat de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten in de beide subpopulaties aan elkaar gelijk zijn<sup>23</sup>. Voor de toetsing maken we gebruik van de covariantiematrices in bijlage 18. Uit de analyse (LISREL VI) komt naar voren dat we de hypothese niet kunnen verwerpen<sup>24</sup>. Dit betekent dat het effect van de christelijke levensbeschouwing op de beide componenten van etnocentrisme voor de beide subpopulaties niet significant verschilt en dat het regressiemodel derhalve robuust is.

Op grond van deze uitkomst moeten we de stelling dat de subjectieve belangrijkheid van levensbeschouwing opereert als een conditie voor de invloed van de christelijke levensbeschouwing op beide componenten van etnocentrisme verwerpen. In het eenvoudige regressiemodel dat we hier bespreken, heeft de christelijke levensbeschouwing bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, geen significant sterkere invloed op de attitudes tegenover ingroup en outgroups dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing geen belangrijk gegeven is.

### 7.3.3 EVALUATIE

In de vorige subparagrafen hebben we de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme onderzocht. Om de analyseresultaten makkelijk te kunnen vergelijken met het in paragraaf 3.2 gepresenteerde theoretisch-causale model, geven we hieronder het empirisch model voor de totale onderzoeksgroep weer.

**Figuur 7.2 Empirisch model: etnocentrisme en christelijke levensbeschouwing**  
Totale populatie (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; N = 1037)



Wanneer we figuur 7.2 met het theoretisch-causale model in figuur 7.1 vergelijken, dan stellen we vast dat de empirische bevindingen overeenkomen met de theoretische verwachtingen. In overeenstemming met hetgeen men op grond van de bestaande onderzoeken mag verwachten, heeft de christelijke levensbeschouwing ook in deze studie een positieve invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups en de positieve attitude tegenover de ingroup. In strijd met de verwachting heeft de christelijke levensbeschouwing bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden voor het leven van alledag, echter geen significant sterkere invloed op beide componenten van etnocentrisme dan bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden.

Afsluitend mogen we concluderen dat de christelijke levensbeschouwing in Nederland anno 1985 een duidelijke schaduwzijde vertoont. Strijdig met de boodschap van tolerantie en universele liefde komt uit onze gegevens naar voren dat naarmate mensen in sterkere mate de christelijk levensbeschouwing onderschrijven, zij in sterkere mate een negatieve houding tegenover outgroups koesteren. Deze resultaten ondersteunen de these van Weber en Lenski dat de christelijke levensbeschouwing een richtinggevende factor is voor de seculiere houdingen van mensen, waaronder etnocentrisme.

#### 7.4 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk hebben we de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme voor het voetlicht gebracht. Tot besluit zetten we de voornaamste bevindingen nog eens op een rij.

Beschouwen we alleen christelijke levensbeschouwing en etnocentrisme, dan blijkt dat de christelijke levensbeschouwing een positieve invloed uitoefent op beide componenten van etnocentrisme. Dit betekent dat naarmate mensen in sterkere mate de christelijke levensbeschouwing onderschrijven, zij in sterkere mate een negatieve attitude tegenover outgroups alsook in sterkere mate een positieve attitude tegenover de ingroup koesteren. Deze uitkomst geldt voor de totale onderzoeksgroep. Vergelijken we mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden voor het leven van alledag met mensen waarvoor levensbeschouwing geen belangrijk gegeven is, dan blijkt dat de christelijke levensbeschouwing bij de eerstgenoemde groep geen significant sterkere, maar ook geen zwakkere, invloed heeft op beide componenten van etnocentrisme.

- 1 Voorbeelden daarvan zijn Lenski (1963), Kersten (1970) en de nog te bespreken studie van Glock en Stark (1966a).
- 2 Dit beroep is dikwijls niet geheel terecht. Volgens Weber (1905, 1984) is elke wetenschappelijke beschouwing onvermijdelijk eenzijdig en heeft elke sociale theorie noodzakelijk maar een partieel en beperkt karakter. Omdat we sociale verschijnselen niet naar een oorsprong kunnen herleiden, is het ook weinig zinvol naar laatste oorzaken te zoeken en aan bepaalde zaken een absolute betekenis toe te kennen. Daarvoor is onze sociale werkelijkheid volgens Weber veel te ingewikkeld. Godsdienst en economie, bijvoorbeeld, hebben beide een eigen, relatieve betekenis in de samenleving en de een is niet als dominante en mono-causale factor door de ander te vervangen. Tussen beide zaken bestaat dan ook geen éénrichtingsverkeer, maar een wisselwerking. Dit betekent overigens niet dat we het verband in beide richtingen moeten of kunnen onderzoeken, of dat het ontoelaatbaar is slechts een aspect van het probleem te bestuderen. Als methodisch principe is een eenzijdige benadering toegestaan, zolang we maar niet de schijn wekken laatste factoren en algemene en objectieve wetten te onderzoeken.
- 3 De resultaten van dit empirisch onderzoek komen kort samengevat op het volgende neer.

Ten onzent koesteren kerkelijken in sterkere mate een negatieve attitude tegenover de allochtone etnische minderheden in Nederland dan onkerkelijken. Bovendien hebben kerkleden een sterkere positieve attitude tegenover de nationale ingroup dan onkerkelijken. Kerkleden mogen we echter niet over één kam scheren. Alhoewel onkerkelijken minder etnocentrisch zijn dan welke groep kerkleden ook, treffen we beide componenten van etnocentrisme sterkst aan bij de modale kerkleden, dat wil zeggen bij mensen die enkel regelmatig (minstens maandelijks) naar de kerk gaan. Randleden, dit zijn mensen die zelden of nooit naar de kerk gaan, en kernleden, mensen die regelmatig naar de kerk gaan en bovendien een speciale functie vervullen binnen de kerk en/of lid zijn van een kerkelijke vereniging, zijn minder etnocentrisch dan de modale leden.

Verder hebben we geconstateerd dat er binnen de groep kerkleden geen verschil in etnocentrisme bestaat tussen Katholieken, Nederlandse Hervormden en Gereformeerden. De leden van de drie geloofsgroepen



verschillen wel wat betreft de relatie tussen kerkelijke betrokkenheid en etnocentrisme. Bij Katholieken en Gereformeerden zijn de modale kerkleden het meest en de rand- en kernleden het minst etnocentrisch. Bij Nederlandse Gereformeerden zijn daarentegen de randleden het meest en de modale leden en kernleden het minst met vooroordelen over de in Nederland wonende allochtone minderheden behept.

De betekenis van kerkelijke betrokkenheid moet echter niet worden overschat. Het inmiddels besproken autoritarisme en het nog te behandelen lokalisme hebben een veel sterkere invloed op zowel de negatieve attitude tegenover outgroups als de positieve attitude tegenover de ingroup. Bovendien, zo is gebleken, heeft de kerkelijke betrokkenheid onder controle van deze factoren geen invloed op beide componenten van etnocentrisme.

- 4 We willen er nogmaals op wijzen dat we voorafgaande aan dit empirisch onderzoek een uitgebreid overzicht hebben gemaakt van de ideeën die in de onderzoeksliteratuur zijn vastgelegd (Eisinga, Felling en Peters, 1988a). In die studie zijn onderwerpen behandeld die op deze plaats niet aan de orde kunnen komen. Bovendien hebben we daarin uitgebreider aandacht besteed aan de thema's die in de hoofdstukken zeven tot en met tien wel besproken worden.
- 5 Zie Kerr (1952), O'Neil en Levinson (1954), Gregory (1957), Keedy (1958), Martin en Westie (1959), Ranck (1961), Whitam (1961), Salisbury (1962), Feagin (1964, 1965), Lenski (1963, 184), Weima (1965), Mauss (1966), Keene (1967), Selznick en Steinberg (1969), Payette (1970), Stewart en Webster (1970), Gorsuch en McFarland (1972), Hoge en Carroll (1973), Matlock (1973), Webster en Stewart (1973), Wilson (1973), Driedger (1974), Roof en Perkins (1975), Kauffman (1979), Martire en Clark (1982) en Petersen en Takayama (1984b). Voor een overzicht verwijzen we naar Russell (1971), Gorsuch en Aleshire (1974), Batson en Ventis (1982) en Eisinga, Felling en Peters (1988a, 1989b).
- 6 Zie verder Liu (1961), Strommen (1967), Meredith (1968), Ray en Doratis (1971), Johnson (1977), Cygnar, Noel en Jacobson (1977), Cygnar, Jacobson en Noel (1978) en Petropoulos (1979).
- 7 Zie Monas (1966), Allport (1967), Williams, Greeley en Levinson (1967), Dittes (1967), Strommen (1967), Vanecko (1967a), Dashefsky (1970), Payette (1970), Thompson, Michel en Alexander (1970), Barton (1971), Heinz en Geiser (1971), Middleton (1973), Hoge en Carroll (1973, 1975, 1977), Roof (1974a) en Kressel (1981).

- 8 Zie Allport en Kramer (1946), Allport (1958, 1960, 1962, 1963, 1966a, 1966b) en Allport en Ross (1967).
- 9 Zie Wilson (1960), Feagin (1964), Allport (1966b), Kupke (1971), Digenan (1972), Hoge en Carroll (1973), Matlock (1973), Gray en Revelle (1974), McConahay en Hough (1976), Batson (1976), Kahoe (1977), Batson, Naifeh en Pate (1978), Amerson en Carroll (1979), Walters (1980), en Herek (1987). Voor een overzicht van het onderzoek naar de relatie tussen religieuze oriëntatie en negatieve attitude tegenover outgroups verwijzen we naar Gorsuch en Aleshire (1974), Batson en Ventis (1982), Donahue (1985a, 1985b) en Eisinga, Felling en Peters (1988a).
- 10 Zie Hadden (1970), Bahr, Bartel en Chadwich (1971), Gibbs, Mueller en Wood (1973), Runda (1980), Hoge en de Zulueta (1985), Petersen en Roy (1985), Peters (1985) en Felling, Peters en Schreuder (1986).
- 11 Terzijde merken we op dat in dit eenvoudige causale model het directe effect niet alleen gelijk is aan het totale effect, maar natuurlijk ook aan de Pearson  $r$ -correlatie. Bovendien is het beperkte model gelijk aan het volledige model, aangezien alle ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten in het volledige model statistisch significant zijn. Om die reden zijn de assumpties van regressie-analyse ook allen maar voor het beperkt model onderzocht.
- 12 De score van de respondenten op de factor saillantie van levensbeschouwing varieert van 0 (laag saillant) tot 1000 (hoog saillant). De gemiddelde factorscore is 500 en de standaardafwijking is 100. We beschouwen levensbeschouwing als niet saillant, indien de factorscore kleiner is dan 400. Voor mensen met een factorscore groter dan 600 veronderstellen we dat levensbeschouwing wel saillant is.
- 13 Voorafgaande aan de multi-sample analyse is met LISREL VI onderzocht hoe goed het regressiemodel bij de gehele onderzoeksgroep past. Daarbij is gebruik gemaakt van de covariantiematrix in bijlage 16. Aangezien het model geen vrijheidsgraden heeft, exact geïdentificeerd is en perfect bij de data past, krijgen we echter geen maat voor de goedpassendheid van het regressiemodel.
- 14 De Chi-kwadraat bedraagt 7.88 bij 5 vrijheidsgraden ( $p = .163$ ).



## 8 ETNOCENTRISME, CHRISTELIJKE LEVENS- BESCHOUWING EN AUTORITARISME

### 8.1 INLEIDING

Het is voorbarig op grond van het vorige hoofdstuk te besluiten dat de christelijke levensbeschouwing zelf een positieve invloed uitoefent op de negatieve attitude tegenover outgroups. Omdat we daarvoor geen plausible theoretische verklaring hebben gevonden noch zelf kunnen geven, vermoeden we dat deze invloed een schijninvloed is.

In dit hoofdstuk onderzoeken we de invloed van de christelijke levensbeschouwing op beide componenten van etnocentrisme rekening houdend met autoritarisme. Omdat we alleen geïnteresseerd zijn in de betekenis van het autoritarisme voor de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme, laten we de oorzakelijke factoren van autoritarisme hier buiten beschouwing. We beginnen met een bespreking van de samenhang tussen autoritarisme en christelijke levensbeschouwing. Na de interpretatie van deze relatie presenteren we aan het eind van paragraaf 8.2 een theoretisch-causaal model. Dit model wordt getoetst in paragraaf 8.3. Daarbij zullen we opnieuw een onderscheid maken tussen mensen waarvoor levensbeschouwing wel en mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is. In paragraaf 8.4 vatten we de voornaamste uitkomsten samen.

### 8.2 THEORETISCH MODEL

Wanneer men zich verdiept in het onderzoek naar de samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme, dan komt men tot de ontdekking dat er tussen deze twee verschijnselen een positieve relatie bestaat<sup>1</sup>. Slechts bij uitzondering vinden onderzoekers geen verband of een negatieve samenhang<sup>2</sup>. Ook in dit onderzoek is de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme redelijk sterk positief. Voor de totale onderzoeksgroep bedraagt de Pearson r-correlatie bijvoorbeeld .39 (zie bijlage 16). Tot op heden is aan de interpretatie van dit verband in de onderzoeksliteratuur echter nauwelijks aandacht besteed. Daarover willen we thans enige opheldering verschaffen. Hieronder leggen

we uit waarom christelijke levensbeschouwing en autoritarisme op positieve wijze samenhangen. Omdat we daarbij onmogelijk alle aspecten van autoritarisme en christelijke levensbeschouwing met elkaar in verband kunnen brengen, beperken we ons tot het aangeven van de relatie tussen de kern van de christelijke levensbeschouwing en drie belangrijke kenmerken van autoritarisme.

De kern van de christelijke levensbeschouwing is het beginsel van transcendentie. Christenen geloven in het bestaan van een aparte wereld die tegenover de aardse werkelijkheid staat. De aardse wereld wordt gezien in het licht van een transcendente, goddelijke wereld. Dit transcendentiegeloof is een overkoepelend perspectief. Belangrijke thema's zoals de vraag naar de zin van het leven, het waarom van lijden en dood en van goed en kwaad, krijgen betekenis door hetgeen de werkelijkheid in laatste instantie is, namelijk een dubbele werkelijkheid. De grond van het bestaan en de zin van het leven liggen buiten de mens. De mens is zichzelf niet genoeg. Zinvol is het leven op aarde doordat men het betrokken weet op een bovenmenselijk orde. De grondslag van de christelijke levensbeschouwing is dus het geloof in het bestaan van een hogere werkelijkheid en een bovennatuurlijke macht die het leven op aarde beheerst.

Drie belangrijke kenmerken van autoritarisme zijn conventionalisme, autoritaire submissie en autoritaire agressie. Conventionalisme heeft, zoals gezegd in hoofdstuk vier, betrekking op het star vasthouden aan conservatieve normen en waarden. Autoritaire submissie betekent een onkritische houding tegenover en kritiekloze onderwerping aan menselijk en bovenmenselijk gezag. Autoritaire agressie heeft betrekking op de neiging om mensen die conventionele normen en waarden schenden en autoriteiten minachten, te veroordelen en te bestraffen. Conventionalisme, autoritaire submissie en autoritaire agressie zijn belangrijke kenmerken van autoritarisme omdat ze de verbinding leggen met etnocentrisme. Sociale identificatie met de superieur geachte ingroup stemt overeen met autoritaire submissie. Sociale contra-identificatie met de inferieur geachte outgroups correspondeert met autoritaire agressie. En conventionalisme komt overeen met het vasthouden aan de (vermeende) positieve karakteristieken van de ingroup en het verwerpen van de (vermeende) negatieve karakteristieken van de outgroups. Bij de interpretatie van de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme besteden we dus aandacht aan het verband tussen het transcendentiegeloof enerzijds en conventionalisme, autoritaire submissie en autoritaire agressie anderzijds. Voor de interpretatie van de relatie

raadplegen we een van de grondleggers van de autoritarisme-theorie, te weten Erich Fromm.

Volgens Fromm (1936) zijn de normen en waarden bij autoritaire mensen niet duurzaam in het geweten opgenomen. Daardoor kunnen autoritaire mensen zich niet wenden tot een innerlijke autoriteit en moeten ze het eigen geweten vervangen door een externe instantie. Ze beroepen zich op een uitwendig gezag en klampen zich vast aan oppermachten die hen leidraden verschaffen. Dit kan zelfs zo ver gaan dat ze volledig steunen op externe autoriteiten. Bij de gehoorzaamheid en onderwerping aan externe autoriteiten is het irrelevant of de hogere instantie een mens, institutie of ideologie is. Hoofdzak is dat de externe instantie macht bezit. Bezit de externe instantie macht, dan wordt ze door autoritaire mensen bewonderd.

Belangrijk is de opmerking van Fromm (1936) dat autoritaire submissie ook kenmerkend is voor de levensbeschouwing van autoritaire mensen. In de ogen van autoritaire mensen wordt het menselijk leven bepaald door hogere, dat wil zeggen bovenmenselijke machten. Ze voelen zich onderworpen aan toevallige gebeurtenissen, bovenmenselijke noodzakelijkheden en onverbiddelijke principes zoals natuurwet en noodlot. Volgens hen hebben mensen het leven niet in eigen hand. Autoritaire mensen zijn van mening dat het menselijk leven wordt beheerst door machten die het aardse transcenderen. Op deze hogere machten hebben mensen geen enkele invloed. De gang van zaken op deze wereld is het spel van blinde wetten en bovennatuurlijke machten. Bovenmenselijke autoriteiten zijn de ware krachten in de geschiedenis. Zij bedenken en dicteren de toekomst. Mensen zijn slechts onderworpen aan hun regie. De overtuiging, aldus Fromm, "dat het leven buiten de eigen persoonlijkheid, eigen belangen en wensen bepaald wordt, is gemeenschappelijk aan al het autoritaire denken" (1941/1986, 129).

Deze overtuiging betreft zowel het persoonlijke leven als het menselijk leven in het algemeen. Maatschappelijke gebeurtenissen zoals economische crises en oorlogen worden door autoritaire mensen ervaren als onafwendbare feiten die niet door menselijk ingrijpen veranderd kunnen worden. Deze sociale verschijnselen zien ze als natuurlijke verschijnselen zonder meer. Voor hen vormen deze zaken een werkelijkheid op zich, waarover mensen geen zeggenschap hebben. Mensen rest niet meer dan zich daaraan te onderwerpen. Of, zoals Fromm schrijft: "Es wird als 'Fatum' erlebt, dass es Kriege geben müsse, oder als ebenso unabänderlich die Tatsache, dass

ein Teil der Menschen von einem andern beherrscht werden müsse, oder dass das Mass an Leiden in der Welt nie wesentlich geringer sein könne, als es bisher war. Das Schicksal mag realistisch als 'Naturgesetz', 'Zwang der Tatsachen', philosophisch als die 'Macht der Vergangenheit', religiös als 'Wille Gottes' oder moralisch als 'Pflicht' rationalisiert sein, immer bleibt es eine höhere Gewalt ausserhalb des Menschen, der gegenüber jede eigene Aktivität endet und nur blinde Unterwerfung möglich ist" (1936, 118-119).

De maatschappelijke werkelijkheid is voor autoritaire mensen dan ook geen product van menselijke makelij. Ze komt niet tot stand door menselijke activiteit, maar wordt vastgesteld door een hoger wezen. Autoritaire mensen zijn bijvoorbeeld van mening dat de maatschappelijke verschillen tussen blank en zwart natuurlijke en onveranderlijke verschijnselen zijn waaraan mensen niets kunnen veranderen (vgl. Apostle, Glock, Piazza en Suelzle, 1983). Ze zien de verschillen bijvoorbeeld als uitgedacht en gedicteerd door God. Hij heeft hiermee zijn wil kenbaar gemaakt in het natuurlijke scheppingsproces. Dit betekent dat maatschappelijke en historische verhoudingen door autoritaire mensen verheven worden tot bovenmaatschappelijke en bovenhistorische verhoudingen. Daardoor komen mensen los te staan van de door henzelf geconstrueerde werkelijkheid.

Het loont de moeite in dit verband het begrip reïficatie naar voren te brengen. Om dit begrip duidelijk te maken, grijpen we terug op de denkbeelden van Peter Berger (1967). Volgens Berger spelen zich tussen mens, cultuur en samenleving dialectische processen af. Deze dialectiek bestaat uit de momenten externaliseren, objectiveren en internaliseren.

De samenleving, aldus Berger (1967), komt tot stand doordat mensen zich daarin uitdrukken oftewel externaliseren. Door externalisatie brengen mensen allerlei cultuurproducten voort zoals werktuigen, taal, normen, waarden en instituties. Daardoor ontstaat een wereld die resultaat is van menselijke activiteit en uitdrukking is van menselijke subjectiviteit.

Mensen zijn echter in staat hun auteurschap van deze wereld te vergeten en cultuurproducten uit te rusten met een kwaliteit van objectiviteit. Dit noemt Berger objectiveren. De producten die door externalisatie zijn ontstaan, worden dan beschouwd als objectieve, vóórgegeven feitelijkheden. Ze krijgen de aanschijn van een realiteit sui generis.

Door objectivatie ervaren mensen de maatschappelijke werkelijkheid als een dwingende feitelijkheid die buiten en boven henzelf staat. Deze objectieve werkelijkheid is voor mensen alleen zinvol, wanneer zij in het be-

wustzijn wordt ondergebracht. Internalisatie is het proces waarbij de objectieve buitenwereld door contact met andere mensen in de subjectieve binnenwereld wordt opgenomen en subjectieve werkelijkheid wordt. Dit proces van internalisatie heet bij Berger ook wel nomisatie. De subjectieve werkelijkheid noemt hij nomos.

Voor de instandhouding van de nomos is het nodig dat mensen voortdurend met elkaar interacteren. Door interactie blijft de subjectieve werkelijkheid geloofwaardig. Bovendien wordt de nomos gelegitimeerd. Daarbij speelt de godsdienst volgens Berger een belangrijke rol. Voor gelovigen is de sociale orde een afspiegeling van de kosmische structuur. Het huwelijk, om een voorbeeld te geven, is voor gelovigen niet alleen een sociale institutie, maar tevens uitdrukking van een door God gewilde orde. Alleen door de relatie met de heilige kosmos wordt het huwelijk legitiem en krijgt het recht van bestaan. Deze kosmos staat buiten en boven de aardse werkelijkheid. Ze legt mensen eisen van een andere wereld op en verlangt de internalisatie van kosmische geboden. Volgens Berger (1967) draagt de godsdienst ertoe bij, dat mensen niet inzien dat ze nomos en kosmos, sociale en goddelijke orde zelf construeren.

De opvatting dat de menselijke wereld uitdrukking is van een goddelijke wereld is een voorbeeld van reïficatie (Berger en Luckmann, 1966; Berger en Pullberg, 1965; Berger, 1967). Reïficatie betekent dat de sociale werkelijkheid in het bewustzijn wordt omgevormd tot een niet-menselijke feitelijkheid. De cultuurproducten die door externalisatie zijn ontstaan, worden dan beschouwd als 'dingfeiten'. Ze worden gescheiden van iedere menselijke activiteit, ofschoon ze zonder deze activiteit geen realiteit zouden zijn. Reïficatie is derhalve een extreme vorm van objectivatie of verdinglijking. Aan menselijke verschijnselen worden objectieve en externe kwaliteiten toegedacht. En deze toekenning is vals, omdat de dingen in werkelijkheid niet extern, autonoom of bovenmenselijk, maar juist enkel en alleen menselijk zijn.

Na deze uiteenzetting kunnen we de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme plausibel maken. De sociale werkelijkheid is zoals zij is, omdat mensen haar op deze wijze hebben geordend. Ze is door mensen zo gemaakt en kan daarom ook door mensen weer veranderd worden. Autoritaire mensen ontkennen echter de inbreng van mensen in de constructie van de sociale werkelijkheid. Anders gezegd, ze reïficeren de sociale werkelijkheid. Sociale verschijnselen vatten ze op als dingachtige feitelijkheden, als "facts of nature, results of cosmic laws or



manifestations of divine will" (Berger en Luckmann, 1966, 82). Door reïficatie versmelt de sociale orde met de wereld der natuur. Daardoor ervaren autoritaire mensen sociale verschijnselen dikwijls als noodzaak of noodlot waaraan niet te ontsnappen is.

Maar ook gelovige mensen reïficeren de sociale werkelijkheid. Door het geloof in het bestaan van een bovennatuurlijke werkelijkheid ontstaat de gedachte dat sociale verschijnselen niet tot stand komen door menselijke activiteit, maar door een bovenmenselijke autoriteit. Dat het menselijk leven van hogerhand wordt geleid en God de menselijke geschiedenis begeleidt, betekent dat de sociale orde – die geen natuurlijke toestand is, maar voortdurend door mensen tot stand moet worden gebracht – wordt gezien als een orde die is vastgesteld door God. Dergelijke reïficaties in casu theïficaties treden ook op wanneer mensen bij een transcendente autoriteit antwoord zoeken op de vraag naar de zin van het leven, het waarom van lijden en dood en van goed en kwaad. Een werkelijkheid waarin mensen tot op zekere hoogte effectief kunnen ingrijpen, wordt dan voorgesteld als beheerst door een suprahumaan plan.

Zowel voor autoritaire mensen als voor gelovigen is de sociale werkelijkheid dus een objectieve realiteit die wordt bepaald door een bovenmenselijke macht. Beiden laten zich leiden door en onderwerpen zich aan bovenmenselijke autoriteiten, met als resultaat dat ze de sociale werkelijkheid reïficeren. Samenvattend kunnen we dus stellen dat aan de positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme het verschijnsel reïficatie ten grondslag ligt.

Autoritarisme leidt, zoals naar voren gebracht in hoofdstuk vier, via het mechanisme van sociale contra-identificatie tot een negatieve attitude tegenover outgroups. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat de christelijke levensbeschouwing een positieve invloed uitoefent op de negatieve attitude tegenover outgroups, indien we deze twee verschijnselen op zich beschouwen. Omdat we voor dit effect echter geen plausibele theoretische verklaring kunnen geven, verwachten we dat de invloed niet significant is, indien we rekening houden met autoritarisme.

Het is belangrijk te vermelden dat dit vermoeden geen betrekking heeft op de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de positieve attitude tegenover de ingroup. Daarop heeft de christelijke levensbeschouwing naar onze mening wel een eigen causale invloed. Mensen die de christelijke levensbeschouwing onderschrijven hebben de neiging zich te onderwerpen aan autoriteiten. Door deze onderwerping delen zij in de positieve kwalitei-

ten van de hogere macht. Deze hogere macht kan God of de nationale ingroup zijn. Kern is de onderwerping aan een machtige autoriteit die bijdraagt aan een positieve sociale identiteit. Of, zoals Lemberg (1964) meent, "Selbstbehauptung und Selbstrechtfertigung" vinden mensen "in dem Erlebnis der Transzendenz, in dem Bewusstsein, Werkzeug oder Beauftragter einer höheren Macht zu sein, im Dienst an einer Idee oder Gemeinschaft" (1964, 22). Deze instanties kunnen "die Zuwendung des Einzelnen so sehr in Anspruch nehmen, dass er aus dieser Hingabe und diesem Dienst Selbstrechtfertigung und Selbsterhöhung, Formung der Persönlichkeit und Sinn des Lebens schöpft, ja dass er unter Umständen dieses Objekt seiner Hingabe absolutsetzt, ihm seine Freiheit, seine Werteordnung und das ihn bis dahin verpflichtende Normensystem unterordnet, so, wie der Nationalist seiner Nation" (Lemberg, 1964, 24). Al met al vermoeden we dus dat de christelijke levensbeschouwing via het mechanisme van sociale identificatie wel een positieve invloed uitoefent op de positieve attitude tegenover de ingroup. Daarbij ligt het voor de hand te veronderstellen dat deze invloed bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, sterker is dan bij mensen die levensbeschouwing relatief onbelangrijk achten.

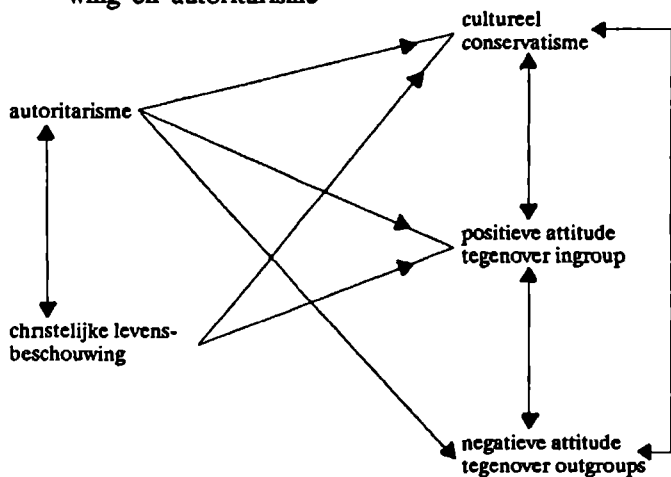
Aan het bovenstaande kunnen we nog iets toevoegen. Mensen die reïficeren schrijven aan de bestaande werkelijkheid een hoge mate van objectiviteit toe. Ze handelen op grond van traditie, conformeren zich aan het bestaande en vereenzelvigen heden en verleden met het eeuwige. Ze houden krampachtig vast aan conservatieve normen en waarden.

In hoofdstuk vier hebben we naar voren gebracht dat autoritarisme via het mechanisme van sociale identificatie leidt tot cultureel conservatisme. Voor cultureel conservatisme is echter niet alleen autoritarisme, maar ook de christelijke levensbeschouwing van belang. Het cultureel conservatisme van gelovigen komt voort uit de christelijke leer. Volgens de traditionele godsdienst is het menselijk bestaan voor een belangrijk deel vóórgegeven. Mensen dienen de bestaande orde te respecteren en zich te onthouden van pogingen deze orde te wijzigen. Ze moeten enkel gehoorzamen aan God en vertrouwen op zijn plan. Deze visie bepaalt de mening van gelovigen over onderwerpen als ingrepen in het leven zoals abortus, euthanasie en zelfdoding. Hoe sterker de christelijke levensbeschouwing wordt onderschreven, des te sterker is de sociale identificatie met cultureel conservatieve normen<sup>3</sup>. Kortom, naast autoritarisme heeft ook de christelijke levensbeschouwing via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed

op cultureel conservatisme. Deze positieve invloed zal sterker zijn, naarmate mensen levensbeschouwing belangrijker vinden.

Uit de bovenstaande uiteenzetting volgt een theoretisch-causaal model voor de invloed van christelijke levensbeschouwing en autoritarisme op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Dit model, dat we in de volgende paragraaf zullen onderzoeken, ziet er als volgt uit.

**Figuur 8.1** Theoretisch model: etnocentrisme, christelijke levensbeschouwing en autoritarisme



Reïficatie is het verschijnsel dat ten grondslag ligt aan de positieve samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme. Autoritarisme en christelijke levensbeschouwing oefenen beide een positieve invloed uit op cultureel conservatisme. Deze effecten komen tot stand via het mechanisme van sociale identificatie met cultureel conservatieve normen. Voor wat betreft de christelijke levensbeschouwing ligt het voor de hand te veronderstellen dat de invloed op cultureel conservatisme sterker is bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing onbelangrijk is.

Autoritarisme leidt via het mechanisme van sociale contra-identificatie tot een negatieve attitude tegenover outgroups en via het mechanisme van sociale identificatie tot een positieve attitude tegenover de ingroup. Door de samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme verdwijnt de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve

attitude tegenover outgroups. Op de positieve attitude tegenover de ingroup heeft de christelijke levensbeschouwing via het mechanisme van sociale identificatie wel een zelfstandige invloed. Deze invloed is bij mensen waarvoor levensbeschouwing saillant is sterker dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is.

### 8.3 ANALYSE VAN HET THEORETISCH MODEL

In deze paragraaf zullen we met multiple regressie-analyse het theoretisch model empirisch onderzoeken. Daarbij hanteren we de procedure en de statistische criteria die beschreven zijn in paragraaf 4.4. Hier vermelden we nog dat de assumpties van regressie-analyse, te weten lineariteit, homoscedasticiteit en normaliteit van de verdeling van de residuen, niet worden geschonden, zodat aan de formele vereisten voor toepassing van de techniek is voldaan<sup>4</sup>.

#### 8.3.1 MODELSPECIFICATIE EN TOETSING

In deze subparagraaf onderzoeken we de invloed van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme, indien we rekening houden met autoritarisme. Daartoe stellen we de volgende regressievergelijkingen op.

$$\begin{aligned} \text{CULC} &= a_1 + b_{11} \cdot \text{AUTO} + b_{12} \cdot \text{CHRIS} + e_1 \\ \text{PIN} &= a_2 + b_{21} \cdot \text{AUTO} + b_{22} \cdot \text{CHRIS} + e_2 \\ \text{NOUT} &= a_3 + b_{31} \cdot \text{AUTO} + b_{32} \cdot \text{CHRIS} + e_3 \end{aligned}$$

waarbij: AUTO = autoritarisme  
 CHRIS = christelijke levensbeschouwing  
 CULC = cultureel conservatisme  
 PIN = positieve attitude tegenover ingroup  
 NOUT = negatieve attitude tegenover outgroups  
 a = constante  
 b = ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt  
 e = residu

Door de regressie-coëfficiënten te schatten, kunnen we vaststellen of de voorspelde effecten overeenkomen met de feitelijke effecten. Daarbij maken we gebruik van de covariantiematrix in bijlage 16. Het resultaat van de schatting is te vinden in tabel 8.1.

Tabel 8.1:

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde  $> \pm 1.96$ ;  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst;  $N = 1037$ )

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
CULC	AUTO CHRIS	+ +	+ +	nee nee
PIN	AUTO CHRIS	+ +	+ +	nee nee
NOUT	AUTO CHRIS	+ 0	+ +	nee ja

waarbij: 0 = geen significant effect

+ = positief effect

Bekijken we de bovenstaande tabel, dan valt meteen op dat onze verwachting op een belangrijk punt niet overeenkomt met de werkelijkheid. De christelijke levensbeschouwing blijkt ook onder controle van autoritarisme een positieve invloed uit te oefenen op de negatieve attitude tegenover outgroups. Voor het overige corresponderen de feitelijke effecten met de voorspelde effecten. De christelijke levensbeschouwing heeft een positieve invloed op cultureel conservatisme en op de positieve attitude tegenover de ingroup. In de onderstaande tabel zijn de effecten in gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten uitgedrukt.

Kijken we naar tabel 8.2, dan blijkt dat de christelijke levensbeschouwing weliswaar een significant positieve invloed heeft op de negatieve attitude tegenover outgroups, maar dat dit effect, zeker in verhouding tot autoritarisme, relatief gering is, namelijk .05. Verder kunnen we constateren dat, ook al houden we rekening met autoritarisme, de christelijke levensbeschouwing een redelijk sterke positieve invloed heeft op de attitude tegenover de ingroup. In vergelijking met de christelijke levensbeschouwing is autoritarisme echter een belangrijkere voorspeller van de positieve attitude tegenover de ingroup. Dit gaat niet op voor cultureel conservatisme. Daarvoor zijn christelijke levensbeschouwing en autoritarisme van even grote betekenis.

Tabel 8.2:

gestandaardiseerde directe en totale effecten van het beperkte model en de proportie verklaarde variantie (N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
CULC	AUTO	.39	.39	
	CHRIS	.40	.40	
				.43
PIN	AUTO	.49	.49	
	CHRIS	.21	.21	
				.37
NOUT	AUTO	.61	.61	
	CHRIS	.05	.05	
				.40

### 8.3.2 ROBUUSTHEID

De bovengenoemde uitkomsten hebben betrekking op de totale onderzoeksgroep. In deze paragraaf onderzoeken we of de effecten bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden (S+), verschillen van de effecten bij mensen die levensbeschouwing niet of nauwelijks belangrijk vinden (S-)<sup>4</sup>. Daarbij maken we gebruik van de covariantiematrices in bijlage 18.

Uit de multi-sample analyse (LISREL VI) komt naar voren dat er tussen de subpopulaties significante verschillen bestaan<sup>6</sup>. Om zicht te krijgen op deze verschillen, hebben we per subpopulatie regressie-analyses uitgevoerd. De uitkomsten daarvan staan in onderstaande tabel 8.3.

In deze tabel is te zien dat de subgroepen niet zozeer verschillen wat betreft de invloed van autoritarisme op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme, maar vooral wat betreft de invloed die de christelijke levensbeschouwing daarop heeft. Er komen drie belangrijke verschillen voor.

In de eerste plaats heeft de christelijke levensbeschouwing bij de groep van mensen waarvoor levensbeschouwing saillant is, een veel sterkere invloed op cultureel conservatisme, te weten .57, dan bij de groep waarvoor levensbeschouwing niet saillant is, waar het effect .24 bedraagt. In de tweede plaats is de christelijke levensbeschouwing bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden niet, maar bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden wel van invloed op de positieve attitude tegenover

Tabel 8.3:

ongestandaardiseerde en (gestandaardiseerde) directe en totale effecten in de twee subpopulaties en de proportie verklaarde variantie (N: S- = 194; N:S+ = 181)

afhankel. variabele	onafhankelijke variabele	directe effect		totale effect		adj.R <sup>2</sup>	
		S-	S+	S-	S+	S-	S+
CULC	AUTO	.33 (.38)	.31 (.28)	.33 (.38)	.31 (.28)		
	CHRIS	.24 (.19)	.57 (.57)	.24 (.19)	.57 (.57)		
						.21	.57
PIN	AUTO	.49 (.50)	.40 (.41)	.49 (.50)	.40 (.41)		
	CHRIS	.ns (.ns)	.27 (.30)	.ns (.ns)	.27 (.30)		
						.25	.37
NOUT	AUTO	.59 (.60)	.64 (.68)	.59 (.60)	.64 (.68)		
	CHRIS	.20 (.14)	.ns (.ns)	.20 (.14)	.ns (.ns)		
						.42	.46

waarbij: ns = niet significant

de ingroup. In de derde plaats blijkt dat bij de mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden voor het leven van alledag, de christelijke levensbeschouwing geen invloed uitoefent op de negatieve attitude tegenover outgroups. Deze invloed komt volledig voor rekening van autoritarisme. Bij de groep van mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is, oefent de christelijke levensbeschouwing daarentegen wel een positieve invloed uit op de negatieve attitude tegenover outgroups.

Bekijken we de subgroepen afzonderlijk, dan kunnen we op grond van de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten concluderen dat de christelijke levensbeschouwing bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, een sterkere positieve invloed heeft op cultureel conservatisme dan op de positieve attitude tegenover de ingroup. Bij de mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden, heeft de christelijke levensbeschouwing een nagenoeg even sterk effect op cultureel conservatisme als op de negatieve attitude tegenover outgroups.

Voor de vergelijking met het in paragraaf 8.2 geformuleerde theoretisch-causaal model, geven we de onderzoeksresultaten op de volgende bladzijde in pijlendiagrammen weer. In het eerste diagram zijn de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten voor de totale onderzoekspopulatie weergegeven. In het tweede en derde diagram staan de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten voor de subpopulatie van mensen die levensbeschouwing belangrijk respectievelijk onbelangrijk vinden.

De verwachting dat er een positieve samenhang bestaat tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme, komt overeen met de werkelijkheid. Deze samenhang komt tot stand doordat zowel het onderschrijven van een christelijke levensbeschouwing als autoritarisme reïficatie impliceren.

In overeenstemming met de theoretische verwachting hebben autoritarisme en christelijke levensbeschouwing via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed op cultureel conservatisme. Bij de totale onderzoeksgroep is de invloed van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme vrijwel gelijk aan de invloed van autoritarisme. Vergelijken we de subgroepen, dan valt op dat de christelijke levensbeschouwing bij mensen die levensbeschouwing belangrijk achten een aanmerkelijk sterkere invloed heeft op cultureel conservatisme, dan bij mensen die weinig waarde hechten aan levensbeschouwing.

Verder kunnen we constateren dat, eveneens conform de verwachting, de christelijke levensbeschouwing bij de totale onderzoeksgroep een positieve invloed heeft op de attitude tegenover de ingroup. Vóór de invoering van autoritarisme bedroeg de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de positieve attitude tegenover de ingroup .40 (zie tabel 7.2). Onder controle van autoritarisme is het effect nog steeds vrij sterk te noemen, namelijk .21. In vergelijking met de christelijke levensbeschouwing is autoritarisme echter een belangrijkere voorspeller. Bovendien merken we op dat de christelijke levensbeschouwing bij mensen waarvoor levensbeschouwing relatief onbelangrijk is, geen significante invloed heeft op de positieve attitude tegenover de ingroup.

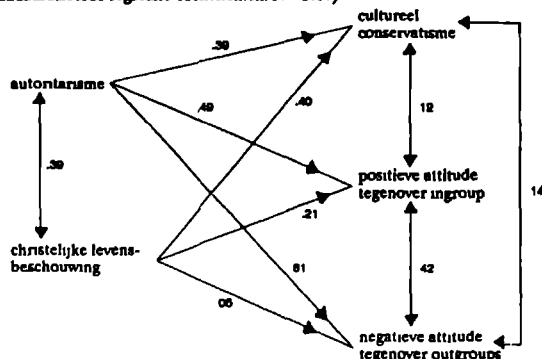
De verwachting dat de christelijke levensbeschouwing geen invloed uitoefent op de negatieve attitude tegenover outgroups, indien we controleren voor autoritarisme, gaat niet op voor de gehele onderzoeksgroep. Ze blijkt alleen van toepassing op de subgroep van mensen waarvoor levensbeschouwing belangrijk is. Daarbij moeten we vermelden dat de christelijke levensbe-



**Figuur 8.2** Empirisch model: etnocentrisme, christelijke levensbeschouwing en autoritarisme

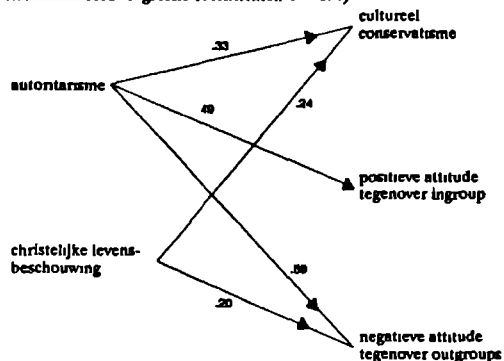
**Totale populatie**

(gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten:  $N = 1037$ )



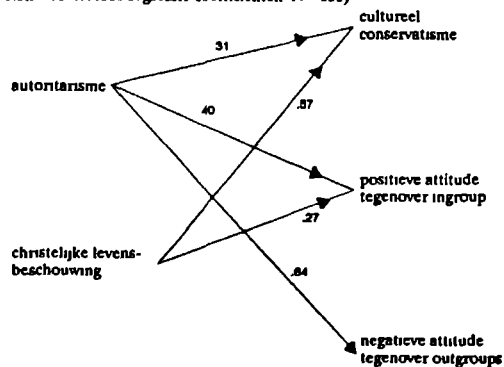
**Subpopulatie: levensbeschouwing niet saillant**

(ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten:  $N = 194$ )



**Subpopulatie: levensbeschouwing saillant**

(ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten:  $N = 181$ )



schouwing weliswaar een significant positieve invloed heeft op de negatieve attitude tegenover outgroups, maar dat dit effect gering is. Voor de invoering van autoritarisme bedroeg de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups bij de totale onderzoeksgroep .30 (zie tabel 7.2). Hier, onder controle van autoritarisme, is het effect bij de totale onderzoeksgroep gedaald tot .05. Deze daling is te wijten aan de samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme.

Al met al kunnen we stellen dat we de betekenis van de christelijke levensbeschouwing vooral moeten zoeken in zijn invloed op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. De invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups is onder controle van autoritarisme wel statistisch significant, maar nauwelijks relevant.

#### 8.4 SAMENVATTING

Het uitgangspunt van dit hoofdstuk was de veronderstelling dat er voor de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups geen plausibele verklaring bestaat. Er is wel een interpreteerbare samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme. Beide verschijnselen zijn vormen van reïficatie. Op grond van deze theoretische overweging hebben we de verwachting opgesteld dat de christelijke levensbeschouwing onder controle van autoritarisme wel een positieve invloed uitoefent op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup, maar niet op de negatieve attitude tegenover outgroups. Hieronder recapituleren we de empirische bevindingen.

Uit de analyse komt naar voren dat er inderdaad een positieve relatie bestaat tussen autoritarisme en christelijke levensbeschouwing. Conform de verwachting hebben zowel autoritarisme als christelijke levensbeschouwing via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed op cultureel conservatisme. Dit effect is bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden zwakker dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing belangrijk is. Bij de laatstgenoemde groep van mensen en bij de totale onderzoeksgroep heeft de christelijke levensbeschouwing, zoals verwacht, via het mechanisme van sociale identificatie ook een positieve invloed op de attitude tegenover de ingroup. Dit gaat echter niet op voor de groep

van mensen die levensbeschouwing onbelangrijk achten. Bij deze groep is de christelijke levensbeschouwing, onder controle van autoritarisme, irrelevant voor de attitude tegenover de ingroup. In tegenstelling tot de verwachting heeft de christelijke levensbeschouwing bij de totale onderzoeksgroep en bij de subgroep van mensen waarvoor levensbeschouwing niet belangrijk is, ook onder controle van autoritarisme een positieve, zij het zeer geringe, invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups (.05 respectievelijk .20). Bij de groep van mensen die levensbeschouwing belangrijk vindt, wordt deze invloed echter wegverklaard door autoritarisme. Autoritarisme heeft zowel bij de totale onderzoeksgroep als bij de subgroepen via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positief effect op beide componenten van etnocentrisme.

- 1 Een positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme treffen we aan in de studie van Levinson en Huffman (1954), O'Neil en Levinson (1954), Ranck (1955, 1961), Gregory (1957,  $r = .53$ ), Khanna (1957), Jones (1958), Kelley, Ferguson en Holtzman (1958,  $r = .41$ ), Heist, McConnell, Matsler en Williams (1961), Putney en Middleton (1961a,  $r = .43$ ), Brown (1962), Martin en Nichols (1962,  $r = .18$ ), Photiadis (1962,  $r = .29$ ), Photiadis en Biggar (1962,  $r = .29$ ), Photiadis en Johnson (1963), Stanley (1963), Struening (1963, 1965), Weima (1965), Thompson, Michel en Alexander (1970), Lange (1971, 96,  $r = .18$ ), Kagitcibasi (1973), Abrams en Della Fave (1976,  $r = .36$ ), Fehr en Heintzelman (1977,  $r = .32$ ), Meadow (1977), Tygart (1977), Vener, Zaenglein en Stewart (1977), Petropoulos (1979), Black (1985,  $r = .41$ ) en Weigel en Howes (1985,  $r = .52$ ).
- 2 Zie Eisinga, Felling en Peters (1988a, 1989b).
- 3 Zie bijvoorbeeld Wilson en Manton (1974), Abrams en Della Fave (1976) en Felling, Peters en Schreuder (1986).
- 4 Dit geldt zowel voor het volledige model als het beperkte model. Zoals zal blijken in paragraaf 8.3.1 zijn alle effecten in het volledige model statistisch significant. Daardoor is het volledige model identiek aan het beperkte model.
- 5 Voorafgaande aan de multi-sample analyse is het regressiemodel voor de gehele onderzoeksgroep met LISREL VI geanalyseerd. Daarbij is gebruik gemaakt van de covariantiematrix in bijlage 16. Aangezien het model geen vrijheidsgraden heeft, exact geïdentificeerd is en perfect bij de data past, krijgen we echter geen maat voor de goedpassendheid van het regressie model bij de gehele onderzoeksgroep.
- 6 De Chi-kwadraat bedraagt 243.51 bij 12 vrijheidsgraden ( $p = .000$ ).



## 9 ETNOCENTRISME, CHRISTELIJKE LEVENS- BESCHOUWING EN ANOMIE

### 9.1 INLEIDING

De christelijke levensbeschouwing geeft gelovige mensen het gevoel dat zij samen met anderen een gemeenschap vormen. Het geloof levert een bijdrage aan maatschappelijke integratie en schenkt geborgenheid. De ontwrichting van het gemeenschapsbewustzijn en de desintegratie van een samenleving noemen onderzoekers anomie. Volgens sommigen van hen bestaat er dan ook een verband tussen christelijke levensbeschouwing en anomie. Zo meent een aantal godsdienstsociologen dat de christelijke levensbeschouwing gevoelens van anomie voorkomt.

In hoofdstuk vijf hebben we gezien dat anomie via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed heeft op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Via sociale contra-identificatie versterkt anomie de negatieve attitude tegenover outgroups. In dit hoofdstuk behandelen we de betekenis van anomie voor de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme en cultureel conservatisme. Daarbij blijven de oorzakelijke factoren van anomie, te weten sociale klasse, statusangst en sociaal-economische frustratie buiten beschouwing. Om te beginnen richten we ons in de volgende paragraaf op hetgeen andere onderzoekers naar voren hebben gebracht. Na de interpretatie van de betekenis van de christelijke levensbeschouwing voor anomie presenteren we aan het eind van paragraaf 9.2 een theoretisch-causaal model. Dit model wordt in paragraaf 9.3 empirisch onderzocht. Daarin bespreken we de uitkomsten voor de totale onderzoeksgroep, de groep van mensen waarvoor levensbeschouwing subjectief belangrijk is, en de groep van mensen die levensbeschouwing niet of nauwelijks belangrijk vinden. In paragraaf 9.4 recapituleren we de voornaamste bevindingen.

### 9.2 THEORETISCH MODEL

Over de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en anomie wordt in onderzoekskringen uiterst verdeeld gedacht. Verschillende onderzoekers

zijn van mening dat er geen verband bestaat tussen christelijke levensbeschouwing en anomie. Deze verschijnselen hebben volgens hen niets met elkaar gemeen. Photiadis en Johnson (1963), om een voorbeeld te noemen, vinden in een empirische studie dat noch het kerkbezoek noch de christelijke levensbeschouwing gerelateerd is aan anomie. Dit blijkt ook uit het onderzoek van Middleton (1973) en Hoge en Carroll (1975), die geen noemenswaardige relatie aantreffen tussen christelijke levensbeschouwing en anomie<sup>1</sup>.

Een aantal onderzoekers denkt daar anders over. Volgens hen heeft de christelijke levensbeschouwing wel te maken met anomie. In deze groep bestaat echter verdeeldheid over de vraag of de invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie positief dan wel negatief is, dat wil zeggen of de christelijke levensbeschouwing anomie versterkt of juist voorkomt. Een positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en anomie vinden we in de studie van Lazerwitz (1973). Andere onderzoekers zijn daarentegen van mening dat de christelijke levensbeschouwing een negatieve invloed heeft op anomie<sup>2</sup>.

Het is dan ook niet mogelijk uit de bestaande studies stevige conclusies te trekken. Behalve tegenstrijdige uitkomsten levert een overzicht van het onderzoek naar de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en anomie maar weinig op. Van een duidelijke interpretatie van dit verband is tot nu toe dan ook geen sprake. Onderzoekers houden het gewoonlijk bij de resultaten van empirisch onderzoek en besteden nauwelijks aandacht aan theorie. Daarom zullen we hieronder een verklaring proberen te geven van de invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie. We maken duidelijk waarom naar onze mening de christelijke levensbeschouwing voor anomie behoedt.

Mensen hebben behoefte aan oriëntaties die zin en richting geven aan hun bestaan. Welnu, met de christelijke levensbeschouwing zijn mensen in staat de werkelijkheid te herleiden tot een eenvoudige en zinvolle orde. De christelijke levensbeschouwing plaatst het leven in een betekenisvol kader en stelt mensen in staat ervaringen in de werkelijkheid als zinvol te kwalificeren (vgl. Petersen en Roy, 1985). Het belangrijkste grondbeginsel van de christelijke levensbeschouwing is, zoals gezegd in hoofdstuk acht, het geloof in het bestaan van een bovennatuurlijke werkelijkheid. Voor gelovigen is deze transcendente werkelijkheid een werkelijke wereld die buiten en boven mensen bestaat. Het geloof in het bestaan van een bovennatuurlijke werkelijkheid verenigt losse elementen zoals de betekenis van

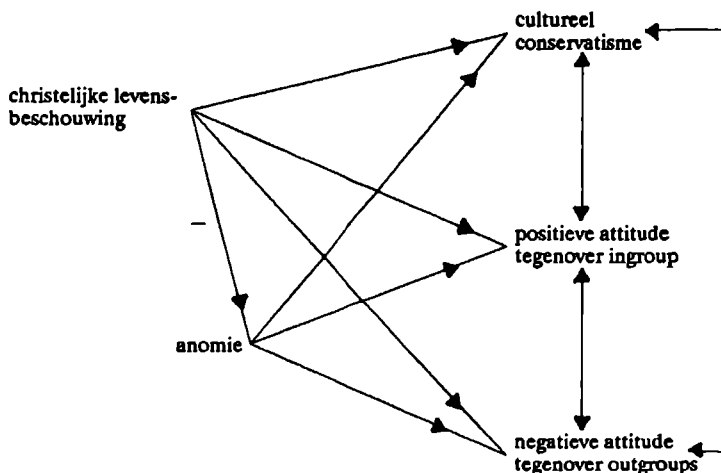
het leven, het 'waarom' van lijden en dood en van goed en kwaad tot een zinvolle eenheid. Het plaatst verspreide ervaringen en zingevingen in een zinvol en verklaarbaar geheel. De christelijke levensbeschouwing ordent de chaos die eigen is aan het menselijk leven. Hij biedt mensen een zinvolle orde, oftewel nomos, en een samenhangend beeld van de werkelijkheid, oftewel kosmos, die mensen te boven gaat en hen insluit, bedoeld om aan de chaos het hoofd te bieden en de wereld te doordringen met zin (Berger, 1967; vgl. ook Schreuder, 1983).

De christelijke levensbeschouwing treedt duidelijk naar voren indien de werkelijkheid in twijfel wordt getrokken en de zinvolle orde met chaos wordt bedreigd, zoals bijvoorbeeld in de confrontatie met lijden en dood. Door een transcendente duiding krijgen deze gebeurtenissen een zinvolle betekenis. Maar ook minder pijnlijke ervaringen ontvangen een duidelijke interpretatie. Een bovenwereldlijke oriëntatie op God als hoogste zingever voorziet het totale leven van een stevige structuur. Het spreekt dan ook vanzelf dat het geloof in het bestaan van een hogere macht die richting en betekenis geeft aan het bestaan, mensen beschermt tegen zaken als zinloosheid en machteloosheid. Dit nomisatie-effect van de christelijke levensbeschouwing zal zich met name voordoen bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden voor het leven van alledag. Om kort te gaan: de christelijke levensbeschouwing biedt mensen een nomos en een samenhangend beeld van de kosmos en behoedt op deze wijze voor anomie. Daarbij is de negatieve invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie bij mensen die levensbeschouwing belangrijk achten, sterker dan bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden<sup>3</sup>.

Daarmee is de bespreking van de theoretische achtergrond afgerond. Verwerken we de veronderstelling dat de christelijke levensbeschouwing een negatieve invloed heeft op anomie en dat de christelijke levensbeschouwing en anomie beide een positieve invloed uitoefenen op cultureel conservatisme en de twee componenten van etnocentrisme in een theoretisch-causaal model, dan ontstaat de onderstaande figuur.



**Figuur 9.1 Theoretisch model: etnocentrisme, christelijke levensbeschouwing en anomie**



conditionerende variabele: saillantie van levensbeschouwing

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat de christelijke levensbeschouwing een positieve invloed heeft op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. De invloed op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup voltrekt zich via het proces van sociale identificatie. Voor de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups hebben we geen andere verklaring als dat deze invloed tot stand komt door niet-religieuze factoren, zoals bijvoorbeeld autoritarisme.

De invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie is naar alle waarschijnlijkheid negatief, hetgeen betekent dat de christelijke levensbeschouwing voor anomie beschermt. Deze invloed is sterker naarmate levensbeschouwing voor mensen saillantier is. Het proces dat ten grondslag ligt aan deze negatieve invloed noemen we nomisatie. Heeft de christelijke levensbeschouwing een negatieve invloed op anomie, dan is zijn indirecte effect op beide componenten van etnocentrisme – via anomie – eveneens negatief. Dit zou betekenen dat de christelijke levensbeschouwing indirect, doordat het voor anomie beschermt, behoedt voor een negatieve houding tegenover outgroups en een positieve houding tegenover de ingroup.

Anomie versterkt door het proces van sociale identificatie een cultureel conservatieve houding. Sociale identificatie is ook het mechanisme dat ten

grondslag ligt aan de invloed van anomie op de positieve attitude tegenover de ingroup. Middels contra-identificatie leidt anomie tot een negatieve attitude tegenover outgroups.

### 9.3 ANALYSE VAN HET THEORETISCH MODEL

In deze paragraaf gaan we via empirisch onderzoek na in hoeverre het theoretisch model met de werkelijkheid correspondeert. Daarbij gaat onze aandacht vooral uit naar de invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie. We onderzoeken de totale onderzoeksgroep en vergelijken mensen die levensbeschouwing belangrijk achten voor het dagelijkse leven met mensen die levensbeschouwing relatief onbelangrijk vinden. Daarbij hanteren we de procedure en de statistische criteria die uiteengezet zijn in paragraaf 4.4.

#### 9.3.1 MODELSPECIFICATIE EN TOETSING

Aan de hand van het theoretisch-causale model stellen we de volgende regressievergelijkingen op.

$$\begin{aligned} \text{ANOM} &= a_1 + b_{11} * \text{CHRIS} + e_1 \\ \text{CULC} &= a_2 + b_{21} * \text{CHRIS} + b_{12} * \text{ANOM} + e_2 \\ \text{PIN} &= a_3 + b_{31} * \text{CHRIS} + b_{23} * \text{ANOM} + e_3 \\ \text{NOUT} &= a_4 + b_{41} * \text{CHRIS} + b_{34} * \text{ANOM} + e_4 \end{aligned}$$

waarbij: CHRIS = christelijke levensbeschouwing  
ANOM = anomie  
CULC = cultureel conservatisme  
PIN = positieve attitude tegenover ingroup  
NOUT = negatieve attitude tegenover outgroups  
a = constante  
b = ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt  
e = residu

Nu voor iedere afhankelijke variabele een vergelijking is gedefinieerd, kunnen we het theoretisch model met regressie-analyse gaan onderzoeken. Daarbij maken we gebruik van de covariantiematrix in bijlage 16. Voordat we de analyseresultaten presenteren, merken we op dat de volgende assumpties van regressie-analyse zijn gecontroleerd: normaal verdeelde variabelen en residuen, lineariteit en homoscedasticiteit. Deze assumpties bleken niet geschonden, zodat aan de vereisten voor toepassing van de techniek

is voldaan. Dit geldt, omdat beide aan elkaar gelijk zijn, zowel voor het volledige model als voor het beperkte model. In de onderstaande tabel geven we de uitkomsten weer die betrekking hebben op de totale onderzoeksgroep.

Tabel 9.1:

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde  $> \pm 1.96$ ;  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst;  $N = 1037$ )

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
ANOM	CHRIS	-	+	ja
CULC	CHRIS	+	+	nee
	ANOM	+	+	nee
NOUT	CHRIS	+	+	nee
	ANOM	+	+	nee
PIN	CHRIS	+	+	nee
	ANOM	+	+	nee

waarbij: + = positief effect  
- = negatief effect

In tabel 9.1 is te zien dat nagenoeg alle verwachte effecten overeenkomen met de gevonden effecten. Opnieuw blijkt dat de christelijke levensbeschouwing en anomie een positieve invloed uitoefenen op cultureel conservatisme en de twee aspecten van ethnocentrisme. Op een cruciaal punt wordt de theorie echter gefalsificeerd. De christelijke levensbeschouwing blijkt geen negatieve, maar juist een positieve invloed te hebben op anomie. In tegenstelling tot de verwachting versterkt een christelijk-transcendente levensbeschouwing dus het gevoel van anomie. In tabel 9.2 op de volgende bladzijde zijn de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten weergegeven.

Kijken we naar de invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie, dan zien we dat het effect .11 is. De christelijke levensbeschouwing blijkt dus een geringe positieve bijdrage te leveren aan anomie. Zowel christelijke levensbeschouwing als anomie oefenen een positieve invloed uit op beide componenten van ethnocentrisme. Daarbij is de christelijke levensbeschouwing

Tabel 9.2:

gestandaardiseerde directe en totale effecten van het beperkte model en de proportie verklaarde variantie (N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
ANOM	CHRIS	.11	.11	.01
CULC	CHRIS	.54	.55	.32
	ANOM	.13	.13	
PIN	CHRIS	.37	.40	.22
	ANOM	.25	.25	
NOUT	CHRIS	.25	.29	.22
	ANOM	.37	.37	

vooral van belang voor de positieve attitude tegenover de ingroup en anomie voor de negatieve attitude tegenover outgroups. Vermeldenswaard is opnieuw de sterke invloed van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme. Voordat we de analyseresultaten nader bespreken, onderzoeken we de robuustheid van het model.

### 9.3.2 ROBUUSTHEID

De bovenstaande resultaten hebben betrekking op de totale onderzoeksgroep. Nu weten we inmiddels dat er belangrijke verschillen kunnen optreden, indien we een onderscheid maken tussen mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden en mensen die levensbeschouwing niet belangrijk vinden\*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat volgens de uitkomsten van de multi-sample analyse (LISREL VI), op basis van de covariantiematrices in bijlage 18, de effecten in de beide subpopulaties significant verschillen. Het empirisch model is derhalve niet robuust. In de onderstaande tabel zijn de verschillen duidelijk te zien.

Tabel 9.3:

ongestandaardiseerde en (gestandaardiseerde) directe en totale effecten in de twee subpopulaties en de proportie verklaarde variantie (N: S- = 194; N: S+ = 181)

afhankel. variabele	onafhankelijke variabele	directe effect		totale effect		adj.R <sup>2</sup>	
		S- S+	S- S+	S- S+	S- S+	S- S+	S- S+
ANOM	CHRIS	.26 (.16)	.ns (.ns)	.26 (.16)	.ns (.ns)	.02	.00
CULC	CHRIS	.36 (.29)	.72 (.72)	.36 (.29)	.72 (.72)	.08	.52
	ANOM	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
PIN	CHRIS	.28 (.20)	.43 (.47)	.28 * (.20)*	.43 (.47)	.13	.35
	ANOM	.23 (.28)	.33 (.32)	.23 (.28)	.33 (.32)		
NOUT	CHRIS	.33 (.24)	.30 (.35)	.42 (.30)	.30 (.35)	.23	.33
	ANOM	.32 (.39)	.41 (.42)	.32 (.39)	.41 (.42)		

waarbij: ns = niet significant

\* = indirecte effect niet significant

Vergelijken we de subgroep van mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden met mensen waarvoor levensbeschouwing onbelangrijk is, dan springen twee verschillen in het oog.

In de eerste plaats moeten we er op wijzen dat de invloed van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, veel sterker is dan bij de andere subgroep. Bij mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is, bedraagt de invloed van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme .36. Bij mensen waarvoor het geloof wel saillant is, vinden we een effect van .72. Bij de laatstgenoemde subgroep treffen we ook een sterkere invloed aan van de christelijke levensbeschouwing op de positieve houding tegenover de ingroup (.43) dan bij de groep van mensen die levensbeschouwing onbelangrijk achten (.28).

In de tweede plaats komt naar voren dat bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, de christelijke levensbeschouwing geen significante invloed heeft op anomie. Bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden is dit effect .26.

Tot slot merken we op dat, in tegenstelling tot bij de totale onderzoeksgroep, anomie bij de subpopulaties niet van belang is voor cultureel conservatisme. De geringe invloed van anomie bij de totale onderzoeksgroep (.13), is bij de subgroepen niet significant.

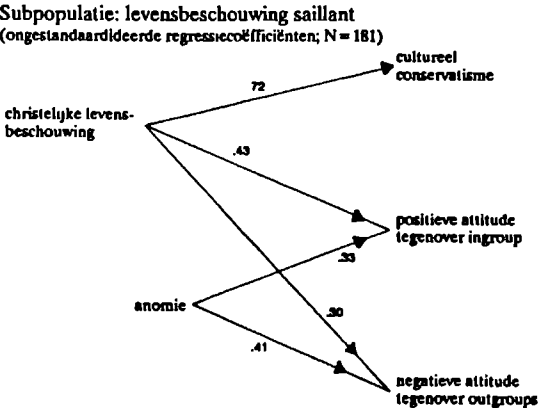
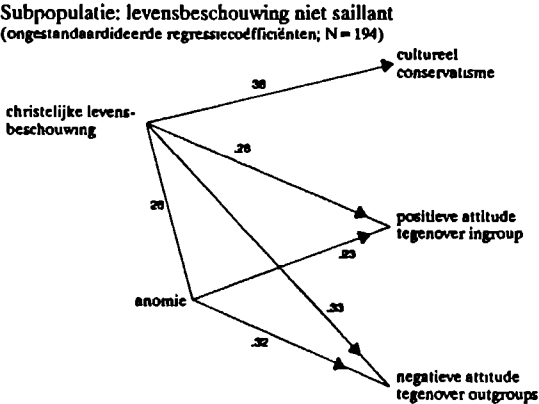
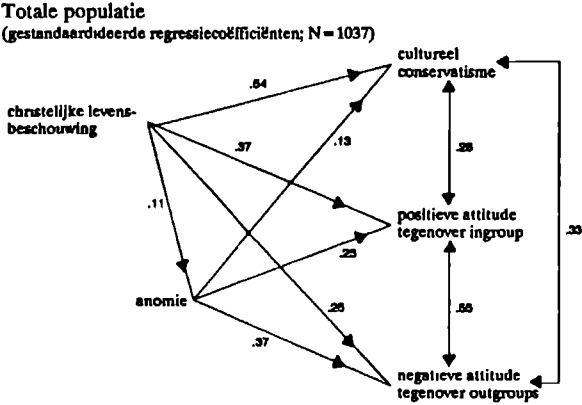
### 9.3.3 EVALUATIE

Op grond van de bovenstaande gegevens kunnen we nu de empirische modellen presenteren voor de totale onderzoeksgroep en de twee subpopulaties. Deze modellen, die zijn weergegeven in de figuur op de volgende bladzijde, vergelijken we met het theoretisch-causale model.

Naar aanleiding van de vergelijking van de modellen uit figuur 9.2 met het theoretisch-causale model in figuur 9.1 kunnen we het volgende concluderen. De christelijke levensbeschouwing heeft via het mechanisme van sociale identificatie wederom een opmerkelijk sterke invloed op een conservatieve houding ten aanzien van ingrepen in het leven, burgerlijke vrijheden en de rol van de vrouw. Dit cultureel conservatisme wordt bij de groep van mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden in sterkere mate bepaald door de christelijke levensbeschouwing, dan bij de groep van mensen die levensbeschouwing onbelangrijk achten. Verder valt op dat anomie bij de subgroepen niet relevant is voor cultureel conservatisme. De veronderstelling dat anomie daarop via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed heeft, blijkt enkel te gelden voor de totale onderzoeksgroep.

De verwachting dat de christelijke levensbeschouwing via het mechanisme van nomisatie behoedt voor anomie, blijkt gefalsificeerd. Haaks op deze verwachting staat immers de uitkomst dat de christelijke levensbeschouwing, althans bij de totale onderzoeksgroep en de groep van mensen waarvoor levensbeschouwing weinig betekenis heeft, een positieve invloed heeft op anomie. Bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, heeft de christelijke levensbeschouwing geen significant effect op anomie. Dit betekent dat de christelijke levensbeschouwing geen bijdrage levert aan anomie, indien mensen waarde hechten aan levensbeschouwing. Is levensbeschouwing niet saillant, dan versterkt de christelijke levensbeschouwing wel de anomie.

Figuur 9.2 Empirisch model: etnocentrisme, christelijke levensbeschouwing en anomie



Omdat de christelijke levensbeschouwing bij de totale onderzoekpopulatie geen negatieve maar een positieve invloed heeft op anomie, is het indirecte effect van de christelijke levensbeschouwing op beide componenten van etnocentrisme eveneens positief. Daarmee is de stelling gefalsificeerd dat de christelijke levensbeschouwing, omdat het behoedt voor anomie, indirect een negatieve invloed heeft op beide componenten van etnocentrisme.

De veronderstelling dat christelijke levensbeschouwing en anomie een positieve invloed hebben op beide componenten van etnocentrisme, komt overeen met de werkelijkheid. Daarbij is de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de positieve attitude tegenover de ingroup bij de subgroep van mensen waarvoor levensbeschouwing een belangrijk gegeven vormt, sterker dan bij de subgroep die levensbeschouwing onbelangrijk acht. De invloed van christelijke levensbeschouwing en anomie op de houding tegenover de ingroup voltrekt zich via het mechanisme van sociale identificatie. Aan de invloed van anomie op de negatieve houding tegenover outgroups ligt het proces van sociale contra-identificatie ten grondslag. Het positieve effect van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve houding tegenover outgroups, zo houden we vast, komt tot stand door andere factoren.

#### 9.4 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk stond de betekenis van de christelijke levensbeschouwing voor anomie centraal. De christelijke levensbeschouwing biedt mensen een samenhangend beeld van de komos waardoor het leven op aarde een zinvolle betekenis krijgt. Daarom hebben we gesteld dat de christelijke levensbeschouwing een negatieve invloed heeft op anomie. Om deze veronderstelling te onderzoeken, hebben we een theoretisch-causaal model ontworpen waarin behalve christelijke levensbeschouwing en anomie ook cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme zijn opgenomen. Kort samengevat komen de belangrijkste onderzoeksresultaten op het volgende neer.

De christelijke levensbeschouwing heeft via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed op cultureel conservatisme. Een sterk effect treffen we aan bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden. Via hetzelfde mechanisme heeft anomie bij de totale onderzoeksgroep, maar niet bij de subgroepen, een positieve invloed op cultureel conservatisme.



Zowel christelijke levensbeschouwing als anomie hebben een positief effect op beide componenten van etnocentrisme. De christelijke levensbeschouwing is met name belangrijk voor de positieve attitude tegenover de ingroup en anomie voor de negatieve attitude tegenover outgroups. De invloed van de christelijke levensbeschouwing en anomie op de positieve attitude tegenover de ingroup is bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden sterker dan bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk achten. Voor het effect van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups hebben we geen interpretatie. Aan de invloed van anomie op de negatieve attitude tegenover outgroups ligt het mechanisme van sociale contra-identificatie, en aan de invloed van christelijke levensbeschouwing en anomie op de positieve houding tegenover de ingroup ligt het mechanisme van sociale identificatie ten grondslag.

De verwachting dat de christelijke levensbeschouwing een negatieve invloed uitoefent op anomie, is gefalsificeerd. Bij de totale onderzoeksgroep en bij de subgroep van mensen waarvoor levensbeschouwing geen belangrijk gegeven vormt, is de invloed positief. Bij de subgroep van mensen waarvoor levensbeschouwing saillant is, heeft de christelijke levensbeschouwing geen significante invloed op anomie.

Tot slot van dit hoofdstuk merken we op dat we op grond van het bovenstaande geen eendoordeel kunnen geven over de betekenis van de christelijke levensbeschouwing voor anomie. We zijn er alleen van overtuigd dat in een causaal model waarin de christelijke levensbeschouwing een onafhankelijke variabele is, de invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie niet negatief, maar juist positief is. Uit zo'n model kunnen we echter niet afleiden wat de invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie is, onder controle van niet-religieuze factoren. In hoofdstuk elf plaatsen we alle relevante factoren ter verklaring van etnocentrisme in een integraal causaal model. Daar zal blijken wat het effect van de christelijke levensbeschouwing op anomie is, indien we controleren voor niet-religieuze factoren.

- 1 Andere onderzoeken waarin geen verband tussen religiositeit en anomie wordt gevonden, zijn Bell (1957), Putney en Middleton (1961a, 1961b), Angell (1962), Kagitcibasi (1973), Carr en Hauser (1976), Lee (1982), Seubert (1983) en Olson, Schumm, Bollman en Jurich (1985).
- 2 Onderzoekers die een positief verband vinden tussen religiositeit en anomie, zijn Keedy (1958), Photiadis (1962), Stanley (1963) en Hoge en Carroll (1973). Een negatief verband tussen religiositeit en anomie treffen we aan in de studie van Lee en Clyde (1974), Hong (1981), Stack (1981) en Martin en Stack (1983).
- 3 Men zou hier kunnen tegenwerpen dat de christelijke levensbeschouwing op anomische mensen een zekere aantrekkingskracht uitoefent en de causale opeenvolging dus andersom ligt. Mensen die als gevolg van bepaalde omstandigheden anomisch zijn, zo moet men dan aannemen, zijn gevoelig voor en vertrouwen op duidelijk omschreven geloofssystemen waaraan zij zin en betekenis kunnen ontleen. Zo is Middleton van mening dat "it seems more plausible to me that (...) anomia (...) influences which theological beliefs an individual accepts than that religious beliefs (...) cause an individual to be anomic" (1973, 46-47; vgl. Wilson, 1978, 333-334). Deze opvatting is naar onze mening, nog afgezien van de onjuiste tegenstelling, niet correct. Komt de christelijke levensbeschouwing aan gevoelens van anomie tegemoet dan bestaat er geen samenhang meer tussen levensbeschouwing en anomie. Anomie heeft geen invloed op de christelijke levensbeschouwing. De zaak ligt, zo menen wij, precies omgekeerd. De christelijke levensbeschouwing biedt mensen een zinvol wereldbeeld en beschermt via het mechanisme van nomisatie tegen anomie.
- 4 Voorafgaande aan de multi-sample analyse zijn we met LISREL VI nagegaan hoe goed het regressiemodel bij de totale onderzoeksgroep past. Daarbij is gebruik gemaakt van de covariantiematrix in bijlage 16. Omdat dit model geen vrijheidsgraden heeft, exact geïdentificeerd is en perfect bij de data past, krijgen we echter geen maat voor de goedpassendheid van het regressiemodel bij de gehele onderzoeksgroep.
- 5 De Chi-kwadraat bedraagt 27.30 bij 14 vrijheidsgraden ( $p = .018$ ).



## 10 ETNOCENTRISME, CHRISTELIJKE LEVENS- BESCHOUWING EN LOKALISME

### 10.1 INLEIDING

Godsdienstonderzoekers die de invloed van de christelijke levensbeschouwing op etnocentrisme bestuderen, tonen over het algemeen weinig belangstelling voor de betekenis van niet-religieuze factoren. Op deze regel is Wade Clark Roof echter een belangrijke uitzondering<sup>1</sup>. Deze Amerikaanse godsdienstsocioloog betwijfelt dat de christelijke levensbeschouwing zelf een causale invloed uitoefent op de negatieve attitude tegenover outgroups en werpt de stelling op dat deze invloed tot stand komt door lokalisme.

Voordat we de opvattingen van Roof bespreken, besteden we in de volgende paragraaf eerst aandacht aan de algemene uitgangspunten en begrippen van de lokalisme-theorie. We beginnen met een beschouwing over lokalisme en kosmopolitisme. Aan het slot van paragraaf 10.2 presenteren we een theoretisch-causaal model. Dit model wordt in paragraaf 10.3 getoetst. Daarbij zullen we opnieuw bekijken of er belangrijke verschillen optreden, indien we rekening houden met de saillantie van levensbeschouwing. We besluiten dit hoofdstuk met een korte samenvatting in paragraaf 10.4.

### 10.2 THEORETISCH MODEL

Mensen verschillen van elkaar wat betreft hun oriëntatie op de sociale omgeving. Sommige mensen voelen zich sterk betrokken bij de lokale samenleving. Ze richten zich op en identificeren zich met de plaatselijke gemeenschap. Anderen daarentegen hechten weinig waarde aan de directe omgeving. Ze oriënteren zich niet op de lokale samenleving, maar op de bovenlokale maatschappij.

Deze twee oriëntaties zijn door Robert Merton (1968) in 1949 vastgelegd in de begrippen lokalisme en kosmopolitisme. Het belangrijkste verschil tussen lokalisten en kosmopolieten is de oriëntatie op de buitenwereld. Lokalisten zijn sterk betrokken bij de directe omgeving en bewegen zich in een kleine kring die bestaat uit goede bekenden en verwanten. Kosmopolieten hebben minder belangstelling voor lokale aangelegenheden. Voor

hen is de eigen woonplaats slechts een van de vele. Hun oriëntatiekader is de wereld buiten de lokale omgeving.

Dit verschil in oriëntatie is waarneembaar in diverse houdingen en gedragingen<sup>2</sup>. Ze is bijvoorbeeld duidelijk merkbaar in het gebruik van de massamedia. Lokalisten lezen, omdat ze vooral geïnteresseerd zijn in plaatselijk nieuws, voornamelijk regionale dagbladen. Vanwege hun belangstelling voor nationale en mondiale gebeurtenissen prefereren kosmopolieten daarentegen vooral landelijke kranten. Verder verschillen lokalisten en kosmopolieten wat betreft het lidmaatschap van verenigingen. Lokalisten kiezen lokale verenigingen boven landelijke organisaties. Ze zijn liever lid van een plaatselijke club. Veel meer dan hun tegenhangers participeren kosmopolieten in professionele verenigingen en grote politieke organisaties. Belangrijker dan het soort vereniging, aldus Merton (1968), is echter het motief voor het lidmaatschap van een vereniging. Lokalisten participeren vanwege het contact met andere mensen. Participatie is voor hen dus doel op zich. Kosmopolieten daarentegen participeren uit instrumentele overwegingen. Ze zijn niet zozeer lid van een vereniging vanwege de vereniging zelf, maar omwille van een extern doel. Ze hopen er bijvoorbeeld later voordeel bij te hebben.

Verder mogen we stellen dat lokalisten in drie opzichten minder mobiel zijn dan kosmopolieten<sup>3</sup>. In de eerste plaats zijn lokalisten geografisch minder mobiel. Lokalisten werken doorgaans in de nabije omgeving. Daarin besteden ze ook een groot gedeelte van hun vrije tijd. Dat lokalisten gesteld zijn op de plaatselijke gemeenschap, blijkt uit het feit dat ze minder vaak verhuizen en langer op dezelfde plek blijven wonen dan kosmopolieten. In de tweede plaats noteren we dat de vertikale sociale mobiliteit van lokalisten geringer is dan van kosmopolieten. Kosmopolieten hebben gemiddeld genomen een hogere schoolopleiding gevolgd dan lokalisten. Mede daardoor zijn kosmopolieten hoger geklommen op de beroeps ladder en/of sociale ladder. In de derde plaats merken we op dat lokalisten in cognitief opzicht minder mobiel zijn dan kosmopolieten. Met cognitieve mobiliteit bedoelen we de mate waarin mensen openstaan voor de ideeën, normen en waarden die leven buiten de eigen sociale kring. Lokalisten oriënteren zich op en conformeren zich aan de plaatselijke gemeenschap. De normen en waarden van lokalisten worden dan ook in sterke mate bepaald door de directe sociale omgeving. Bovendien is de gezichtskring van lokalisten vrij beperkt. Lokalisten hebben voornamelijk oog voor het persoonlijke, bekende en vertrouwde. Daardoor zijn ze, aldus Roof (1978a),

over het algemeen traditioneel en conservatief. De mentale horizon van kosmopolieten is aanmerkelijk breder. Kosmopolieten distantiëren zich van de plaatselijke gemeenschap en oriënteren zich op de globale maatschappij. Ze treffen vaker mensen die buiten de lokale samenleving wonen en komen eerder in aanraking met andere gewoonten, afwijkende ideeën en deviante normen en waarden. Daardoor zijn kosmopolieten over het geheel genomen wat vooruitstrevender dan lokalisten. Ze gaan meer met de tijd mee en passen zich gemakkelijker aan veranderingen en vernieuwingen aan.

Lokalisten en kosmopolieten verschillen echter niet alleen op de bovengenoemde punten, maar eveneens wat betreft de christelijke levensbeschouwing. In de moderne samenleving treffen we de christelijke levensbeschouwing volgens Roof (1978a) vooral aan bij lokalisten. Hieronder leggen we uit waarom dat volgens hem zo is.

De christelijke levensbeschouwing heeft naar de mening van Roof vandaag de dag nog maar weinig invloed op de houdingen en gedragingen van grote delen van de bevolking. Dit komt doordat hij niet aansluit bij de moderne cultuur van de hedendaagse samenleving. Daardoor is de christelijke levensbeschouwing volgens velen niet meer in overeenstemming met de werkelijkheid. Hij is voor hen niet meer plausibel oftewel geloofwaardig. Dit betekent echter niet dat de christelijke levensbeschouwing geheel verloren is gegaan. Alleen de contexten waarbinnen hij nog effectief functioneert, zijn meer begrenst. Heden ten dage moeten we de christelijke levensbeschouwing volgens Roof vooral begrijpen als een "symbolic expression of a broader set of traditional values, which are operative in certain social contexts more than in society as a whole" (1974b, 278). De christelijke levensbeschouwing wordt tegenwoordig in sterke mate gedragen door traditionele en conservatieve categorieën in de samenleving. In deze sociale categorieën oefent hij nog steeds een aanzienlijke invloed uit. Dit betekent dat de maatschappij als geheel niet langer de plausibiliteitsstructuur van de christelijke levensbeschouwing is oftewel het netwerk "of interaction among those sharing common beliefs and views about reality" (Roof, 1978a, 31). Door secularisatie is deze plausibiliteitsstructuur teruggebracht tot kleine gemeenschappen.

Een gemeenschap waarbinnen de christelijke levensbeschouwing volgens Roof weinig aan kracht heeft verloren en onverminderd zijn invloed doet gelden, is de lokale samenleving. In deze gemeenschap is hij nog steeds werkelijkheidsadequaat en beïnvloedt hij het dagelijks leven.

De sociale omgeving van mensen, zo luidt de redenering, is van grote betekenis voor de plausibiliteit van de christelijke levensbeschouwing. Denkbeelden zijn geloofwaardig wanneer zij door het contact met andere mensen voldoende ondersteuning krijgen. Mensen, zo veronderstelt Roof, zijn beter tot geloven in staat in een gemeenschap van gelijkgezinden. In een omgeving waarin andere mensen hetzelfde geloven, bestaat immers minder onzekerheid omtrent de geldigheid van het geloof. Een belangrijke voorwaarde voor het behoud van de christelijke levensbeschouwing in de moderne samenleving is dan ook een gemeenschap waarin mensen frequent met elkaar kunnen omgaan, gevoelens kunnen delen en afwijkende meningen kunnen bestrijden. De lokale samenleving is in de ogen van Roof (1978a) een gemeenschap waarbinnen mensen gemeenschappelijke overtuigingen kunnen delen. De oriëntatie op en de integratie in de plaatselijke gemeenschap is volgens hem dan ook van groot belang voor het voortbestaan van de christelijke levensbeschouwing. Door integratie in de lokale samenleving blijft het geloof plausibel.

Uit het voorafgaande concluderen we dat lokalisme samenhangt met de christelijke levensbeschouwing. Naarmate mensen sterker georiënteerd zijn op de lokale samenleving, neemt de geloofwaardigheid oftewel de plausibiliteit van de christelijke levensbeschouwing toe.

De christelijke levensbeschouwing is naar de mening van Roof (1978a) onderdeel van het traditionele en conservatieve wereldbeeld van lokalisten. Door de oriëntatie op de lokale omgeving blijft niet alleen het geloof plausibel. Lokalisten zijn ook ten aanzien van een aantal andere zaken traditioneler en conservatiever dan kosmopolieten. Volgens Roof komt lokalisme overeen met een traditionele en conservatieve waardenoriëntatie. En in dit verband past zijns inziens ook de negatieve attitude tegenover outgroups.

Naar de mening van Roof (1974a, 1978a) moeten we ons bij de verklaring van de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups niet richten op de christelijke levensbeschouwing zelf, maar op lokalisme. Lokalisten leven in een beperkte sociale en geestelijke ruimte. Daardoor zijn ze over het geheel genomen traditioneel en conservatief. Daarom heeft lokalisme een negatieve attitude tegenover mensen met andere gewoonten, normen en waarden tot gevolg. Zowel cultureel conservatisme als een negatieve attitude tegenover outgroups weerspiegelen volgens Roof dus het wereldbeeld van mensen met een beperkt sociaal perspectief.

Dat lokalisme een positieve invloed uitoefent op cultureel conservatisme nemen we zonder meer van Roof over. Het is aannemelijk dat lokalisten zich door hun beperkt perspectief sociaal identificeren met cultureel conservatieve normen. De uitleg van Roof dat lokalisten als gevolg van het beperkt sociaal perspectief een negatieve attitude tegenover outgroups koesteren, stemt ons echter niet tevreden. Bij de verklaring van deze causale relatie moet men naar onze mening uitgaan van hetgeen van doorslaggevende betekenis is voor lokalisme, namelijk de oriëntatie op en de sociale identificatie met de lokale gemeenschap. Onze uitleg van de negatieve attitude van lokalisten tegenover outgroups sluit aan bij het onderzoek van Clark (1970) naar het parochieleven in het Engelse dorp 'Oakcroft'. Met name lokalisten, aldus Clark, denken in termen van gevestigden en buitenstaanders. Lokalisten identificeren zich in sterkere mate met de plaatselijke gemeenschap en koesteren een sterker wij-gevoel dan kosmopolieten. Ze zijn gehecht aan de lokale gemeenschap en wensen deze gemeenschap te beschermen tegen invloeden van buitenaf. In dit kader past ook het verzet tegen de instroom van allochtone outgroups. Deze outgroups vormen in de ogen van lokalisten een bedreiging voor de plaatselijke gemeenschap. Lokalisten percipiëren overwegend negatieve kenmerken bij de outgroups en wensen de lokale gemeenschap dan ook zoveel mogelijk voor hen gesloten te houden. Om kort te gaan, lokalisten identificeren zich met de lokale ingroup en contra-identificeren zich met outgroups. Hoe vreemd het in eerste instantie ook mag klinken, behalve een negatieve attitude tegenover outgroups hebben lokalisten ook een positieve attitude tegenover de nationale ingroup. Deze veronderstelling baseren we op een kenmerk van de etnocentrische ideologie, te weten de flexibiliteit van scheidslijnen tussen ingroup en outgroups (vgl. Adorno e.a. 1950/1982, 147-148; Allport, 1958, 34-35). Daarmee wordt bedoeld dat de grens tussen ingroup en outgroups flexibel is en aan de omstandigheden wordt aangepast. Daardoor kan een en dezelfde groep op een bepaald niveau outgroup en op een ander niveau ingroup zijn. Voor lokalisten is de nationale ingroup een gemeenschap waarmee ze zich in sterke mate kunnen vereenzelvigen, omdat deze groep aan de geïnternaliseerde normen en verwachtingen voldoet. De sociale identificatie is dermate sterk, dat Thielbar kan opmerken dat lokalisten zaken die zich afspelen op (inter-) nationaal niveau personaliseren. Lokalisten, aldus deze onderzoeker, "tend to personalize the larger social world, e.g., equating the national debt with an individual's



personal debt, conceptualizing international relations in terms of friendship" (1970, 250).

Al met al verwachten we dus dat lokalisme via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positieve invloed heeft op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Verder vermoeden we dat de christelijke levensbeschouwing onder controle van lokalisme via het mechanisme van sociale identificatie wel een positieve invloed uitoefent op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup, maar niet op de negatieve attitude tegenover outgroups. Daarbij is het effect op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup naar alle waarschijnlijkheid sterker naarmate de saillantie van levensbeschouwing toeneemt.

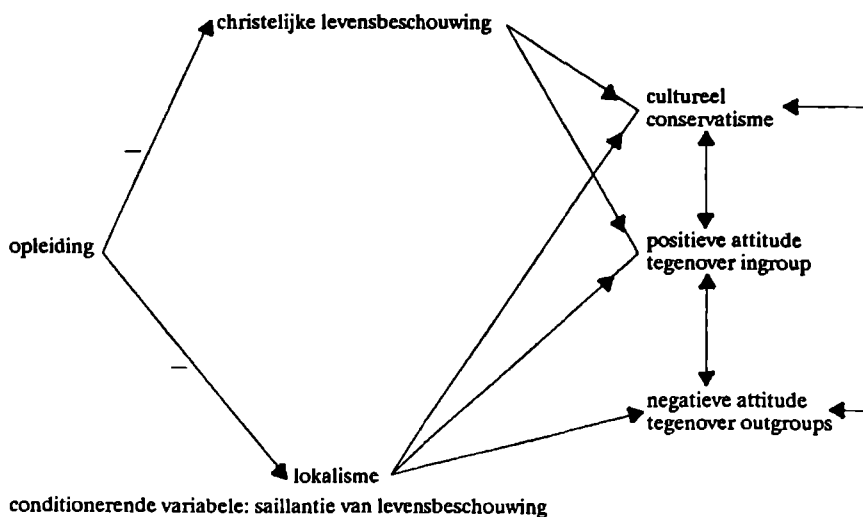
Gevraagd naar de oorsprong van lokalisme, mogen we stellen dat de schoolopleiding daarbij een belangrijke rol speelt. Opleiding is echter niet alleen voor lokalisme, maar ook voor de christelijke levensbeschouwing van belang. We zullen daar wat dieper op ingaan.

Wanneer men onderzoeken vergelijkt waarin lokalisme en christelijke levensbeschouwing in verband worden gebracht met opleidingsniveau, dan komt men tot de ontdekking dat er bij onderzoekers grote eensgezindheid bestaat. Het valt op dat zowel lokalisme als christelijke levensbeschouwing met name worden aangetroffen bij mensen met een lage schoolopleiding<sup>4</sup>. Een lage opleiding gaat gepaard met een sterke mate van lokalisme. Hoe hoger de gevolgde schoolopleiding, des te geringer de band met de plaatselijke gemeenschap. Naarmate het opleidingsniveau hoger ligt, neemt ook de distantie tot de christelijke levensbeschouwing toe. Onderwijs ondermijnt de plausibiliteit van de christelijke levensbeschouwing. Het brengt twijfel en onzekerheid over het bestaan van een bovennatuurlijke werkelijkheid<sup>5</sup>. Voor de interpretatie van de negatieve invloed van opleiding op lokalisme en christelijke levensbeschouwing gaan we te rade bij Roof (1978a) en Gabennesch (1972). Onderwijs, aldus beide auteurs, zorgt voor een verbreding van het sociaal perspectief. Door onderwijs vergaren mensen kennis en verrijken ze hun ervaring. Onderwijs verruimt de horizon en opent nieuwe perspectieven op de werkelijkheid. Bovendien vergroot onderwijs het inzicht in en de kennis van divergerende normen en waarden, doordat het mensen in contact brengt met andere als de courante ideeën binnen de eigen sociale groep. Daardoor ontwikkelt zich het besef dat de eigen overtuigingen subjectief en particularistisch zijn.

Maar daarmee is volgens Roof en Gabennesch nog niet alles gezegd. Mensen met een lage schoolopleiding en een beperkt sociaal perspectief schrijven volgens hem aan de sociale werkelijkheid een objectieve status toe. Ze zien de sociale werkelijkheid gemakkelijk als een werkelijkheid die niet tot stand komt door menselijk handelen, maar het produkt is van een bovenmenselijke autoriteit. Voor mensen met een beperkt sociaal perspectief is de bestaande wereld absoluut en wordt het leven beheerst door externe machten buiten de eigen controle. Door verruiming van de horizon en verbreding van het sociaal perspectief komt het inzicht tot ontwikkeling dat de sociale werkelijkheid niet aan een transcendente autoriteit, maar aan mensen zelf is toe te schrijven. Voor mensen met een breder sociaal perspectief wordt de sociale orde niet bepaald door een bovenmenselijke autoriteit, maar door menselijke activiteit. Samenvattend kunnen we dus stellen dat mensen met een lage schoolopleiding een beperkt sociaal perspectief bezitten. En mensen met een beperkt sociaal perspectief reïficeren de sociale werkelijkheid. Daarom heeft opleiding, via het mechanisme dat we dereïficatie noemen, een negatieve invloed op lokalisme en christelijke levensbeschouwing.

Daarmee is de bespreking van de lokalisme-theorie afgerond. Op grond van het bovenstaande overwegingen ontwerpen we een theoretisch-causaal model. Dit model is weergegeven in de onderstaande figuur.

Figuur 10.1 Theoretisch model: etnocentrisme, christelijke levensbeschouwing en lokalisme



Opleiding heeft via het mechanisme van dereïficatie een negatieve invloed op de christelijke levensbeschouwing en lokalisme. Tussen lokalisme en de christelijke levensbeschouwing bestaat een positieve samenhang. Voor mensen die zich in sterke mate richten op de lokale gemeenschap is de christelijke levensbeschouwing immers geloofwaardiger dan voor mensen die zich daarop slechts in geringe mate oriënteren.

De christelijke levensbeschouwing heeft naar verwachting geen invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups, indien we rekening houden met opleiding en lokalisme. Voor cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de nationale ingroup is de christelijke levensbeschouwing wel relevant. Daarop heeft hij middels het mechanisme van sociale identificatie een positief effect. Dit positief effect is bij mensen waarvoor levensbeschouwing belangrijk is sterker dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing onbelangrijk is. Sociale identificatie met conservatieve normen is het mechanisme achter de positieve invloed van lokalisme op cultureel conservatisme. Bovendien heeft lokalisme via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positieve invloed op beide componenten van etnocentrisme.

### 10.3 ANALYSE VAN HET THEORETISCH MODEL

In deze paragraaf zullen we het theoretisch-causale model via empirisch onderzoek toetsen. Daarbij hanteren we de procedure en de statistische criteria die besproken zijn in paragraaf 4.4. In de volgende paragraaf passen we het model toe op de totale onderzoeksgroep. Vervolgens maken we in paragraaf 10.3.2 opnieuw een onderscheid tussen mensen waarvoor levensbeschouwing wel en mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is.

#### 10.3.1 MODELSPECIFICATIE EN TOETSING

Om het theoretisch-causale model te kunnen onderzoeken, stellen we de volgende regressievergelijkingen op.

$$\begin{aligned}
\text{CHRIS} &= a_1 + b_{11} * \text{OPL} + e_1 \\
\text{LOKA} &= a_2 + b_{21} * \text{OPL} + e_2 \\
\text{CULC} &= a_3 + b_{31} * \text{OPL} + b_{32} * \text{CHRIS} + \\
&\quad b_{33} * \text{LOKA} + e_3 \\
\text{PIN} &= a_4 + b_{41} * \text{OPL} + b_{42} * \text{CHRIS} + \\
&\quad b_{43} * \text{LOKA} + e_4 \\
\text{NOUT} &= a_5 + b_{51} * \text{OPL} + b_{52} * \text{CHRIS} + \\
&\quad b_{53} * \text{LOKA} + e_5
\end{aligned}$$

waarbij: OPL = opleiding  
 CHRIS = christelijke levensbeschouwing  
 LOKA = lokalisme  
 CULC = cultureel conservatisme  
 PIN = positieve attitude tegenover ingroup  
 NOUT = negatieve attitude tegenover outgroups  
 a = constante  
 b = ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt  
 e = residu

Voorafgaande aan de regressie-analysen zijn we nagegaan of de gegevens voldoen aan de vereisten voor toepassing van lineaire regressie. De assumpties van homoscedasticiteit en normaliteit van de verdeling van de residuen bleken niet noemenswaard geschonden. De assumpties van lineariteit van de relaties tussen de variabelen werd in geval van opleiding echter wel geschonden. Daarom is de variabele opleiding, conform de procedure zoals beschreven in paragraaf 4.4.1, met HOMALS omgezet in een metrische schaal. Na de herschaling van opleiding bleken alle relaties bivariaat lineair te zijn. De oorspronkelijke en de nieuwe schaalwaarden van de variabele opleiding zijn vermeld in tabel 10.1. De nieuwe schaalwaarden zijn, evenals alle andere variabelen, voorafgaande aan de regressie-analyse zodanig getransformeerd dat het gemiddelde 500 en de standaardafwijking 100 bedraagt.

**Tabel 10.1:**  
metrische herschaling van opleiding

categorie	oorspronkelijke schaalwaarde	nieuwe schaalwaarde
L.O	1	-1.06
L.B.O	2	-.56
M.B.O	4	-.09
U.L.O, M.U.L.O, M.A.V.O	3	.02
H.A.V.O, M.M.S, V.W.O	5	.59
H.B.O	6	.73
W.O	7	1.45

De regressie-coëfficiënten kunnen nu met regressie-analysen worden geschat. Voor deze analyses maken we gebruik van de covariantiematrix in bijlage 16. In tabel 10.2 zijn de resultaten weergegeven.

**Tabel 10.2:**

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde  $> \pm 1.96$ ;  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst;  $N = 1037$ )

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
CHRIS	OPL	-	-	nee
LOKA	OPL	-	-	nee
CULC	OPL	0	-	ja
	CHRIS	+	+	nee
	LOKA	+	+	nee
PIN	OPL	0	-	ja
	CHRIS	+	+	nee
	LOKA	+	+	nee
NOUT	OPL	0	-	ja
	CHRIS	0	+	ja
	LOKA	+	+	nee

waarbij: 0 = geen significant effect  
 + = positief effect  
 - = negatief effect

Uit de bovenstaande tabel komt naar voren dat opleiding niet alleen een direct negatief effect heeft op christelijke levensbeschouwing en lokalisme, maar ook op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Bovendien blijkt, in tegenstelling tot de verwachting, dat de christelijke levensbeschouwing ook in dit model een positieve invloed uitoefent op de negatieve attitude tegenover outgroups. Voor het overige corresponderen de uitkomsten met de verwachtingen. In de onderstaande tabel zijn de effecten in getallen uitgedrukt. Daarbij merken we op dat, aangezien alle effecten significant zijn, het volledige model gelijk is aan het beperkte model. Daarom zijn de assumpties van regressie-analyse niet opnieuw gecontroleerd.

Tabel 10.3:

gestandaardiseerde directe en totale effecten van het beperkte model en de proportie verklaarde variantie (N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
CHRIS	OPL	-.26	-.26	.07
LOKA	OPL	-.41	-.41	.17
CULC	OPL CHRIS LOKA	-.11 .44 .23	-.32 .43 .24	.38
PIN	OPL CHRIS LOKA	-.15 .21 .40	-.37 .21 .40	.36
NOUT	OPL CHRIS LOKA	-.22 .10 .37	-.40 .10 .36	.30

Kijken we naar de totale effecten, dan zien we dat opleiding een sterke negatieve invloed heeft op lokalisme, christelijke levensbeschouwing, cultureel conservatisme en de beide componenten van etnocentrisme. De invloed van de christelijke levensbeschouwing gaat vooral uit naar cultureel conservatisme, al heeft hij ook een positieve invloed op de twee aspecten

van etnocentrisme. Het lokalisme is vooral van belang voor de attitude tegenover ingroup en outgroups.

### 10.3.2 ROBUUSTHEID

In de voorafgaande twee hoofdstukken hebben we gezien dat de zaken bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, anders liggen als bij mensen die levensbeschouwing niet belangrijk vinden. Om na te gaan of de effecten in de subpopulaties opnieuw significant van elkaar verschillen, hebben we multi-sample analyse (LISREL VI) toegepast<sup>6</sup>. Daarbij hebben we gebruik gemaakt van de covariantiematrices in bijlage 18. Uit de analyse komt naar voren dat de subgroepen onderling sterk verschillen en het empirisch model derhalve niet robuust is<sup>7</sup>. Daarom hebben we voor de twee subgroepen afzonderlijk regressie-analyses toegepast. De uitkomsten daarvan staan vermeld in tabel 10.4 op de volgende bladzijde.

Een duidelijk verschil tussen de subgroepen is de invloed van opleiding. In tegenstelling tot bij de subgroep waarvoor levensbeschouwing onbelangrijk is, heeft opleiding bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden geen directe invloed op de positieve attitude tegenover de ingroup. Verder komt naar voren dat opleiding bij de laatstgenoemde groep een sterkere invloed heeft op lokalisme en christelijke levensbeschouwing, dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing geen belangrijk gegeven is.

Opnieuw blijkt dat de christelijke levensbeschouwing bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, een sterkere invloed heeft op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup, dan bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk achten. De verklaarde variantie van cultureel conservatisme is bij de eerstgenoemde groep dan ook groter dan bij de laatstgenoemde groep.

Tot slot willen we er nog op wijzen dat de covariantie tussen lokalisme en christelijke levensbeschouwing per subgroep duidelijk verschilt (zie bijlage 18)<sup>8</sup>. Bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, is de samenhang sterker dan bij de andere subgroep. Voor het overige zijn de verschillen tussen de subgroepen niet erg groot te noemen.

Tabel 10.4:

ongestandaardiseerde en (gestandaardiseerde) directe en totale effecten in de twee subpopulaties en de proportie verklaarde variantie (N: S- = 194; N: S+ = 181)

afhankel. variabele	onafhankelijke variabele	directe effect		totale effect		adj.R <sup>2</sup>	
		S-	S+	S-	S+	S-	S+
CHRIS	OPL	-.12 (-.17)	-.32 (-.29)	-.12 (-.17)	-.32 (-.29)	.02	.08
LOKA	OPL	-.37 (-.33)	-.53 (-.50)	-.37 (-.33)	-.53 (-.50)	.11	.25
CULC	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.12 (-.13)	-.31 (-.27)	.15	.54
	CHRIS	.28 (.23)	.64 (.64)	.28 (.23)	.64 (.64)		
	LOKA	.23 (.28)	.19 (.17)	.23 (.28)	.19 (.17)		
PIN	OPL	-.16 (-.15)	.ns (.ns)	-.31 (-.31)	-.34 (-.33)	.27	.46
	CHRIS	.17 (.13)	.24 (.27)	.17 (.13)	.24 (.37)		
	LOKA	.38 (.41)	.50 (.51)	.38 (.41)	.50 (.51)		
NOUT	OPL	-.25 (-.24)	-.21 (-.22)	-.41 (-.40)	-.41 (-.42)	.33	.30
	CHRIS	.25 (.18)	.18 (.20)	.25 (.18)	.18 (.20)		
	LOKA	.36 (.38)	.26 (.29)	.36 (.38)	.26 (.29)		

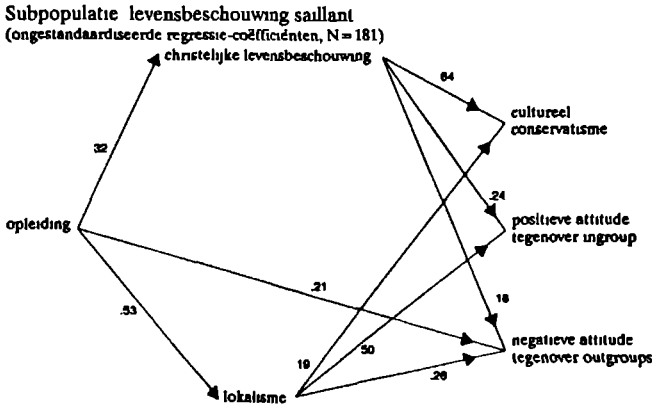
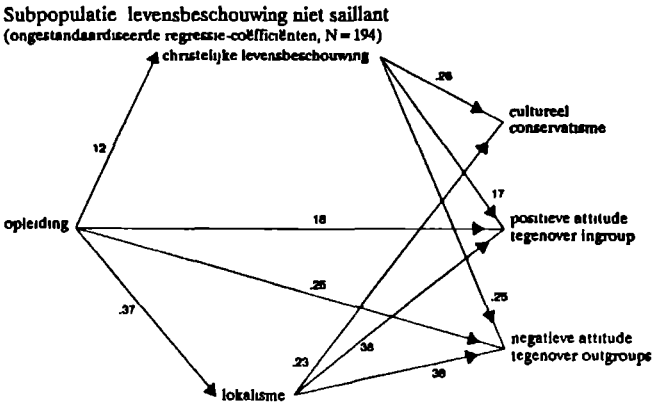
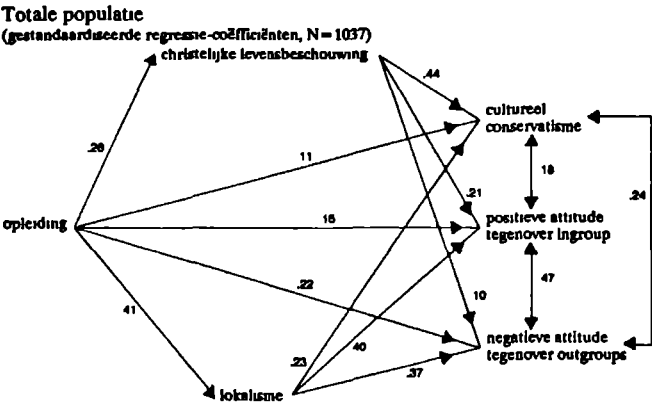
waarbij: ns = niet significant

### 10.3.3 EVALUATIE

Om de theoretisch voorspelde effecten gemakkelijk te kunnen vergelijken met de empirische onderzoeksresultaten, geven we de significante effecten hieronder in pijlendiagrammen weer. Daarbij heeft het eerste diagram betrekking op de totale onderzoeksgroep en het tweede en derde diagram op de subpopulatie die levensbeschouwing belangrijk respectievelijk onbelangrijk acht.



**Figuur 10.2    Empirisch model: etnocentrisme, christelijke levensbeschouwing en lokalisme**



Overzien we het geheel, dan mogen we het volgende concluderen.

Opleiding is, zoals we op grond van de theorie van Roof mogen verwachten, een belangrijke factor bij de verklaring van lokalisme en christelijke levensbeschouwing. Via het mechanisme van dereïficatie heeft opleiding op beide verschijnselen een negatieve invloed. Deze negatieve invloed is bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden sterker dan bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden. Verder kunnen we zien dat opleiding ook een negatief effect heeft op cultureel conservatisme en de beide componenten van etnocentrisme. Deze invloed voltrekt zich bij de totale onderzoeksgroep voor een deel direct en voor een deel indirect, dat wil zeggen via lokalisme en christelijke levensbeschouwing. Bij de subgroepen verloopt de negatieve invloed van opleiding op cultureel conservatisme volledig via lokalisme en christelijke levensbeschouwing. Bij de subgroep van mensen waarvoor levensbeschouwing saillant is, heeft opleiding bovendien geen directe invloed op de positieve houding tegenover de ingroup. Het gestandaardiseerde totale effect is echter redelijk sterk, namelijk  $-.33$  (zie tabel 10.4). Al met al kunnen we dus stellen dat opleiding ook een dereïficerend effect heeft op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Naarmate mensen een hogere opleiding hebben gevolgd, brengen ze blijkbaar meer waardering op voor de normen en waarden van andere sociale groepen en nemen ze meer afstand van de (vermeende) positieve karakteristieken van de eigen sociale groep en haar conservatieve normen.

De veronderstelling van Roof dat de christelijke levensbeschouwing onder controle van opleiding en lokalisme geen invloed uitoefent op de negatieve houding tegenover outgroups, is gefalsificeerd. Daarbij moeten we echter opmerken dat het effect wel aanzienlijk wordt gereduceerd. In hoofdstuk zeven hebben we gezien dat, indien we christelijke levensbeschouwing en de negatieve houding tegenover outgroups apart onderzoeken, het effect bij de totale onderzoeksgroep  $.29$  is (zie tabel 7.2). Onder controle van lokalisme en opleiding is de invloed gedaald tot  $.10$ . De christelijke levensbeschouwing is dan ook vooral relevant voor cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Daarop heeft de christelijke levensbeschouwing middels het proces van sociale identificatie een positief effect. Dit geldt met name voor cultureel conservatisme. Daarop heeft de christelijke levensbeschouwing, en dan vooral bij de mensen waarvoor levensbeschouwing een belangrijk gegeven is, een sterke positieve invloed. Verder merken we op dat er, conform de theorie van Roof, een redelijk

sterke samenhang bestaat tussen lokalisme en christelijke levensbeschouwing. Bij de totale onderzoeksgroep bedraagt de correlatie .37 (zie bijlage 16). Tot slot brengen we naar voren dat lokalisme een positieve invloed heeft op cultureel conservatisme en de negatieve houding tegenover outgroups. Dit is in overeenstemming met de theorie van Roof. Het mechanisme dat daaraan ten grondslag ligt is sociale identificatie respectievelijk sociale contra-identificatie. Zoals verwacht heeft lokalisme via sociale identificatie eveneens een positieve invloed op de attitude tegenover de ingroup.

#### 10.4 SAMENVATTING

In dit hoofdstuk is de lokalisme-theorie van Roof besproken. Op grond van deze theorie hebben we een theoretisch-causaal model ontworpen dat vervolgens empirisch is onderzocht. Kort samengevat komen onderzoeksresultaten op het volgende neer.

Tussen christelijke levensbeschouwing en lokalisme bestaat een positieve samenhang. Voor de verklaring van lokalisme en christelijke levensbeschouwing is opleiding een belangrijke factor. Opleiding heeft echter niet alleen een negatieve invloed op christelijke levensbeschouwing en lokalisme, maar ook op cultureel conservatisme en beide componenten van ethnocentrisme. Alle effecten van opleiding voltrekken zich via het proces dat we dereïficatie hebben genoemd. Middels sociale identificatie heeft de christelijke levensbeschouwing een positieve invloed op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Tegen de verwachting in heeft de christelijke levensbeschouwing onder controle van opleiding en lokalisme een positieve invloed op de negatieve houding tegenover outgroups. Lokalisme heeft, zoals voorspeld, door het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positieve invloed op cultureel conservatisme en de twee componenten van ethnocentrisme. Nemen we de mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden en de mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden apart, dan blijken er enkele verschillen te bestaan. Het meest belangrijke verschil betreft wederom het effect van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme. Deze invloed is bij de eerstgenoemde groep aanmerkelijk sterker dan bij de laatstgenoemde groep.

- 1 Zie Roof (1972, 1974a, 1974b, 1976, 1978a, 1978b), Roof en Perkins (1975) en Roof en Hoge (1980).
- 2 Zie Merton (1968), Roof (1978a), van Goor en Breembroek (1986) en Eisinga en Peters (1989).
- 3 Zie Clark (1970), Thielbar (1970), Roof (1978a) en Eisinga en Peters (1989).
- 4 Een negatieve relatie tussen opleiding en lokalisme rapporteren Dye (1963), Clark (1970), Wilson en Manton (1974), Roof (1974a, 1976, 1978a, 1978b), Roof en Hoge (1980), Ammerman (1981), Petersen en Takayama (1983, 1984a) en Lehman (1985). Een negatieve relatie tussen opleiding en christelijke levensbeschouwing rapporteren Photiadis (1962), Photiadis en Johnson (1963), Stark (1963), Lazerwitz (1973), Roof (1974a, 1976, 1978a), Argyle en Beit-Hallahmi (1975), Martire en Clark (1982, 73-74), Petersen en Takayama (1983, 1984a), Albrecht en Heaton (1984), Petersen en Roy (1985) en Felling, Peters en Schreuder (1986).
- 5 Zie bijvoorbeeld Stark (1963), Katz (1968, 182) en Roof (1978a, 109).
- 6 Voorafgaande aan de multi-sample analyse is het regressiemodel voor de gehele onderzoeksgroep met LISREL VI geanalyseerd. Daarbij is gebruik gemaakt van de covariantiematrix in bijlage 16. Aangezien het model geen vrijheidsgraden heeft, exact geïdentificeerd is en perfect bij de data past, krijgen we geen maat voor de goedpassendheid van het regressiemodel voor de gehele onderzoeksgroep.
- 7 De Chi-kwadraat bedraagt 95.55 bij 20 vrijheidsgraden ( $p = .000$ ).
- 8 Hetzelfde geldt voor de partiële covariantie, dat wil zeggen de covariantie tussen lokalisme en christelijke levensbeschouwing gecontroleerd voor opleiding. Bij mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is, bedraagt de partiële covariantie 1136 en bij mensen waarvoor levensbeschouwing wel saillant is 4909.



### 11.1 INLEIDING

In de voorafgaande zeven hoofdstukken zijn telkens vanuit andere invalshoeken theoretische modellen ter verklaring van etnocentrisme geëxpliciteerd en getoetst. Op deze wijze konden we vaststellen in hoeverre de afzonderlijke theorieën een verklaring bieden van etnocentrisme en op welke punten zij worden gefalsificeerd. In dit hoofdstuk voegen we alle theorieën ter verklaring van etnocentrisme in een integraal theoretisch model samen. Daarmee willen we twee doelen bereiken. In de eerste plaats willen we duidelijk maken dat alle afzonderlijke theorieën verenigbaar zijn met de in hoofdstuk één geformuleerde sociale (contra-) identificatie theorie. In de tweede plaats kunnen we op grond van een simultane toetsing de verklaringskracht van de diverse theorieën beoordelen.

Voordat we het integraal theoretisch model zullen presenteren, geven we in de volgende paragraaf nogmaals aan welke factoren om welke reden van belang worden geacht voor de verklaring van etnocentrisme. Bovendien bespreken we daarin enkele thema's die nog niet aan de orde zijn geweest, zoals bijvoorbeeld de relatie tussen lokalisme en anomie. In paragraaf 11.3 komt de analyse van het integraal theoretisch model aan de orde. Nadat het volledig model in een stelsel van vergelijkingen is geformaliseerd, analyseren we de gegevens van de totale onderzoeksgroep. Vervolgens onderzoeken we in paragraaf 11.3.2 de robuustheid van dit model. Daartoe nemen we die mensen apart, die ten aanzien van de economische burgerlijke waarden of de saillantie van levensbeschouwing specifieke subgroepen vormen. Op grond van deze analyses geven we in paragraaf 11.3.3 een eendoordeel over de relatieve verklaringskracht van elk van de besproken theorieën. Omdat het integraal causaal model complex is en bovendien een aantal factoren bevat die maar een geringe bijdrage leveren aan de verklaring van etnocentrisme, presenteren we ter afsluiting van deze studie in paragraaf 11.4 een gereduceerd causaal model waarin alleen de belangrijkste factoren zijn opgenomen. We besluiten dit hoofdstuk met een korte samenvatting van de voornaamste bevindingen in paragraaf 11.5.

In deze paragraaf geven we, zoals gezegd, nogmaals aan welke factoren ten grondslag liggen aan etnocentrisme en waarom. Dit voornemen vereist dat we opnieuw duidelijk maken, wat we onder etnocentrisme verstaan. Etnocentrisme moet men zien tegen de achtergrond van het menselijk verlangen om bij bepaalde sociale groepen te behoren. Dit verlangen wordt in de eerste plaats vervuld door de sociale groepen waarbinnen mensen opgroeien. Aan deze groepen ontlelen mensen normen en waarden op grond waarvan ze andere groepen beoordelen. Het resultaat daarvan is een sociale categorisatie van de werkelijkheid, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen groepen die wel en groepen die niet aan de normen en waarden voldoen. Op deze wijze komen ingroups en outgroups tot stand, die vervolgens met elkaar worden vergeleken. Daarbij heeft men de neiging de vergelijking in het voordeel van de eigen sociale groepen uit te laten vallen. Daartoe percipieert men op selectieve wijze overwegend positief gewaardeerde culturele karakteristieken van de ingroups en overwegend negatief gewaardeerde culturele karakteristieken van de outgroups. Omdat de ingroup op positieve wijze verschilt van de outgroups ontlelen mensen aan de vergelijking van ingroups met outgroups een positieve sociale identiteit. Door sociale identificatie met een groep die als superieur wordt gepercipieerd, delen zij namelijk in de (vermeende) positieve karakteristieken de groep. En hieruit resulteert een positieve sociale identiteit.

Het proces waardoor de positieve sociale identiteit tot stand komt, hebben we sociale identificatie genoemd en gedefinieerd als de selectieve perceptie van de positief gewaardeerde culturele karakteristieken van de ingroup. Uit sociale identificatie resulteert een positieve attitude tegenover de ingroup. Deze positieve attitude gaat dikwijls samen met een negatieve attitude tegenover outgroups. De negatieve attitude komt tot stand via het proces van sociale contra-identificatie hetgeen gedefinieerd is als de selectieve perceptie van overwegend negatief gewaardeerde culturele karakteristieken van outgroups. De combinatie van een negatieve attitude tegenover outgroups en een positieve attitude tegenover de ingroup hebben we etnocentrisme genoemd.

De centrale probleemstelling van deze studie betreft de vraag welke factoren een verklaring bieden voor de negatieve attitude van autochtone Nederlanders tegenover de allochtone etnische minderheden in Nederland en de positieve attitude van autochtone Nederlanders tegenover de nationale

ingroup oftewel Nederland en de Nederlanders. We vragen ons met andere woorden af welke factoren de processen van sociale identificatie en sociale contra-identificatie op gang brengen en versterken.

Eén factor, te weten autoritarisme, staat centraal in een van de belangrijkste publicaties over de achtergronden van etnocentrisme, namelijk 'The authoritarian personality' van Adorno e.a. (1950/1982). De veronderstelling die aan deze studie ten grondslag ligt, is dat autoritarisme en etnocentrisme bij elkaar horen en dat de eerste een sterke invloed heeft op de laatste. Om deze veronderstelling te onderzoeken opereren de onderzoekers op twee niveaus, namelijk op dat van de etnocentrische ideologie en dat van de autoritaire persoonlijkheid.

Achter de etnocentrische ideologie schuilt een bepaalde ideologie. De negatieve attitude tegenover bepaalde sociale groepen, bijvoorbeeld joden, kunnen we volgens Adorno e.a. niet op zich bekijken. De negatieve attitude tegenover joden gaat namelijk samen met een negatieve attitude tegenover andere sociale groepen. Maar ook de negatieve attitude tegenover outgroups in het algemeen staat niet op zichzelf. Ze gaat samen met een positieve attitude tegenover de eigen sociale groep. En ook met deze vaststelling zijn we er nog niet. Etnocentrisme hangt samen met de weerstand tegen sociale verandering oftewel conservatisme. Etnocentrisme en conservatisme vormen samen een coherente ideologie.

Adorno e.a. stellen zich echter niet tevreden met een onderzoek naar antisemitisme, etnocentrisme en conservatisme. Ze vatten het plan op om deze attitudes ook te onderzoeken op een dieper niveau dan dat van de bewuste etnocentrische ideologie. Dit plan wordt ingegeven door de overtuiging dat de etnocentrische ideologie geen willekeurig en oppervlakkig geheel van losstaande ideeën is. Ideologieën sluiten aan bij persoonlijkheidskenmerken en komen tegemoet aan psychologische behoeften. Achter de etnocentrische ideologie steekt volgens Adorno e.a. een autoritair karakter. Drie belangrijke kenmerken van dit karakter zijn autoritaire submissie, autoritaire agressie en conventionalisme. Autoritaire mensen hebben een onkritische houding tegenover de ingroup en onderwerpen zich op kritiekloze wijze aan menselijke of bovenmenselijke autoriteiten (autoritaire submissie). Bovendien klampen ze zich vast aan conventionele normen en waarden (conventionalisme). Zowel door autoritaire submissie als door sociale identificatie met conventionele normen en waarden delen ze in de macht en het prestige van de autoriteit. Verder veroordelen autoritaire mensen buitenstaanders vanwege (vermeende) overtreding van de normen



van de ingroup en de minachting van autoriteiten (autoritaire agressie). Deze drie subsyndromen van autoritarisme zijn onderling nauw verbonden. Conventionalisme impliceert de onderwerping aan conventionele normen en waarden (autoritaire submissie) en gaat samen met de wens normovertreders te straffen (autoritaire agressie). Deze agressie tegenover normovertreders is de keerzijde van de gehoorzaamheid en onderwerping aan autoriteiten (autoritaire submissie). Bovendien treden de subsyndromen doorgaans gezamenlijk op met de overige subsyndromen van autoritarisme zoals bijvoorbeeld de bezorgdheid over seksualiteit. Autoritaire mensen hebben een overdreven bezorgdheid over seksualiteit en leggen andere mensen onnatuurlijke praktijken ten laste. Homosexualiteit, om een voorbeeld te geven, wordt op grond van conventionele normen en waarden afgewezen. Mensen die zich daaraan schuldig maken, moeten volgens autoritaire mensen streng worden bestraft.

Adorno e.a. veronderstellen dat de subsyndromen toe te schrijven zijn aan het gebrekkig functioneren van het ich van autoritaire mensen. Het ich of de verstandelijke component van de persoonlijkheid is de psychische instantie die de relatie controleert tussen binnenwereld en buitenwereld. Het ich zorgt ervoor dat maatschappelijk onaanvaardbare impulsen uit het driftleven oftewel het es worden afgeweerd. Bij mensen met een sterk ich regelt het ich de afweer van ontoelaatbare impulsen uit het driftleven zelf. Bij mensen met een zwak ich is het ich echter niet opgewassen tegen de impulsen uit het es. Daarom doen mensen met een zwak ich een beroep op het über-ich en externe autoriteiten. Verboden verlangens, ontoelaatbare wensen en taboes worden met deze instanties buiten het bewustzijn gehouden.

De blinde overgave aan autoriteiten is volgens Adorno e.a. dan ook te zien als een compensatie voor een gebrekkige innerlijke autoriteit oftewel een onvolmaakt persoonlijk geweten. Omdat autoritaire mensen zich niet kunnen wenden tot een eigen innerlijke autoriteit, oriënteren ze zich op een uitwendig gezag en identificeren ze zich sociaal met gezagsfiguren en bovenmenselijke instanties. Autoritaire mensen klampen zich vast aan oppermachten omdat de normen en waarden, geboden en verboden van deze instanties hen leidraden verschaffen.

Uit het bovenstaande maken we op dat autoritaire mensen star vasthouden aan cultureel conservatieve normen en op selectieve wijze overwegend positieve karakteristieken van de ingroup percipiëren. Bovendien, zo veronderstellen we, percipiëren ze bij de outgroups overwegend negatieve karak-

teristieken en verwerpen ze de outgroups omdat deze gewaardeerde normen en waarden overtreden.

Belangrijk voor het ontstaan van autoritaire attitudes is de mate waarin men sociale status verwerft of in de toekomst denkt te verwerven. Deze sociale status wordt ontleend aan de verwezenlijking van de in onze samenleving nastrevenwaardig geachte economische burgerlijke waarden. Tot deze economische burgerlijke waarden behoren zaken zoals 'vooruitkomen in het leven' en 'maatschappelijke zekerheid'. We lichten dit hieronder toe.

Wanneer men er in het recente verleden in onvoldoende mate in is geslaagd om status te verwerven noemen we dat sociaal-economische frustratie. Wanneer men vreest om in de toekomst in onvoldoende mate status te verwerven noemen we dat statusangst. Zowel sociaal-economische frustratie als statusangst leiden tot reactie, omdat beiden een discrepantie impliceren tussen enerzijds de feitelijke respectievelijk de verwachte sociale status en anderzijds de gewenste sociale status. Om de gewenste status alsnog te verwerven, is men geneigd en/of genooddaakt de bevrediging van spontane behoeften te verdringen. Deze verdringing van spontane wensen en verlangens leidt uiteindelijk tot het ontstaan van autoritaire attitudes.

Daarmee is de autoritarisme-theorie besproken. We vatten het bovenstaande kort samen. Statusangst en sociaal-economische frustratie leiden via het proces van verdringing van spontane wensen en verlangens tot autoritarisme. Daarbij veronderstellen we dat de invloed van statusangst en sociaal-economische frustratie op autoritarisme bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden sterker is dan bij mensen die de economische burgerlijke waarden onbelangrijk achten. Verder nemen we aan dat mensen uit hogere sociale klassen beter in staat zijn hun wensen en verlangens te vervullen en minder gauw genooddaakt zijn spontane impulsen te verdringen dan mensen uit lagere sociale klassen. Statusangst en sociaal-economische frustratie hangen dus negatief samen met de sociale klasse waartoe men behoort.

Autoritarisme heeft via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed op de positieve attitude tegenover de ingroup. Via het mechanisme van sociale contra-identificatie heeft autoritarisme een positief effect op de negatieve attitude tegenover outgroups. Autoritaire mensen identificeren zich bovendien met de normen van de ingroup: zowel met de normen van de nationale ingroup, hetgeen tot cultureel conservatisme leidt, als met de normen van de mensen uit de directe sociale omgeving, hetgeen

tot normconformisme leidt. Normconformisme heeft evenals autoritarisme een positieve invloed op beide componenten van etnocentrisme. De beide componenten van etnocentrisme en cultureel conservatisme beschouwen we in navolging van Adorno e.a. (1950/1982) als onderling nauw verbonden attitudes oftewel aspecten van een coherente ideologie.

De volgende factor van belang voor de verklaring van etnocentrisme is anomie. Voor de omschrijving van dit begrip gaan we te rade bij de Franse socioloog Emile Durkheim (1897/1967). Durkheims gedachte die aan anomie ten grondslag ligt, is dat mensen niet in staat zijn hun behoeftenbevrediging zelf te beteugelen. Zonder controle gaan mensen alle perken te buiten, streven zij naar het oneindige en verlangen zij het onmogelijke. Mensen hebben reglementering nodig die hun strevingen en passies in toom houden. Deze reglementering kan alleen van buiten dat wil zeggen van een boven-individuele instantie komen, te weten de maatschappij. Alleen de maatschappij vermag mensen te behoeden voor mateloos verlangen en onbegrensde aspiraties. Slechts de maatschappij kan de mogelijkheden van mensen vastleggen en er op toezien dat de aspiraties daarmee in overeenstemming blijven.

Door plotselinge en diepgaande veranderingen houdt de maatschappij echter tijdelijk op haar regulatieve functie ten aanzien van mensen uit te oefenen. Hooggestelde normen storten dan in snel tempo en geheel onverwacht ineen. De bestaande normen voldoen niet meer en raken in het ongereede. Daardoor vervagen de grenzen van de aspiraties van mensen en zijn hun onderlinge betrekkingen niet meer zuiver geregeld. En dit roept spanning en onrust op. Mensen komen als gevolg van ingrijpende maatschappelijke veranderingen in een normatief vacuüm terecht en worden tijdelijk in moreel opzicht op zichzelf teruggeworpen. Ze weten niet meer waarnaar ze mogen of moeten uitzien, welke middelen hen regulier ten dienste staan en hoe ze zich ten opzichte van elkaar moeten gedragen. In een onzekere situatie als deze is er sprake van anomie.

Anomie ontstaat dus door snelle maatschappelijke veranderingen en is bijvoorbeeld toe te schrijven aan veranderingen in de conjunctuur. Door een dalende conjunctuur belanden mensen geheel onverwacht in een economische situatie die slechter is dan voorheen. Ze worden sociaal gede-klasserd en zien zich gedwongen hun eisen terug te schroeven. Daardoor zijn mensen in hun toekomstverwachtingen geschokt. Bovendien verliezen ze het uitzicht op hetgeen in deze benarde situatie nog mogelijk is, omdat

de doelen die ze mogen nastreven en de middelen die ze daarbij mogen benutten onduidelijk zijn.

Maar niet alleen door welvaartsdaling, ook door plotselinge welvaartsstijging raken de bestaande normen volgens Durkheim buiten werking. Door onverwachte voorspoed lijken de mogelijkheden onbegrenst. De remmen vallen weg waardoor mensen onbeperkt hun ambities gaan volgen en zich aan niets en niemand meer storen. Deze passie voor het oneindige leidt uiteindelijk alleen maar tot vermoeidheid en teleurstelling, omdat eindeloos streven nimmer gerealiseerd kan worden.

Wat plotselinge welvaartsdaling en -stijging gemeen hebben, is dat ze de levensomstandigheden van mensen ontwrichten. Tijdens een neergaande of opgaande lijn in materiële condities komen de vaste leefgewoonten onder druk te staan. Oude sociale standaarden verliezen hun betekenis waardoor mensen moreel uit het lood worden geslagen. In geval van economische achteruitgang zijn mensen ontevreden met de beperkte mogelijkheden. In geval van economische vooruitgang moeten mensen leren hoe zij zich in de nieuwe situatie dienen te gedragen. In beide gevallen moeten de normen opnieuw worden vastgesteld.

Anomie is bij Durkheim dus niet alleen een maatschappij-probleem, maar ook een individueel probleem. De economische crisis gaat immers niet ongestraft aan mensen voorbij. Hoge individuele verwachtingen die ten tijde van een economische depressie niet gerealiseerd kunnen worden, leiden tot angsten en frustraties. En deze angsten en frustraties kunnen volgens Durkheim (1897/1967) zelfs tot de overtuiging voeren dat het eigen leven minder waard is, waardoor mensen er zelf een einde aan maken. Om die reden is het goed te begrijpen dat anomie in het empirisch onderzoek doorgaans aan de percepties van individuen wordt afgemeten, zoals bijvoorbeeld in het onderzoek van Leo Srole (1956). Bij deze auteur heeft anomie betrekking op het gevoel van mensen dat ze niet tot de maatschappij behoren en het ontbreken van sociale identificatiemogelijkheden.

Door de economische crisis in Nederland zijn problemen ontstaan rond de verwachtingen die mensen hebben en de eisen die zij aan hun leven stellen. De vertrouwde leefgewoonten zijn ontwricht en een hoopvol toekomstperspectief ontbreekt. In deze benarde situatie zoeken mensen naar identificatiemogelijkheden die rust en duidelijkheid geven. Eén van de mogelijke identificatiepunten is de nationale ingroup. Sociale identificatie met deze groep is dan ook te zien als een reactie op de gevoelens van anomie. Een andere mogelijkheid is dat mensen zich vast klampen aan de normen en

waarden van de ingroup. Sociale identificatie met culturele normen is derhalve het mechanisme dat schuilt gaat achter de positieve invloed van anomie op cultureel conservatisme. Verder veronderstellen we dat sociale identificatie met de ingroup gepaard gaat met sociale contra-identificatie met de outgroups.

Op haar beurt wordt anomie bepaald door de gevoelens die ontstaan ten tijde van sociaal-economische crisis, te weten statusangst en sociaal-economische frustratie. Mensen die de laatste jaren financieel zijn achteruitgegaan en daar ontstemd over zijn, hebben te kampen met sociaal-economische frustratie. Mensen waarbij de status die ze in de toekomst denken te bereiken niet overeenkomt met de nastrevenwaardig geachte status, hebben statusangst. Zowel degenen die zich in sociaal-economisch opzicht gefrustreerd als degenen die zich ten aanzien van hun statusverwerving geblokkeerd voelen, ervaren een scherpe dissonantie tussen de in de maatschappij nastrevenswaardig geachte statusverwerving en de inmiddels verworven of nog te verwerven status. Deze dissonantie trachten ze te reduceren door het belang van statusverwerving ter discussie te stellen. Het mechanisme achter de positieve invloed van statusangst en sociaal-economische frustratie op anomie noemen we dan ook dissonantie-reductie.

Al met al besluiten we dat sociaal-economische frustratie en statusangst middels het proces van dissonantie-reductie leiden tot anomie. Anomie heeft middels het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positieve invloed op cultureel conservatisme en de beide componenten van etnocentrisme. Daarbij is het belang dat mensen hechten aan de economische burgerlijke waarden opnieuw een conditionerende factor. Dit betekent dat de invloed van statusangst en statusfrustratie op anomie sterker is naarmate mensen de economische burgerlijke waarden belangrijker vinden.

Daarmee zijn drie factoren ter verklaring van etnocentrisme besproken, namelijk autoritarisme, normconformisme en anomie. De volgende factor die we hier behandelen is de subjectief ervaren dreiging van concurrentie oftewel conflict.

Aan de betekenis van conflicten voor de verhouding tussen sociale groepen is door sociologen en sociaal-psychologen uitgebreid aandacht besteed. Van sociaal-psychologen vernemen we dat conflicten, concurrentie en competitie tussen sociale groepen niet alleen een negatieve attitude tegenover de concurrerende sociale groepen tot gevolg heeft, maar tevens leidt tot een positieve attitude tegenover de eigen sociale groep. Conflicten

leveren dus een bijdrage aan de sociale contra-identificatie met de outgroups en de sociale identificatie met de ingroup.

Door (conflict-) sociologen is naar voren gebracht dat er in de maatschappij een belangenstrijd wordt gevoerd om de verdeling van schaarse goederen zoals arbeid, huisvesting, onderwijs en sociale zekerheid. Omdat deze goederen door diverse sociale groepen worden opgeëist, staan de groepen in concurrentieverhouding tot elkaar. Wanneer mensen zich bewust worden van deze concurrentie ontstaat de subjectief ervaren dreiging van concurrentie. Deze subjectief ervaren dreiging komt met name voor bij mensen die ontevreden zijn over hun financiële positie (sociaal-economische frustratie) en bij mensen die onzeker zijn of ze de gewenste sociale status in de toekomst zullen verwerven (statusangst). Deze mensen geven de schuld aan de outgroups. De outgroups worden schuldig bevonden aan de malaise waarin men zich bevindt en als zondebokken aangewezen.

We veronderstellen derhalve dat statusangst en sociaal-economische frustratie via het zondebok-mechanisme leiden tot de subjectief ervaren dreiging van concurrentie van de zijde van de outgroups. Daarbij is het effect van statusangst en sociaal-economische frustratie op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie opnieuw sterker, naarmate mensen de economische burgerlijke waarden belangrijker vinden.

De subjectief ervaren dreiging van concurrentie heeft op haar beurt een positieve invloed op beide componenten van ethnocentrisme. Via het mechanisme van sociale contra-identificatie voltrekt zich het effect van de subjectief ervaren dreiging van concurrentie op de negatieve attitude tegenover outgroups. De bijdrage die de subjectief ervaren dreiging van concurrentie levert aan de positieve attitude tegenover de ingroup verloopt volgens het proces van sociale identificatie.

De volgende factor die een aparte plaats verdient bij de bespreking van de factoren ter verklaring van ethnocentrisme, is de christelijke levensbeschouwing. Uit het empirisch onderzoek naar de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en negatieve attitude tegenover outgroups kunnen we twee belangrijke conclusies trekken. In de eerste plaats blijkt dat er tussen christelijke levensbeschouwing en de negatieve attitude tegenover outgroups een positieve relatie bestaat. In de tweede plaats komt naar voren dat onderzoekers daarvoor geen verklaring kunnen geven. Dat een verklaring van de positieve relatie buiten handbereik is blijven liggen, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat onderzoekers bij de bestudering van de

relatie tussen christelijke levensbeschouwing en de negatieve attitude tegenover outgroups de invloed van andere factoren over het hoofd zien. Men beperkt zich tot de bivariate relatie en besteedt bijvoorbeeld nauwelijks aandacht aan het hierboven besproken autoritarisme. De bewering dat de christelijke levensbeschouwing zelf aanleiding geeft tot een negatieve attitude tegenover outgroups kunnen we dan ook niet zonder meer accepteren, omdat onderzoekers niet-religieuze oorzaken buiten beschouwing laten.

De verwaarlozing van niet-religieuze factoren treffen we bijvoorbeeld aan bij twee toonaangevende visies op dit terrein, te weten bij die van Glock en Stark (1966a) en bij die van Gordon Allport (1966a).

Wanneer men op zoek is naar de raakvlakken van christelijke levensbeschouwing en vooroordelen over joden, zo stellen Glock en Stark, dan moeten we naar de christelijke levensbeschouwing zelf kijken. De christelijke levensbeschouwing vertegenwoordigt een stelsel van geloofswaarden. En een letterlijke interpretatie van deze geloofswaarden geeft aanleiding tot een antisemitische attitude. Achter antisemitisme gaan met andere woorden theologische drijfveren schuil. Christenen vertalen hun geloof in een antisemitische attitude en zijn antisemitisch, omdat ze christen zijn.

Nu willen we hier zeker niet beweren dat religieus-antisemitisme onbelangrijk is voor de verklaring van seculier-antisemitisme. In het verleden hebben religieuze vooroordelen ongetwijfeld een stempel gedrukt op de vooroordelen over joden. Waar het ons om gaat, is dat men bij de bestudering van antisemitisme en etnocentrisme rekening moet houden met niet-religieuze factoren, zoals bijvoorbeeld autoritarisme en anomie. En wat dit betreft hebben Glock en Stark (1966a) ons weinig te vertellen.

Voor Allport (1966a) is niet de inhoud van de christelijke levensbeschouwing van belang voor de verklaring van etnocentrisme, maar de manier waarop mensen het geloof beleven. Niet datgene wat mensen geloven is belangrijk, maar de manier waarop zij geloven. Allport is dan ook van mening dat we de positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en etnocentrisme alleen kunnen verklaren, indien we aannemen dat er meerdere typen gelovigen zijn. Deze typen verschillen ten aanzien van etnocentrisme.

Bij mensen met een intrinsieke religieuze oriëntatie komt het geloof als het ware van binnen. Het geloof is authentiek en vormt een basis voor liefde, begrip en tolerantie en behoedt daardoor voor een negatieve attitude tegenover outgroups. Bij mensen met een extrinsieke religieuze oriëntatie

daarentegen dient het geloof slechts niet-religieuze doeleinden zoals sociale status, troost en zekerheid. Het geloof speelt in het dagelijks leven een bescheiden rol en wordt voor allerlei sociale doeleinden gebruikt. Bij deze mensen is er sprake van een positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en een negatieve attitude tegenover outgroups.

Afgezien van het feit dat deze veronderstellingen van Allport niet geheel door de resultaten van empirisch onderzoek worden ondersteund, zijn we van mening dat Allport ons met deze redenering op het verkeerde been zet. Voor de positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en de negatieve attitude tegenover outgroups is, uitgaande van de christelijke levensbeschouwing, naar onze mening geen plausibele verklaring te geven. Daarom zijn we van mening dat men de oplossing van het vraagstuk niet in de relatie zelf moeten zoeken, maar in de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en niet-religieuze factoren. Daarbij verdienen drie factoren speciale aandacht, te weten autoritarisme, anomie en lokalisme. We bespreken eerst de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme. Kernpunt van de christelijke levensbeschouwing is het geloof in het bestaan van een transcendente wereld die tegenover de aardse werkelijkheid staat. Dit geloof in transcendentie is een overkoepelend perspectief. Andere existentiële zingevingsvragen zoals de vraag naar de zin van het leven, het waarom van lijden en dood en van goed en kwaad, krijgen betekenis door hetgeen de werkelijkheid in laatste instantie is, namelijk een dubbele werkelijkheid. De grond van het bestaan en de zin van het leven liggen buiten de mens. De mens is zichzelf niet genoeg. Zinvol is het leven op aarde door de betrokkenheid op een bovenmenselijke orde. De 'uiteindelijke' problemen van het menselijk leven worden opgelost door een transcendente duiding via God. Het leven, het lijden en de dood en de beginselen van goed en kwaad krijgen betekenis in het perspectief van het godsbestaan.

Tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme bestaat een positieve relatie omdat niet alleen theïsten, maar ook autoritaire mensen zich in sterke mate oriënteren op bovenmenselijke autoriteiten. Het verschijnsel dat ten grondslag ligt aan de positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme noemen we reïficatie. Reïficatie wil zeggen dat mensen de sociale werkelijkheid beschouwen als een produkt van een bovenmenselijke autoriteit en niet als een produkt van menselijke activiteit. Met autoritarisme kunnen we dan ook een verklaring geven van de positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en de negatieve attitude



tegenover outgroups. Deze relatie komt tot stand doordat autoritarisme een positieve invloed heeft op de negatieve attitude tegenover outgroups en tegelijkertijd samenhangt met de christelijke levensbeschouwing. Onder controle van autoritarisme oefent de christelijke levensbeschouwing geen invloed uit op de negatieve attitude tegenover outgroups.

De christelijke levensbeschouwing heeft wel een zelfstandige invloed op de positieve attitude tegenover de ingroup. Evenals autoritaire mensen onderwerpen theisten zich aan machtige autoriteiten. Deze sociale identificatie met hogere machten draagt bij tot een positieve sociale identiteit. Via het proces van sociale identificatie heeft de christelijke levensbeschouwing derhalve een positieve invloed op de attitude tegenover de ingroup. Dit positieve effect is bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden sterker dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is.

Bovendien leiden zowel christelijke levensbeschouwing als autoritarisme tot cultureel conservatisme. Deze invloed komt tot stand via het mechanisme van sociale identificatie met conservatieve normen. Daarbij is de invloed van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden wederom sterker dan bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden.

De tweede factor die we in verband met de relatie tussen christelijke levensbeschouwing en etnocentrisme bespreken is anomie. Hierboven hebben we uiteengezet dat anomie een positieve invloed heeft op etnocentrisme. Voor de interpretatie van de betekenis van de christelijke levensbeschouwing voor anomie, is het belangrijk te vermelden dat de christelijke levensbeschouwing een wereld- en levensbeschouwing is waarin mensen antwoord vinden op zingevingsvragen. Christenen onderschrijven het gedachtengoed van goddelijke transcendentie en duiden het leven, het lijden en de dood, en de problemen van goed en kwaad via God en het hiernamaals. God geeft aan het leven op aarde een bijzondere betekenis. De christelijke levensbeschouwing biedt mensen een nomos en een samenhangend beeld van de kosmos waardoor de problemen die eigen zijn aan het menselijk leven een alomvattende zin en betekenis krijgen. Het ligt dan ook voor de hand om te veronderstellen dat de christelijke levensbeschouwing via het mechanisme van nomisatie beschermt tegen anomie. Deze negatieve invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie is bij mensen waarvoor levensbeschouwing subjectief belangrijk oftewel saillant is sterker dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is.

De derde factor die we in verband met de christelijke levensbeschouwing bespreken is lokalisme. In tegenstelling tot veel van zijn collega's is door de Amerikaanse godsdienstsocioloog Roof (1978a) bij de bestudering van de invloed van de christelijke levensbeschouwing op de negatieve attitude tegenover outgroups wel aandacht besteed aan niet-religieuze factoren. Volgens Roof komt deze invloed tot stand door lokalisme.

Kernstuk van de lokalisme-theorie is dat we de christelijke levensbeschouwing vandaag de dag vooral aantreffen in kleine plaatselijke gemeenschappen. In de lokale gemeenschap is de christelijke levensbeschouwing tegenwoordig nog steeds aanwezig en heeft hij zijn invloed op de houdingen en gedragingen van mensen weten te behouden. Voor de plausibiliteit van het geloof is het immers van belang dat er een gemeenschap bestaat waarin mensen met elkaar omgaan en overtuigingen delen. De lokale gemeenschap is naar de mening van Roof zo'n plausibiliteitsstructuur waarbinnen mensen gevoelens kunnen delen en afwijkende meningen kunnen bestrijden. Daarom is voor lokalisten, dit zijn mensen die zich oriënteren op de lokale gemeenschap, de christelijke levensbeschouwing tegenwoordig nog steeds plausibel. Bij de verklaring van zowel lokalisme als de christelijke levensbeschouwing is de schoolopleiding van mensen van belang. Onderwijs verruimt de horizon. Tijdens hun schoolopleiding vergaren mensen kennis en komen ze in aanraking komen met andere normen en waarden. Daardoor komen ze tot de ontdekking dat de eigen overtuigingen particularistisch zijn. Opleiding verruimt het sociaal perspectief en daardoor komt het inzicht tot ontwikkeling dat de sociale werkelijkheid niet door een bovenmenselijke autoriteit, maar door menselijk handelen wordt bepaald. Dereïficatie is dan ook het mechanisme ter verklaring van de negatieve invloed van opleiding op lokalisme en christelijke levensbeschouwing. Verder veronderstellen we dat er een positieve samenhang bestaat tussen opleiding en sociale klasse.

Lokalisten conformeren zich aan de normen en waarden die gelden in de plaatselijke gemeenschap. Daarom veronderstellen we dat lokalisme via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed heeft op norm-conformisme. De oriëntatie op de plaatselijke gemeenschap heeft echter nog enkele andere consequenties.

In de eerste plaats noteren we dat lokalisme een positieve invloed heeft op etnocentrisme. Lokalisten identificeren zich sociaal met de plaatselijke gemeenschap en wensen deze gemeenschap gesloten te houden voor outgroups. Sociale identificatie met de lokale ingroup betekent niet dat lokalisten zich contra-identificeren met de nationale ingroup. Integendeel,

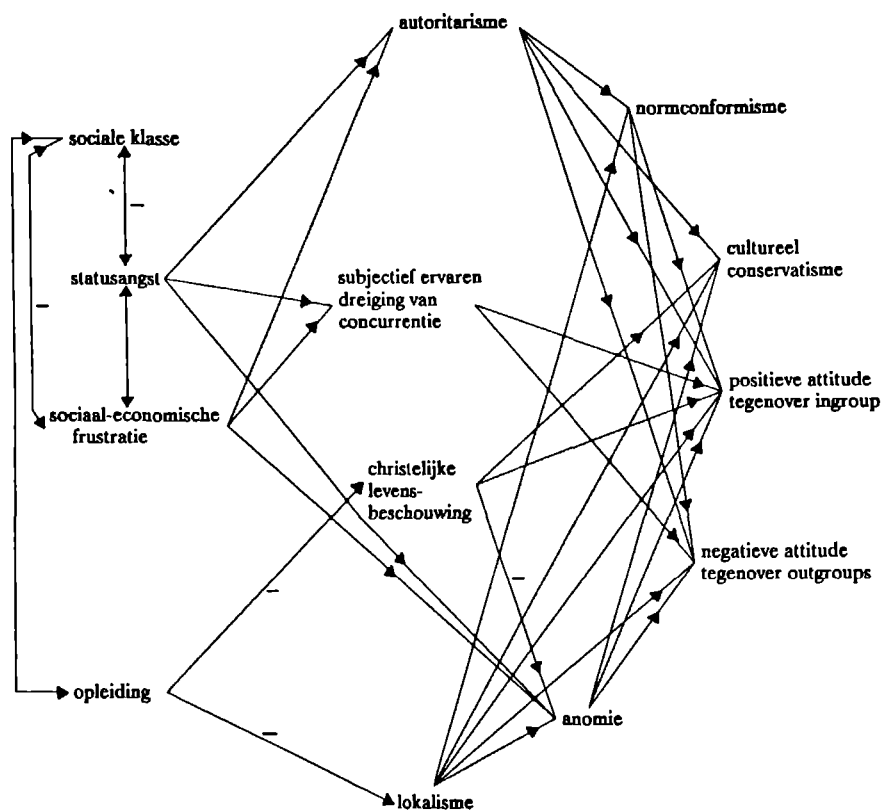
deze ingroup is voor lokalisten een groep waarmee ze zich in sterke mate sociaal identificeren. Lokalisme heeft via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie dus een positieve invloed op beide componenten van etnocentrisme.

In de tweede plaats merken we op dat lokalisme een positieve invloed heeft op cultureel conservatisme. De kleine plaatselijke gemeenschap bepaalt de ervaring, de levensstijl en het wereldbeeld van lokalisten. Daardoor hebben lokalisten naar de mening van Roof een vrij beperkt sociaal perspectief en een beperkte sociale ervaring. Lokalisten hechten aan traditionele normen en waarden en zijn over het geheel genomen betrekkelijk conservatief. Sociale identificatie met cultureel conservatieve normen is dan ook het mechanisme dat voor de verbinding zorgt tussen lokalisme en cultureel conservatisme.

In de derde plaats kunnen we zeggen dat lokalisme gevolgen heeft voor anomie. Over de relatie tussen lokalisme en anomie bestaat enige onduidelijkheid. Deze onduidelijkheid is te wijten aan de verwarring rond het begrip anomie. Anomie heeft betrekking op desintegratie van mensen ten opzichte van de sociale omgeving. Bedoelen we de directe sociale omgeving, dan mogen we verwachten dat lokalisme beschermt tegen anomie (vgl. Dye, 1963; Wilson, 1971; Kapsis, 1978). Volgens Srole heeft anomie echter betrekking op "the breakdown of the individual's sense of attachment to society." (1956, 712). Anomie betreft de desintegratie van mensen ten opzichte van de globale maatschappij. En deze anomie treffen we vooral aan bij lokalisten. Door de sterke oriëntatie op de lokale omgeving hebben lokalisten namelijk het gevoel dat de maatschappij geen zinvolle richtlijnen, doelen en middelen biedt voor het dagelijks leven. Lokalisten ervaren door de oriëntatie op de plaatselijke gemeenschap een zekere distantie ten opzichte van de globale maatschappij. Lokalisme heeft dus een positieve invloed op anomie. Deze invloed voltrekt zich via het mechanisme dat we vervreemding van de globale maatschappij noemen.

Daarmee is de bespreking van de theoretische achtergrond afgerond. Uit de bovenstaande uiteenzetting volgt een integraal theoretisch-causaal model ter verklaring van cultureel conservatisme en de beide componenten van etnocentrisme. Dit model is weergegeven in figuur 11.1.

Figuur 11.1 Integraal theoretisch model



conditionerende variabelen: (1) economische burgerlijke waarden  
(2) saillantie van levensbeschouwing

Statusangst en sociaal-economische frustratie hebben een positieve invloed op autoritarisme, anomie en de subjectief ervaren dreiging van concurrentie. Het positieve effect op autoritarisme verloopt via het proces van verdringing van spontane wensen en verlangens. De positieve invloed op anomie komt tot stand door het mechanisme van dissonantie-reductie. Via het zondebok-mechanisme hebben statusangst en sociaal-economische frustratie een positieve invloed op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie. Deze effecten zijn sterker naarmate mensen de economische burgerlijke waarden belangrijker achten.

Sociale klasse heeft op zich geen invloed op intermediaire en afhankelijke variabelen. Er bestaat wel een negatieve samenhang tussen sociale klasse enerzijds en statusangst en sociaal-economische frustratie anderzijds. De relatie tussen opleiding en sociale klasse is positief. De negatieve invloed van opleiding op christelijke levensbeschouwing en lokalisme verloopt via het proces van de verbreding van het sociaal perspectief en de daarmee samenhangende dereïficatie.

Cultureel conservatisme en de beide componenten van etnocentrisme vormen samen een coherente ideologie. De subjectief ervaren dreiging van concurrentie versterkt via het mechanisme van sociale identificatie de positieve attitude tegenover de ingroup en via sociale contra-identificatie de negatieve attitude tegenover outgroups. Autoritarisme, anomie, christelijke levensbeschouwing en lokalisme hebben via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de nationale ingroup. Met uitzondering van de christelijke levensbeschouwing hebben dezelfde factoren via het proces van sociale contra-identificatie een positieve invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups. Zowel autoritarisme als lokalisme leiden tot normconformisme, dat een additioneel effect heeft op beide componenten van etnocentrisme. Lokalisme heeft middels het proces van vervreemding van de maatschappij een positieve invloed anomie. De christelijke levensbeschouwing daarentegen beschermt door het mechanisme van nomisatie tegen anomie. Deze invloed en die van de christelijke levensbeschouwing op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup is sterker naarmate mensen levensbeschouwing belangrijker vinden.

### 11.3 ANALYSE VAN HET INTEGRAAL THEORETISCH MODEL

Hierboven is op basis van theoretische perspectieven voor alle belangrijk geachte factoren ter verklaring van etnocentrisme een integraal causaal model geconstrueerd. In deze paragraaf gaan we met regressie-analyse na of en in hoeverre het theoretisch-causale model wordt gefalsificeerd door de empirische gegevens. Daarbij maken we allereerst gebruik van de gegevens van de totale onderzoeksgroep. Vervolgens onderzoeken we in paragraaf 11.3.2 met multisample-analyse (LISREL VI) de robuustheid van het beperkt integraal model. Daarbij maken we een onderscheid tussen mensen waarvoor de economische burgerlijke waarden belangrijk danwel

onbelangrijk zijn, en mensen waarvoor levensbeschouwing belangrijk danwel onbelangrijk is.

### 11.3.1 MODELSPECIFICATIE EN TOETSING

In deze subparagraaf onderzoeken we de gegevens van de totale onderzoekspopulatie. Daartoe presenteren we hieronder de vergelijkingen van het volledige causale model.

$$\begin{aligned}
 \text{AUTO} &= a_1 + b_{11} \cdot \text{SOKL} + b_{12} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{13} \cdot \text{SEFR} + b_{14} \cdot \text{OPL} + e_1 \\
 \text{SED} &= a_2 + b_{21} \cdot \text{SOKL} + b_{22} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{23} \cdot \text{SEFR} + b_{24} \cdot \text{OPL} + e_2 \\
 \text{CHRIS} &= a_3 + b_{31} \cdot \text{SOKL} + b_{32} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{33} \cdot \text{SEFR} + b_{34} \cdot \text{OPL} + e_3 \\
 \text{LOKA} &= a_4 + b_{41} \cdot \text{SOKL} + b_{42} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{43} \cdot \text{SEFR} + b_{44} \cdot \text{OPL} + e_4 \\
 \text{CONF} &= a_5 + b_{51} \cdot \text{SOKL} + b_{52} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{53} \cdot \text{SEFR} + b_{54} \cdot \text{OPL} \\
 &\quad + b_{55} \cdot \text{AUTO} + b_{56} \cdot \text{SED} \\
 &\quad + b_{57} \cdot \text{CHRIS} + b_{58} \cdot \text{LOKA} + e_5 \\
 \text{ANOM} &= a_6 + b_{61} \cdot \text{SOKL} + b_{62} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{63} \cdot \text{SEFR} + b_{64} \cdot \text{OPL} \\
 &\quad + b_{65} \cdot \text{AUTO} + b_{66} \cdot \text{SED} \\
 &\quad + b_{67} \cdot \text{CHRIS} + b_{68} \cdot \text{LOKA} + e_6 \\
 \text{CULC} &= a_7 + b_{71} \cdot \text{SOKL} + b_{72} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{73} \cdot \text{SEFR} + b_{74} \cdot \text{OPL} \\
 &\quad + b_{75} \cdot \text{AUTO} + b_{76} \cdot \text{SED} \\
 &\quad + b_{77} \cdot \text{CHRIS} + b_{78} \cdot \text{LOKA} \\
 &\quad + b_{79} \cdot \text{CONF} + b_{710} \cdot \text{ANOM} + e_7 \\
 \text{PIN} &= a_8 + b_{81} \cdot \text{SOKL} + b_{82} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{83} \cdot \text{SEFR} + b_{84} \cdot \text{OPL} \\
 &\quad + b_{85} \cdot \text{AUTO} + b_{86} \cdot \text{SED} \\
 &\quad + b_{87} \cdot \text{CHRIS} + b_{88} \cdot \text{LOKA} \\
 &\quad + b_{89} \cdot \text{CONF} + b_{810} \cdot \text{ANOM} + e_8 \\
 \text{NOUT} &= a_9 + b_{91} \cdot \text{SOKL} + b_{92} \cdot \text{STANG} \\
 &\quad + b_{93} \cdot \text{SEFR} + b_{94} \cdot \text{OPL} \\
 &\quad + b_{95} \cdot \text{AUTO} + b_{96} \cdot \text{SED} \\
 &\quad + b_{97} \cdot \text{CHRIS} + b_{98} \cdot \text{LOKA} \\
 &\quad + b_{99} \cdot \text{CONF} + b_{910} \cdot \text{ANOM} + e_9
 \end{aligned}$$

waarbij: SOKL = sociale klasse  
 STANG = statusangst  
 SEFR = sociaal-economische  
 frustratie

OPL = opleiding  
 AUTO = autoritarisme  
 SED = subjectief ervaren  
 dreiging van concurrentie  
 CHRIS = christelijke  
 levensbeschouwing  
 LOKA = lokalisme  
 CONF = normconformisme

ANOM = anomie  
 CULC = cultureel conservatisme  
 PIN = positieve attitude tegenover  
 ingroup

NOUT = negatieve attitude tegenover  
 outgroups  
 a = constante  
 b = ongestandaardiseerde  
 regressiecoëfficiënt  
 e = residu

Met behulp van deze vergelijkingen schatten we de regressie-coëfficiënten en gaan we na of de theoretisch relevante effecten statistisch significant en de theoretisch niet-relevante effecten statistisch niet-significant zijn. Daarbij hanteren we opnieuw de procedure en de statistische criteria zoals beschreven in paragraaf 4.4 en maken we gebruik van de covariantiematrix in bijlage 16. Voordat we de uitkomsten presenteren, merken we op dat, na herschaling van sociale klasse en opleiding via HOMALS, de assumpties van lineaire regressie zoals lineariteit, homoscedasticiteit, normaal verdeelde variabelen en residuen niet worden geschonden, zodat aan de vereisten voor toepassing van lineaire regressie is voldaan. Dit geldt voor het volledige model en voor het beperkte model. Verder noteren we hier dat de verklaarde variantie van het beperkte model niet significant verschilt van de verklaarde variantie van het volledige model. De uitkomsten van de schattingen zijn te vinden in de onderstaande tabel.

Tabel 11.1:

theoretisch voorspelde en empirisch vastgestelde directe effecten van het volledige model (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; t-waarde > +/- 1.96;  $\alpha = .05$ ; tweezijdig getoetst; N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	verwacht effect	feitelijk effect	gefalsificeerd
AUTO	SOKL	0	-	ja
	STANG	+	+	nee
	SEFR	+	+	nee
	OPL	0	-	ja
SED	SOKL	0	0	nee
	STANG	+	+	nee
	SEFR	+	0	ja
	OPL	0	-	ja
CHRIS	SOKL	0	0	nee
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	OPL	-	-	nee
LOKA	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	OPL	-	-	nee

CONF	SOKL	0	0	nee
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	+	ja
	OPL	0	-	ja
	AUTO	+	+	nee
	SED	0	0	nee
	CHRIS	0	+	ja
	LOKA	+	+	nee
ANOM	SOKL	0	-	ja
	STANG	+	+	nee
	SEFR	+	+	nee
	OPL	0	-	ja
	AUTO	0	+	ja
	SED	0	+	ja
	CHRIS	-	-	nee
	LOKA	+	+	nee
CULC	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	-	ja
	SEFR	0	0	nee
	OPL	0	0	nee
	AUTO	+	+	nee
	SED	0	+	ja
	CHRIS	+	+	nee
	LOKA	+	+	nee
	CONF	+	+	nee
PIN	ANOM	+	-	ja
	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	OPL	0	0	nee
	AUTO	+	+	nee
	SED	+	+	nee
	CHRIS	+	+	nee
	LOKA	+	+	nee
NOUT	CONF	+	+	nee
	ANOM	+	0	ja
	SOKL	0	-	ja
	STANG	0	0	nee
	SEFR	0	0	nee
	OPL	0	0	nee
	AUTO	+	+	nee
	SED	+	+	nee
	CHRIS	0	0	nee
	LOKA	+	+	nee
	CONF	+	+	nee
	ANOM	+	0	ja

waarbij: 0 = geen significant effect;  
 + = positief effect;  
 - = negatief effect



Bekijken we de laatste kolom van tabel 11.1, dan valt op dat onze verwachtingen op een aantal punten niet overeenkomen met de werkelijkheid. We zullen de belangrijkste punten noemen.

In de eerste plaats treffen we directe effecten aan die we op theoretische gronden niet hadden verwacht. De belangrijkste hier te noemen invloeden hebben betrekking op opleiding en sociale klasse. Opleiding heeft niet alleen een negatieve invloed op lokalisme en christelijke levensbeschouwing, maar ook op autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, normconformisme en anomie. Sociale klasse heeft een negatieve invloed op autoritarisme, lokalisme, anomie, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Verder kunnen we in dit verband wijzen op de positieve invloed van de christelijke levensbeschouwing op normconformisme. In de tweede plaats komen een aantal theoretisch relevant geachte directe effecten in werkelijkheid niet voor. Zo heeft anomie bijvoorbeeld geen invloed op beide componenten van etnocentrisme.

In de derde plaats is een van de directe effecten volledig in strijd met de verwachting. Anomie blijkt geen positieve, maar juist een negatieve invloed te hebben op cultureel conservatisme.

Voor het overige corresponderen de verwachte effecten met de gevonden effecten. Autoritarisme, subjectief ervaren van concurrentie en lokalisme hebben een positieve invloed op de twee componenten van etnocentrisme. De christelijke levensbeschouwing is van belang voor cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup, maar niet, zoals voorspeld, voor de negatieve attitude tegenover outgroups. In de onderstaande tabel hebben we de sterkte van de directe en de totale effecten weergegeven.

Tabel 11.2:

gestandaardiseerde directe en totale effecten in het beperkte model en de proportie verklaarde variantie (N=1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
AUTO	SOKL	-.11	-.11	.18
	STANG	.07	.07	
	SEFR	.07	.07	
	OPL	-.33	-.33	

SED	SOKL	.ns	.ns	
	STANG	.13	.13	
	SEFR	.ns	.ns	
	OPL	-.31	-.31	
				.12
CHRIS	SOKL	.ns	.ns	
	STANG	.ns	.ns	
	SEFR	.ns	.ns	
	OPL	-.26	-.26	
				.07
LOKA	SOKL	-.13	-.13	
	STANG	.ns	.ns	
	SEFR	.ns	.ns	
	OPL	-.35	-.35	
				.18
CONF	SOKL	.ns	-.05	
	STANG	.ns	.02	
	SEFR	.12	.13	
	OPL	-.07	-.27	
	AUTO	.27	.27	
	SED	.ns	.ns	
	CHRIS	.11	.11	
	LOKA	.23	.23	
				.31
ANOM	SOKL	-.10	-.14	
	STANG	.18	.21	
	SEFR	.12	.13	
	OPL	-.09	-.22	
	AUTO	.23	.23	
	SED	.11	.11	
	CHRIS	-.12	-.12	
	LOKA	.15	.15	
				.32
CULC	SOKL	-.07	-.11	
	STANG	-.05	-.05 *	
	SEFR	.ns	.02	
	OPL	.ns	-.25	
	AUTO	.29	.29 *	
	SED	.06	.06 *	
	CHRIS	.36	.38	
	LOKA	.08	.10	
	CONF	.13	.13	
	ANOM	-.06	-.06	
				.46

PIN	SOKL	-.10	-.16	
	STANG	.ns	.04	
	SEFR	.ns	.03	
	OPL	.ns	-.27	
	AUTO	.25	.28	
	SED	.14	.14	
	CHRIS	.14	.15	
	LOKA	.22	.25	
	CONF	.12	.12	
ANOM	.ns	.ns		
				.46
NOUT	SOKL	-.10	-.14	
	STANG	.ns	.08	
	SEFR	.ns	.02	
	OPL	.ns	-.29	
	AUTO	.28	.29	
	SED	.47	.47	
	CHRIS	.ns	.01	
	LOKA	.09	.11	
	CONF	.06	.06	
ANOM	.ns	.ns		
				.61

waarbij: ns = niet significant

▪ = indirecte effect niet significant

Naar aanleiding van tabel 11.2 kunnen we een aantal conclusies formuleren. We beperken ons tot de voornaamste resultaten.

Op grond van de cijfers moeten we in de eerste plaats concluderen dat sociale klasse direct van invloed is op autoritarisme, lokalisme, anomie, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. In de tweede plaats moeten we hier noteren dat de factor opleiding in deze studie een belangrijke plaats verdient. Opleiding heeft weliswaar geen directe invloed op etnocentrisme en cultureel conservatisme, maar het totale effect, dat wil zeggen het effect van opleiding dat via intermediaire variabelen tot stand komt, is sterk te noemen. In de derde plaats merken we op dat opleiding, christelijke levensbeschouwing en autoritarisme de belangrijkste factoren zijn ter verklaring van cultureel conservatisme. Voor de verklaring van de positieve attitude tegenover de ingroups zijn meerdere factoren belangrijk, te weten sociale klasse, opleiding, autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, christelijke levensbeschouwing, lokalisme en normconformisme. Op de negatieve attitude tegenover outgroups hebben met name opleiding, autoritarisme en de subjectief ervaren dreiging van concurrentie een sterk effect. Ten slotte constateren we dat beide componenten van het verschijnsel etnocentrisme redelijk

goed worden verklaard. Het percentage verklaarde variantie van de positieve attitude tegenover de ingroup bedraagt 47% en het percentage verklaarde variantie van de negatieve attitude tegenover outgroups is 61%.

### 11.3.2 ROBUUSTHEID

De gegevens die hierboven zijn gepresenteerd, hebben betrekking op de totale onderzoeksgroep. In deze subparagraaf onderzoeken we de robuustheid van het integraal causale model en gaan we na of er verschillen bestaan tussen bijzondere subgroepen<sup>1</sup>. Voor de selectie van deze subgroepen maken we gebruik van twee conditionerende variabelen, te weten de belangrijkheid van de economische burgerlijke waarden en de saillantie van levensbeschouwing.

We vergelijken eerst de mensen die de economische burgerlijke waarden niet (EBW-) met mensen die de economische burgerlijke waarden wel belangrijk vinden (EBW+). Bij de analyse maken we gebruik van de covariantiematrices in bijlage 17. Onderzoeken we de gegevens met multi-sample analyse (LISREL VI), dan blijkt dat de effecten in beide subpopulaties significant van elkaar verschillen<sup>2</sup>. Dit betekent dat het beperkte causale model wat betreft de belangrijkheid van de economische burgerlijke waarden niet robuust is. Om de verschillen tussen de groepen te achterhalen, hebben we voor iedere subgroep afzonderlijk regressie-analyses toegepast. De uitkomsten daarvan staan in tabel 11.3.

Tabel 11.3:

ongestandaardiseerde en (gestandaardiseerde) directe en totale effecten in de twee subpopulaties en de proportie verklaarde variantie (N: EBW- = 137; N: EBW+ = 161)

afhankel. variabele	onafhankelijke variabele	directe effect		totale effect		adj.R <sup>2</sup>	
		EBW-	EBW+	EBW-	EBW+	EBW-	EBW+
AUTO	SOKL	.ns	-.21	.ns	-.21		
		(.ns)	(-.22)	(.ns)	(-.22)		
	STANG	.ns	.ns	.ns	.ns		
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)		
	SEFR	.ns	.ns	.ns	.ns		
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)		
	OPL	-.36	-.19	-.36	-.19		
		(-.38)	(-.18)	(-.38)	(-.18)		
						.14	.10

SED	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.17 (.18)	.ns (.ns)	.17 (.18)	.ns (.ns)		
	OPL	-.21 (-.24)	-.30 (-.25)	-.21 (-.24)	-.30 (-.25)		
						.09	.06
CHRIS	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	OPL	.ns (.ns)	-.20 (-.16)	.ns (.ns)	-.20 (-.16)		
						.00	.02
LOKA	SOKL	-.30 (-.29)	.ns (.ns)	-.30 (-.29)	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	OPL	-.22 (-.22)	-.54 (-.44)	-.22 (-.22)	-.54 (-.44)		
						.20	.19
CONF	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns* (.ns)*	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.ns (.ns)	.26 (.24)	.ns (.ns)	.26 (.24)		
	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.17 (-.18)	-.28 (-.23)		
	AUTO	.35 (.34)	.ns (.ns)	.35 (.34)	.ns (.ns)		
	SED	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	CHRIS	.18 (.19)	.15 (.14)	.18 (.19)	.15 (.14)		
	LOKA	.20 (.20)	.48 (.46)	.20 (.20)	.48 (.46)		
						.34	.36

ANOM	SOKL	.15 (-.17)	.ns (.ns)	-.21 (-.25)	-.06 (-.05)
	STANG	.20 (.23)	.31 (.24)	.20 (.23)	.31 (.24)
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	OPL	.ns (.ns)	-.31 (-.22)	-.12 (-.16)	-.46 (-.33)
	AUTO	.23 (.26)	.29 (.23)	.23 (.26)	.29 (.23)
	SED	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	CHRIS	-.18 (-.22)	.ns (.ns)	-.18 (-.22)	.ns (.ns)
	LOKA	.21 (.25)	.21 (.18)	.21 (.25)	.21 (.18)
					.31 .31
CULC	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns* (.ns)*	.ns* (.ns)*
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.06 (.07)
	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.17 (-.17)	-.16 (-.14)
	AUTO	.37 (.34)	.19 (.19)	.45 (.41)	.19 (.19)
	SED	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	CHRIS	.42 (.41)	.28 (.32)	.42 (.41)	.28* (.32)*
	LOKA	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns* (.ns)*	.11 (.12)
	CONF	.24 (.22)	.23 (.27)	.24 (.22)	.23 (.27)
	ANOM	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
					.59 .33

PIN	SOKL	.ns	.ns	-.08	.ns*
		(.ns)	(.ns)	(-.09)	(.ns)*
	STANG	.ns	.ns	.ns	.ns
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)
	SEFR	.ns	.ns	.ns	.04
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.04)
	OPL	.ns	.ns	-.14	-.28
		(.ns)	(.ns)	(-.17)	(-.23)
	AUTO	.23	.18	.23	.18
		(.25)	(.17)	(.25)	(.17)
	SED	.ns	.19	.ns	.19
		(.ns)	(.20)	(.ns)	(.20)
	CHRIS	.17	.ns	.17	.ns*
		(.21)	(.ns)	(.21)	(.ns)*
NOUT	LOKA	.27	.32	.27	.39
		(.31)	(.33)	(.31)	(.41)
	CONF	.ns	.16	.ns	.16
		(.ns)	(.17)	(.ns)	(.17)
	ANOM	.ns	.ns	.ns	.ns
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)
					.37 .39
	SOKL	.ns	-.13	-.05	-.18
		(.ns)	(-.12)	(-.06)	(-.18)
	STANG	.ns	.ns	.ns	.ns
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)
	SEFR	.ns	.ns	.08	.ns
		(.ns)	(.ns)	(.09)	(.ns)
	OPL	.ns	.ns	-.20	-.26
		(.ns)	(.ns)	(-.24)	(-.23)
	AUTO	.16	.27	.16	.27
		(.18)	(.25)	(.18)	(.25)
	SED	.48	.48	.48	.48
		(.52)	(.51)	(.53)	(.51)
	CHRIS	.ns	.ns	.ns	.ns
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)
	LOKA	.17	.12	.17	.12
		(.20)	(.13)	(.20)	(.13)
	CONF	.ns	.ns	.ns	.ns
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)
	ANOM	.ns	.ns	.ns	.ns
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)
					.58 .55

waarbij: ns = niet significant

\* = indirecte effect niet significant

Bekijken we de bovenstaande tabel, dan blijkt dat de subpopulaties duidelijk verschillen ten aanzien van de invloed van sociale klasse en opleiding. Bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden, heeft sociale klasse geen invloed op lokalisme en slechts een geringe indirecte invloed op anomie. Bij mensen die de economische burgerlijke waarden onbelangrijk vinden, is het effect van sociale klasse op lokalisme en anomie

daarentegen negatief. In tegenstelling tot bij de laatstgenoemde groep heeft sociale klasse bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk achten, echter een negatieve invloed op autoritarisme en de negatieve attitude tegenover outgroups. Opleiding heeft bij mensen waarvoor de economische burgerlijke waarden belangrijk zijn een sterkere invloed op subjectief ervaren dreiging van concurrentie, christelijke levensbeschouwing, lokalisme, normconformisme en anomie, dan bij mensen die deze waarden onbelangrijk achten.

In tegenstelling tot de verwachting komt uit de gegevens naar voren dat de subgroepen niet of nauwelijks verschillen wat betreft de invloed van statusangst op autoritarisme en subjectief ervaren dreiging van concurrentie en de invloed van sociaal-economische frustratie op autoritarisme en anomie. Deze effecten zijn in beide subpopulaties namelijk niet significant. Strijdig met de theorie is ook de uitkomst dat sociaal-economische frustratie bij mensen die de economische burgerlijke waarden onbelangrijk achten een sterkere invloed heeft op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie dan bij mensen waarvoor deze waarden belangrijk zijn. Bij de laatstgenoemde groep is het effect niet statistisch significant. De stelling dat de invloed van statusangst op autoritarisme en de subjectief ervaren dreiging van concurrentie en van sociaal-economische frustratie op autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie en anomie sterker wordt naarmate de belangrijkheid van de economische burgerlijke waarden toeneemt, is derhalve gefalsificeerd.

Conform de verwachting heeft statusangst bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden echter een sterkere invloed op anomie dan bij mensen waarvoor de economische burgerlijke waarden onbelangrijk zijn. Verder merken we op dat sociaal-economische frustratie bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden een positieve effect heeft op normconformisme en de positieve attitude tegenover de ingroup, maar dat deze effecten bij de andere subgroep niet significant zijn. Autoritarisme heeft bij de subgroep van mensen waarvoor de economische burgerlijke waarden onbelangrijk zijn een sterkere invloed op normconformisme en cultureel conservatisme dan bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden. In tegenstelling tot bij de laatstgenoemde groep heeft de christelijke levensbeschouwing bij mensen die de economische burgerlijke waarden onbelangrijk vinden een sterkere positieve invloed op cultureel conservatisme, een negatieve invloed op anomie en een positieve invloed op de attitude tegenover de ingroup. Bij mensen die



de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden, is de invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie en de positieve attitude tegenover de ingroup niet statistisch significant.

Overzien we het geheel, dan kunnen we concluderen dat de variabele economische burgerlijke waarden weliswaar opereert als een conditie, maar dat de verwachte verschillen tussen de subpopulaties niet overeenkomen met de feitelijke verschillen. De stelling dat statusangst en sociaal-economische frustratie bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden een sterkere invloed hebben op autoritarisme, anomie en subjectief ervaren dreiging van concurrentie dan bij mensen die deze waarden onbelangrijk vinden, blijkt in het merendeel van de gevallen gefalsificeerd.

Vervolgens vergelijken we mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden voor het leven van alledag met mensen die levensbeschouwing niet belangrijk achten. Daarbij maken we gebruik van de covariantiematrices in bijlage 18. Uit de multi-sample analyse (LISREL VI) komt naar voren dat ook deze subpopulaties niet aan elkaar gelijk zijn en dat het beperkte causale model ten aanzien van de saillantie van levensbeschouwing eveneens niet robuust is<sup>3</sup>. Daarom hebben we ook voor deze twee groepen afzonderlijk regressie-analyses uitgevoerd. De uitkomsten van de analyses staan in tabel 11.4.

Tabel 11.4:

ongestandaardiseerde en (gestandaardiseerde) directe en totale effecten in de twee subpopulaties en de proportie verklaarde variantie (N: S- = 194; N: S+ = 181)

afhankel. variabele	onafhankelijke variabele	directe effect		totale effect		adj.R <sup>2</sup>	
		S-	S+	S-	S+	S-	S+
AUTO	SOKL	-.17	.ns	-.17	.ns		
		(-.17)	(.ns)	(-.17)	(.ns)		
	STANG	.ns	.ns	.ns	.ns		
		(.ns)	(.ns)	(.ns)	(.ns)		
	SEFR	.ns	.23	.ns	.23		
		(.ns)	(.20)	(.ns)	(.20)		
	OPL	-.25	-.44	-.25	-.44		
		(-.24)	(-.43)	(-.24)	(-.43)		
						.12	.24

SED	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.21 (.18)	.ns (.ns)	.21 (.18)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	OPL	-.40 (-.37)	-.26 (-.24)	-.40 (-.37)	-.26 (-.24)		
						.13	.10
CHRIS	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	OPL	-.13 (-.17)	-.32 (-.29)	-.13 (-.17)	-.32 (-.29)		
						.02	.08
LOKA	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	OPL	-.37 (-.33)	-.53 (-.50)	-.37 (-.33)	-.53 (-.50)		
						.11	.25
CONF	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns* (.ns)*	.ns (.ns)		
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	SEFR	.ns (.ns)	.23 (.19)	.ns (.ns)	.23 (.19)		
	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.18 (-.17)	-.31 (-.29)		
	AUTO	.22 (.22)	.ns (.ns)	.22 (.22)	.ns (.ns)		
	SED	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)		
	CHRIS	.24 (.17)	.17 (.17)	.24 (.17)	.17 (.17)		
	LOKA	.26 (.26)	.48 (.47)	.26 (.26)	.48 (.47)		
						.23	.38

ANOM	SOKL	-.19 (-.17)	.ns (.ns)	-.25 (-.22)	.ns (.ns)
	STANG	.29 (.25)	.24 (.22)	.29 (.25)	.24 (.22)
	SEFR	.ns (.ns)	.15 (.14)	.ns (.ns)	.21 (.20)
	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.17 (-.14)	-.27 (-.26)
	AUTO	.37 (.32)	.27 (.28)	.37 (.32)	.27 (.28)
	SED	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	CHRIS	.ns (.ns)	-.16 (-.18)	.ns (.ns)	-.16 (-.18)
	LOKA	.21 (.18)	.27 (.25)	.21 (.18)	.27 (.25)
					.35 .31
CULC	SOKL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.04 (-.06)	.ns (.ns)
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.07 (.06)
	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.18 (-.11)	-.32 (-.30)
	AUTO	.27 (.31)	.31 (.28)	.31 (.35)	.31 (.28)
	SED	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	CHRIS	.19 (.15)	.57 (.57)	.19* (.15)*	.57 (.57)
	LOKA	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.04 (.05)	.ns (.ns)
	CONF	.17 (.20)	.ns (.ns)	.17 (.20)	.ns (.ns)
	ANOM	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
					.24 .57

PIN	SOKL	-.12 (-.12)	-.16 (-.14)	-.12* (-.12)*	-.16 (-.14)
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	SEFR	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns* (.ns)*
	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	-.22 (-.21)	-.33 (-.33)
	AUTO	.26 (.26)	.18 (.18)	.26 (.26)	.18 (.18)
	SED	.16 (.16)	.ns (.ns)	.16 (.16)	.ns (.ns)
	CHRIS	.ns (.ns)	.19 (.21)	.ns (.ns)	.19 (.21)
	LOKA	.25 (.27)	.37 (.38)	.25 (.27)	.37 (.38)
	CONF	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	ANOM	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
					.36 .49
NOUT	SOKL	-.10 (-.11)	-.18 (-.17)	-.16 (-.17)	-.18 (-.17)
	STANG	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.09 (.09)
	SEFR	.10 (.11)	.ns (.ns)	.10 (.11)	.07 (.07)
	OPL	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (-.27)	-.26 (-.26)
	AUTO	.36 (.36)	.32 (.34)	.36 (.36)	.32 (.34)
	SED	.34 (.35)	.45 (.49)	.34 (.35)	.45 (.49)
	CHRIS	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	LOKA	.15 (.16)	.ns (.ns)	.15 (.16)	.ns (.ns)
	CONF	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
	ANOM	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)	.ns (.ns)
					.58 .64

waarbij: ns = niet significant

\* = indirecte effect niet significant

Uit tabel 11.4 wordt duidelijk dat mensen waarvoor levensbeschouwing saillant is op vijf punten verschillen van mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is.

Ten eerste verschillen de groepen voor wat betreft de invloed van opleiding. Bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, heeft opleiding een sterker negatief effect op autoritarisme, christelijke levensbeschouwing en

lokalisme dan bij mensen die levensbeschouwing niet belangrijk achten. Ten tweede merken we op dat sociale klasse bij de subgroep van mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden geen invloed heeft op autoritarisme en anomie, maar bij de subgroep van mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden wel. Sociaal-economische frustratie is bij de eerstgenoemde groep van belang voor autoritarisme, normconformisme en anomie. Bij de laatstgenoemde groep heeft sociaal-economische frustratie alleen een positieve invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups. Statusangst heeft bij mensen waarvoor levensbeschouwing niet saillant is alleen een invloed op anomie. Bij mensen waarvoor levensbeschouwing saillant is, heeft statusangst bovendien een positieve invloed op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie en de negatieve attitude tegenover outgroups. Ten derde kunnen we constateren dat autoritarisme bij mensen waarvoor levensbeschouwing belangrijk is geen en bij mensen waarvoor levensbeschouwing onbelangrijk is wel een positieve invloed heeft op normconformisme. Normconformisme is bij de eerstgenoemde groep ook niet relevant voor cultureel conservatisme. Verder merken we op dat, hoewel de verschillen niet erg groot zijn, de invloed van autoritarisme op cultureel conservatisme en beide componenten van ethnocentrisme bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, sterker is dan bij mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden.

Ten vierde noteren we dat lokalisme bij mensen die levensbeschouwing belangrijk achten, een sterkere invloed heeft op normconformisme, anomie en de positieve attitude tegenover de nationale ingroup, dan bij de andere subgroep. Bij de groep van mensen die levensbeschouwing onbelangrijk vinden, heeft lokalisme wel een positieve invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups. Bij mensen die levensbeschouwing belangrijk achten, is dit effect niet significant.

Ten slotte valt op dat de christelijke levensbeschouwing bij mensen waarvoor levensbeschouwing belangrijk is, een veel sterkere positieve invloed uitoefent op cultureel conservatisme, dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing geen belangrijk gegeven is. In tegenstelling tot bij de eerstgenoemde groep heeft de christelijke levensbeschouwing bij de laatstgenoemde groep ook geen negatieve invloed op anomie en geen positieve invloed op de positieve attitude tegenover de ingroup.

Alles bijeen genomen kunnen we concluderen dat de saillantie van levensbeschouwing conform de verwachting opereert als een conditie. De christelijke levensbeschouwing heeft bij mensen die levensbeschouwing belangrijk

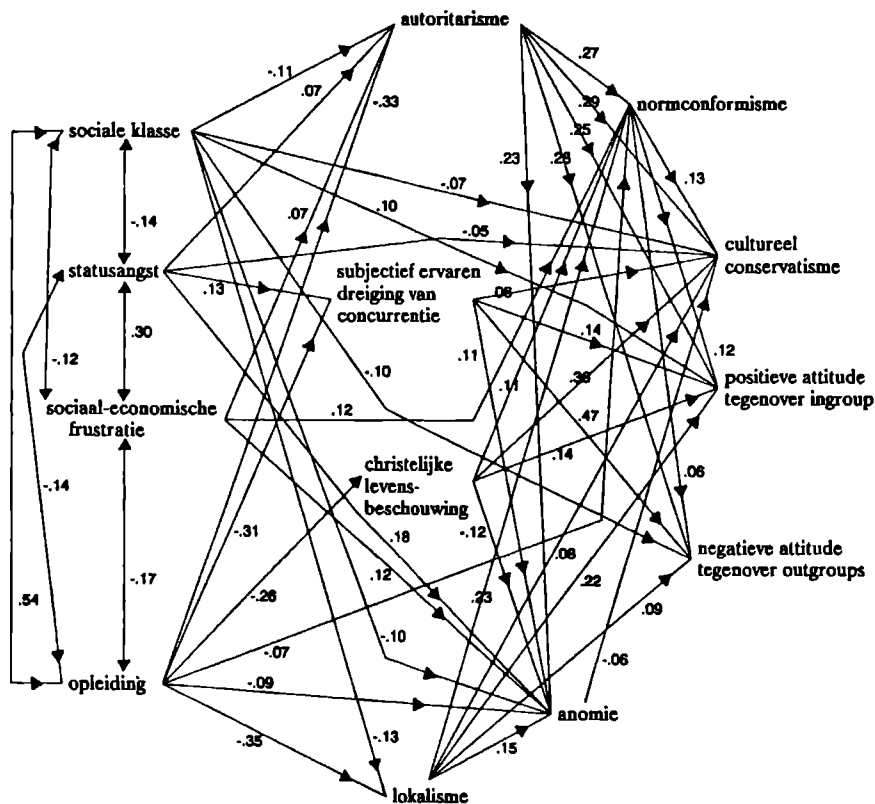
vinden een sterker negatieve invloed op anomie en een sterker positieve invloed op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup, dan bij mensen waarvoor levensbeschouwing niet belangrijk is. Daardoor is het percentage verklaarde variantie van bijvoorbeeld cultureel conservatisme bij de eerstgenoemde groep aanzienlijk groter (.57) dan bij de laatstgenoemde groep (.24).

### 11.3.3 EVALUATIE

Voor de vergelijking van de analyseresultaten met het theoretisch-causale model, geven we de directe effecten hieronder in pijlendiagrammen weer. Het integraal empirisch model bovenaan in figuur 11.2 heeft betrekking op de totale onderzoeksgroep. Daaronder staan de diagrammen voor de subpopulaties van mensen waarvoor de economische burgerlijke waarden belangrijk respectievelijk onbelangrijk zijn. De onderste twee figuren hebben betrekking op de subpopulaties van mensen die levensbeschouwing belangrijk respectievelijk onbelangrijk vinden.

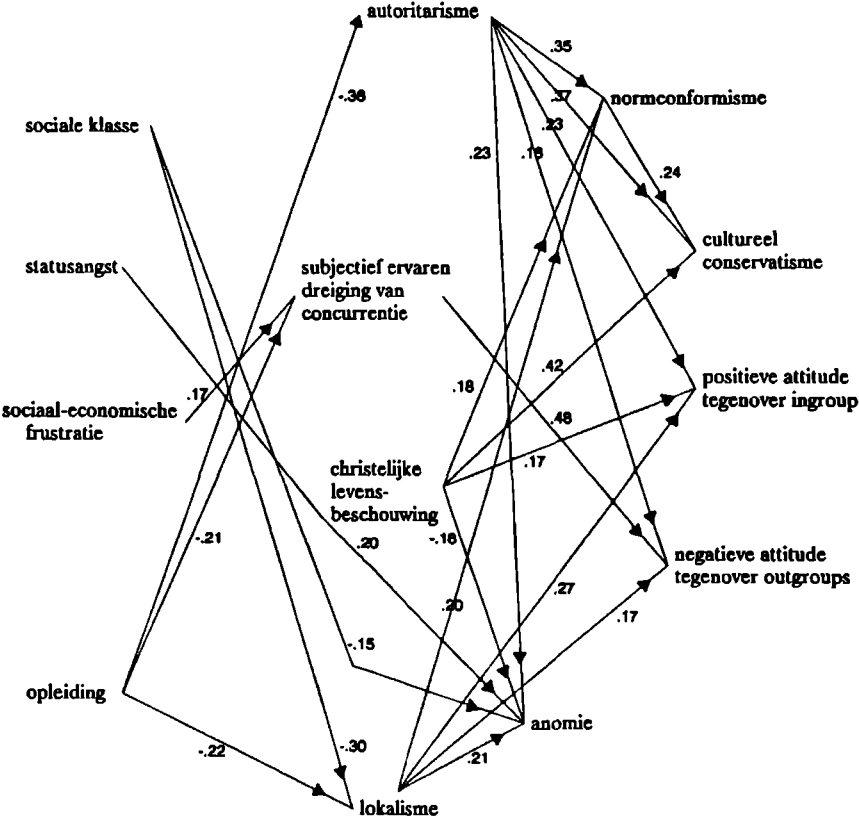
**Figuur 11.2: Integraal empirisch model**

Totale populatie (gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; N = 1037)



Figuur 11.2: Integraal empirisch model (vervolg)

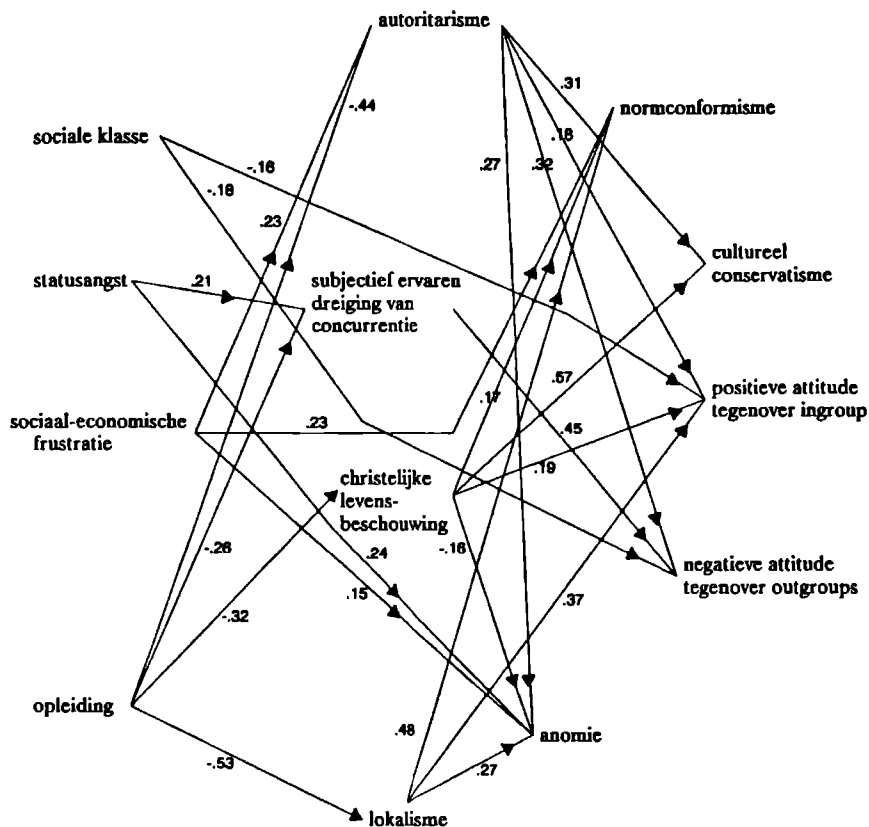
Subpopulatie: economische burgerlijke waarden niet belangrijk  
(ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; N = 137)





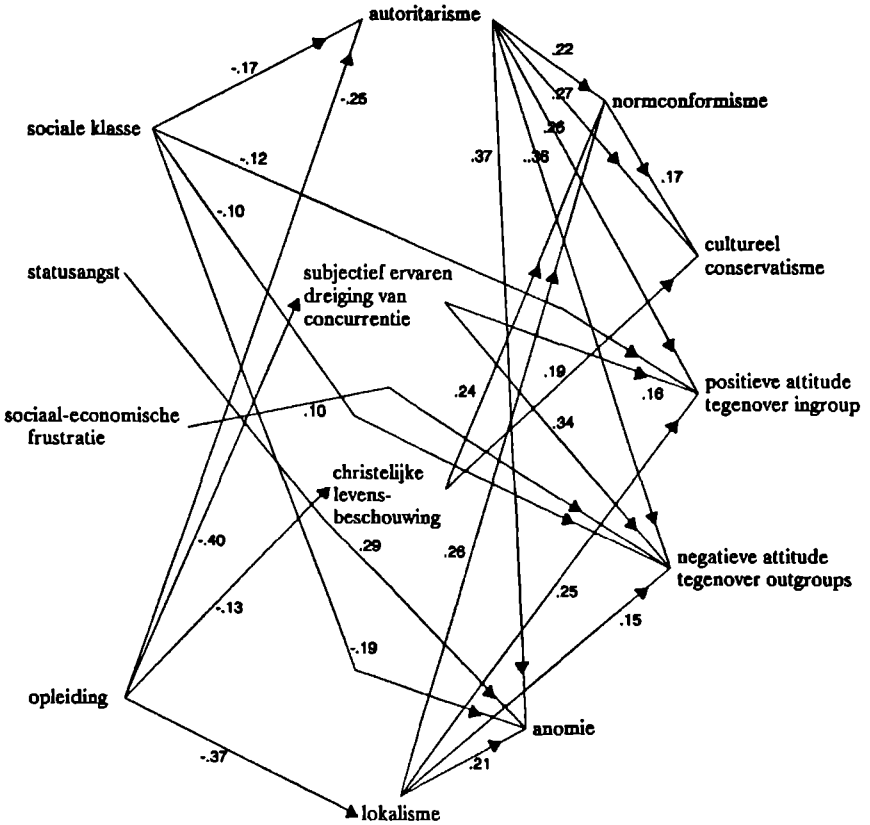
**Figuur 11.2: Integraal empirisch model (vervolg)**

Subpopulatie: levensbeschouwing saillant  
(ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; N = 181)



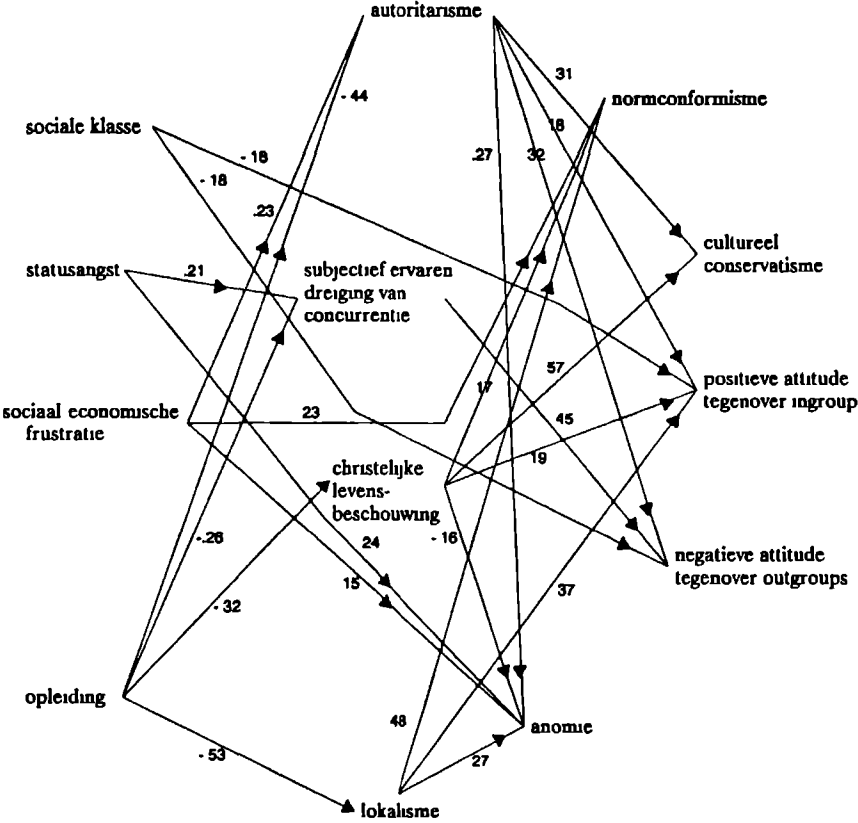
**Figuur 11.2: Integraal empirisch model (vervolg)**

Subpopulatie: levensbeschouwing niet saillant  
(ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; N = 194)



**Figuur 11.2: Integraal empirisch model (vervolg)**

**Subpopulatie levensbeschouwing saillant**  
(ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten; N = 181)



Wanneer we de empirische modellen met het theoretisch-causale model vergelijken, dan stellen we vast dat ze op sommige punten corresponderen en op andere punten duidelijk afwijken. We zullen de belangrijkste overeenkomsten en verschillen hieronder bespreken.

Bij de totale onderzoeksgroep hebben statusangst en sociaal-economische frustratie, die negatief samenhangen met sociale klasse, inderdaad een positieve invloed op autoritarisme en anomie. De invloed op autoritarisme hebben we verdringing en de invloed op anomie dissonantie-reductie genoemd. Op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie heeft sociaal-economische frustratie geen, maar statusangst wel een positief effect. Dit effect voltrekt zich via het zondebok-mechanisme. Over het geheel genomen zijn de invloeden van statusangst en sociaal-economische frustratie echter relatief gering. Delen we de totale onderzoeksgroep naar gelang de economische burgerlijke waarden of de saillantie van levensbeschouwing op in subgroepen, dan blijkt dat de effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie in de meeste van de gevallen niet significant zijn. De hierboven geponeerde stelling dat de invloed van statusangst en sociaal-economische frustratie op autoritarisme, anomie en subjectief ervaren dreiging van concurrentie sterker is, naarmate de belangrijkheid van de economische burgerlijke waarden toeneemt, blijkt dan ook gefalsificeerd, met uitzondering van de invloed van statusangst op anomie.

Voor de verklaring van autoritarisme, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme is de sociale klasse waartoe mensen behoren belangrijker dan statusangst en sociaal-economische frustratie. Bekijken we de uitkomsten voor de totale onderzoeksgroep, dan blijkt dat sociale klasse, in tegenstelling tot de verwachting, een directe negatieve invloed heeft op autoritarisme, anomie, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Verder komt naar voren dat sociale klasse ook een direct negatief effect heeft op lokalisme. De verwachting dat de sociale klasse waartoe mensen behoren op zich irrelevant is, blijkt alleen van toepassing op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie. Bovendien, zo kunnen we opmerken, is de sociale klasse niet van betekenis voor de christelijke levensbeschouwing en nauwelijks van betekenis voor normconformisme.

De verklaring van de negatieve invloed van sociale klasse op autoritarisme, cultureel conservatisme en etnocentrisme ontleenen we aan de studie van Kohn (1977). Volgens Kohn is het toebehoren tot een sociale klasse belangrijk omdat het verwijst naar de omstandigheden waaronder mensen leven

en werken. Zijn these luidt dat classespecifieke levens- en arbeidsomstandigheden de normen en waarden van mensen bepalen. Arbeiders worden op hun werk geconfronteerd met standaardisering, routinisering en supervisie. De beroepen die zij uitoefenen, vereisen ondergeschiktheid en gehoorzaamheid aan autoriteiten: "the essence of lower class position is the belief that one is at the mercy of forces and people beyond one's control, often, beyond one's understanding" (1977, 189). De beroepen van mensen uit de hogere sociale klasse vereisen daarentegen een hoge mate van zelfbepaling en initiatief. De normen en waarden die uit deze arbeidsomstandigheden voortvloeien, hebben gevolgen voor de persoonlijke waardering van conformisme en zelfbepaling, de opvoeding van de kinderen en de oriëntatie op de maatschappij.

In deze studie heeft opleiding echter een sterkere negatieve invloed op autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, christelijke levensbeschouwing, lokalisme, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme dan sociale klasse. Opleiding heeft weliswaar geen directe invloed op etnocentrisme en cultureel conservatisme, maar het totale effect, dat wil zeggen het effect van opleiding dat via de tussenliggende factoren tot stand komt, is relatief sterk. Zo bedraagt de totale invloed van opleiding op cultureel conservatisme bij de totale onderzoeksgroep  $-.25$ , op de negatieve attitude tegenover outgroups  $-.29$  en op de positieve attitude tegenover de ingroup  $-.27$  (zie tabel 11.2). Opleiding heeft dus niet alleen een negatieve invloed op lokalisme en christelijke levensbeschouwing, maar op alle intermediaire en afhankelijke variabelen. Deze negatieve invloeden interpreteren we op dezelfde wijze als de negatieve invloed van opleiding op lokalisme en christelijke levensbeschouwing. Opleiding verruimt het sociaal perspectief van mensen doordat zij hen in contact brengt met andere normen en waarden. Deze verruiming van de horizon leidt tot dereïficatie, dat wil zeggen het bewustzijn dat de sociale werkelijkheid niet door bovenmenselijke autoriteiten, maar door mensen zelf wordt bepaald. Dereïficatie is derhalve het mechanisme achter de negatieve invloed van opleiding op autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, christelijke levensbeschouwing, lokalisme, normconformisme, anomie, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme.

Voor de theorieën die in deze studie naar voren zijn gebracht, hebben de bovenstaande resultaten bepaalde implicaties. Dat sociale klasse in het

integraal causaal model een, zij het geringe, directe invloed heeft op etnocentrisme en cultureel conservatisme is een ondersteuning van de materialistische zienswijze volgens welke het 'Bewustzijn' wordt geconditioneerd door het 'Zijn'. Het indirecte effect van sociale klasse, statusangst en sociaal-economische frustratie op etnocentrisme en cultureel conservatisme via autoritarisme is in overeenstemming met het neo-marxistische model waarin tussenliggende variabelen de invloed van het 'Zijn' op het 'Bewustzijn' mediëren. Geen van beide modellen wordt gefalsificeerd. In tegenstelling tot sociale klasse heeft opleiding geen directe invloed op etnocentrisme en cultureel conservatisme. De invloed van opleiding verloopt volledig via de intermediaire variabelen.

Conform de verwachting oefent autoritarisme via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positieve invloed uit op cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Bij de totale onderzoeksgroep en de subgroep van mensen waarvoor levensbeschouwing niet belangrijk is, heeft autoritarisme ook een positieve invloed op normconformisme en anomie. Bij de subgroep van mensen waarvoor de economische burgerlijke waarden onbelangrijk zijn, heeft autoritarisme een sterkere invloed op normconformisme en cultureel conservatisme dan bij mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden.

Via hetzelfde mechanisme van sociale (contra-) identificatie oefent de subjectief ervaren dreiging van concurrentie, zoals verwacht, bij de totale onderzoeksgroep en de subgroep van mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk vinden een positieve invloed uit op de negatieve attitude tegenover outgroups en de positieve attitude tegenover de ingroup.

De christelijke levensbeschouwing is, conform de verwachting, wel van belang voor cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup, maar niet voor de negatieve attitude tegenover outgroups. Bij de totale onderzoeksgroep oefent de christelijke levensbeschouwing via normconformisme weliswaar een positieve invloed uit op de negatieve attitude tegenover outgroups, maar dit totale effect is te verwaarlozen (.01) (zie tabel 11.2). De christelijke levensbeschouwing is dus alleen relevant voor cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Daarop oefent het christelijk via het mechanisme van sociale identificatie een positieve invloed uit. Een sterke invloed van de christelijke levensbe-

schouwing op cultureel conservatisme treffen we aan bij mensen die de economische burgerlijke waarden onbelangrijk achten en bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden. Verder zien we dat de christelijke levensbeschouwing bij de totale onderzoeksgroep, bij mensen die de economische burgerlijke waarden onbelangrijk achten en bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, een negatieve invloed heeft op anomie. Het proces dat aan de voorspelde negatieve invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie ten grondslag ligt, is nomisatie.

De these van Weber en Lenski dat de christelijke levensbeschouwing een belangrijke invloed uitoefent op alle aspecten van het dagelijks leven van mensen, moet op grond van de bovenstaande gegevens derhalve worden genuanceerd. De christelijke levensbeschouwing blijkt geen zelfstandige invloed uit te oefenen op de negatieve attitude tegenover outgroups. Op anomie, cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup heeft de christelijke levensbeschouwing wel een effect. Daarbij wordt de theorie volgens welke de saillantie van levensbeschouwing opereert als een conditionerende variabele niet gefalsificeerd. De invloed van de christelijke levensbeschouwing op anomie, cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup is bij mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden sterker dan bij mensen die haar onbelangrijk vinden.

In overeenkomst met de verwachting oefent lokalisme bij de totale onderzoeksgroep via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positieve invloed uit op normconformisme, cultureel conservatisme en beide aspecten van etnocentrisme. Middels het proces van vervreemding van de globale maatschappij heeft lokalisme een positieve invloed op anomie. Daarbij moeten we opmerken dat het effect van lokalisme op cultureel conservatisme en de negatieve attitude tegenover outgroups bij de totale onderzoeksgroep relatief zwak is. Bij de subgroepen van mensen die de economische burgerlijke waarden belangrijk danwel onbelangrijk vinden en bij de subgroep van mensen die levensbeschouwing belangrijk danwel onbelangrijk vinden, heeft lokalisme geen invloed op cultureel conservatisme. Bij de subgroep van mensen die levensbeschouwing belangrijk vinden, heeft lokalisme bovendien geen invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups. Voor de theorie van Roof betekenen deze uitkomsten dat de invloed van lokalisme op de etnocentrische ideologie niet moet worden overschat. Lokalisme heeft een sterke invloed op normconformisme, anomie en de positieve attitude tegenover de ingroup. Voor de verklaring van

cultureel conservatisme en de negatieve attitude tegenover outgroups is lokalisme minder relevant. Beperken we ons tot de totale onderzoekspopulatie dan blijkt evenwel dat de lokalisme-theorie niet wordt gefalsificeerd.

Normconformisme blijkt bij de totale onderzoeksgroep via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een geringe invloed uit te oefenen op beide componenten van etnocentrisme. De theorie volgens welke normconformisme naast autoritarisme een additionele verklaring levert voor etnocentrisme, is op grond van de gegevens van de totale onderzoeksgroep derhalve eveneens niet gefalsificeerd.

In strijd met de verwachting is de uitkomst dat anomie bij de totale onderzoeksgroep een, zij het zwakke, negatieve invloed heeft op cultureel conservatisme en geen invloed uitoefent op de beide componenten van etnocentrisme. Bij de verklaring van deze verschijnselen kunnen we anomie dus eigenlijk buiten beschouwing laten. De theorie volgens welke anomie een positieve invloed heeft op beide aspecten van etnocentrisme en cultureel conservatisme is derhalve gefalsificeerd. Dit impliceert tevens dat Srole, die van mening is dat anomie een sterkere predictor is van etnocentrisme dan autoritarisme, in het ongelijk gesteld moet worden.

Alles bijeen concluderen we tot slot van deze paragraaf dat autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, christelijke levensbeschouwing en lokalisme via het proces van sociale identificatie een positieve invloed uitoefenen op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Behoudens de christelijke levensbeschouwing oefenen dezelfde factoren via het proces van sociale contra-identificatie een positieve invloed uit op de negatieve attitude tegenover outgroups.

#### 11.4 GEREDUCEERD EMPIRISCH MODEL

In de voorgaande paragrafen hebben we op grond van theoretische overwegingen een integraal causaal model geëxpliciteerd en vervolgens aan de hand van de gegevens onderzocht. Uit de analyse van dit model is gebleken dat sommige factoren een grote en andere factoren een geringe bijdrage leveren aan de verklaring van etnocentrisme. Daarom selecteren we ter afsluiting van deze studie op empirische gronden de belangrijkste factoren



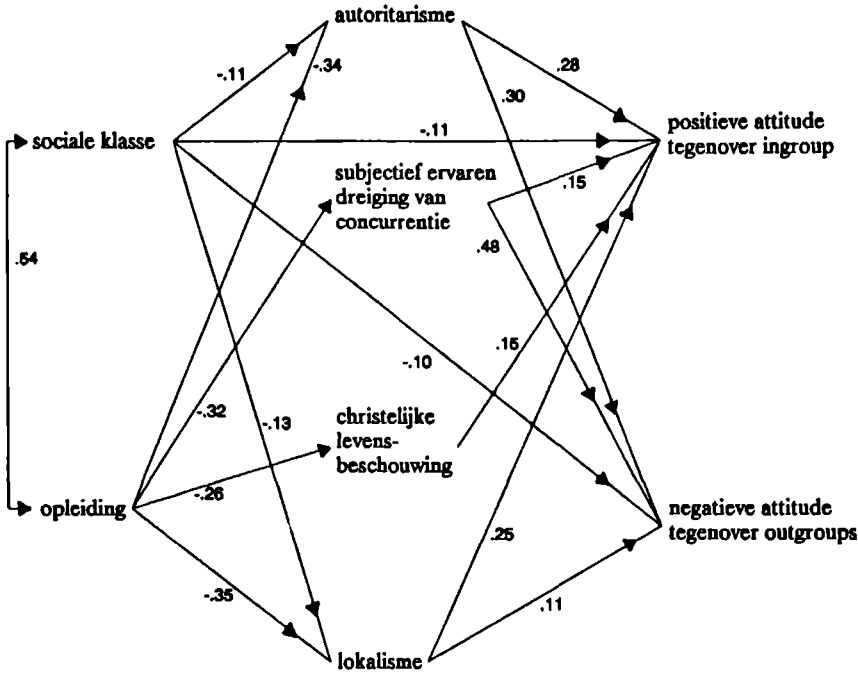
ter verklaring van etnocentrisme en presenteren we een gereduceerd causaal model.

In dit gereduceerd causaal model beperken we ons tot de beide componenten van etnocentrisme en laten we cultureel conservatisme buiten beschouwing. Bij de selectie gaan we uit van het effect van de factoren op de negatieve attitude tegenover outgroups en de positieve attitude tegenover de ingroup. Daarbij hanteren we als criterium dat het totale effect van de predictoren op tenminste een van de beide componenten van etnocentrisme groter moet zijn dan + of - .15. Passen we dit criterium toe op de totale onderzoekspopulatie dan blijkt dat statusangst, sociaal-economische frustratie, anomie en normconformisme niet voor selectie in aanmerking komen. In het gereduceerd causaal model nemen we alleen sociale klasse, opleiding, autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, christelijke levensbeschouwing en lokalisme op.

Nu de belangrijkste factoren ter verklaring van etnocentrisme op empirische gronden zijn geselecteerd, onderzoeken we de gegevens van de totale onderzoeksgroep met regressie-analyse. Deze analyse is gebaseerd op de covariantiematrix in bijlage 16. In de onderstaande figuur zijn de schattingen van de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten gepresenteerd.

**Figuur 11.3: Gereduceerd empirisch model**

**Gestandaardiseerde directe effecten van de belangrijkste factoren ter verklaring van etnocentrisme (N = 1037)**



De negatieve attitude tegenover outgroups, zo blijkt uit het gereduceerd causaal model, komt met name tot stand door autoritarisme en de subjectief ervaren dreiging van concurrentie. Omdat opleiding een sterke negatieve invloed heeft op de intermediaire variabelen levert hij eveneens een belangrijke bijdrage aan de verklaring van de negatieve attitude tegenover outgroups. Bij de verklaring van de positieve attitude tegenover de ingroup liggen de zaken iets gecompliceerder. Deze attitude wordt door meerdere factoren in nagenoeg gelijke mate bepaald, al moeten we opmerken dat autoritarisme, lokalisme en opleiding in dit verband het meest belangrijk zijn. De christelijke levensbeschouwing is wel van belang voor de positieve attitude tegenover de ingroup, maar niet voor de negatieve attitude tegenover outgroups. Verder constateren we dat opleiding een belangrijker factor is bij de verklaring van etnocentrisme dan sociale klasse. Dit is nog duidelijker te zien in de onderstaande tabel waarin de directe en de totale effecten zijn gepresenteerd.

**Tabel 11.5:**  
gestandaardiseerde directe en totale effecten van de belangrijkste factoren ter verklaring van etnocentrisme en de proportie verklaarde variantie (N = 1037)

afhankelijke variabele	onafhankelijke variabele	directe effect	totale effect	adj.R <sup>2</sup>
AUTO	SOKL	-.11	-.11	.17
	OPL	-.34	-.34	
SED	SOKL	.ns	.ns	.10
	OPL	-.32	-.32	
CHRIS	SOKL	.ns	.ns	.07
	OPL	-.26	-.26	
LOKA	SOKL	-.13	-.13	.18
	OPL	-.35	-.35	
PIN	SOKL	-.11	-.17	.45
	OPL	.ns	-.27	
	AUTO	.28	.28	
	SED	.15	.15	
	CHRIS	.15	.15	
	LOKA	.25	.25	



In dit hoofdstuk zijn alle factoren die van belang worden geacht voor de verklaring van etnocentrisme in een integraal theoretisch model geplaatst en vervolgens empirisch onderzocht. Hieronder recapituleren we de voornaamste bevindingen.

Bekijken we de uitkomsten voor de totale onderzoeksgroep, dan blijkt dat statusangst en sociaal-economische frustratie een positieve invloed uitoefenen op autoritarisme en anomie. Het effect op autoritarisme voltrekt zich via het mechanisme van verdringing van spontane wensen en verlangens en het effect op anomie verloopt via het mechanisme van dissonantie-reductie. Via het zondebok-mechanisme heeft statusangst bovendien een positieve invloed op de subjectief ervaren dreiging van concurrentie. Dit geldt echter niet voor sociaal-economische frustratie, dat daarop geen invloed heeft. De verwachting dat de invloed van statusangst en sociaal-economische frustratie op autoritarisme, anomie en subjectief ervaren dreiging van concurrentie sterker is, naarmate de belangrijkheid van de economische burgerlijke waarden toeneemt, blijkt alleen van toepassing op de invloed van statusangst op anomie. In alle overige gevallen wordt deze stelling gefalsificeerd.

In tegenstelling tot de verwachting is de klassepositie van mensen van belang voor autoritarisme, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme. Daarop oefent sociale klasse direct of indirect een negatieve invloed uit. De verklaring die we daarvoor geven, is dat mensen uit de lagere sociale klassen conformisme en de onderwerping aan autoriteiten in sterkere mate waarderen dan mensen uit de hogere sociale klassen. Belangrijker dan statusangst, sociaal-economische frustratie en sociale klasse is de schoolopleiding die mensen hebben gevolgd. Opleiding verruimt het sociaal perspectief en oefent daardoor een negatieve invloed uit op autoritarisme, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, christelijke levensbeschouwing, lokalisme, anomie, cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme.

Autoritarisme, lokalisme en de subjectief ervaren dreiging van concurrentie hebben, zoals verwacht, via het mechanisme van sociale (contra-) identificatie een positieve invloed op de twee aspecten van etnocentrisme. Voor etnocentrisme is anomie daarentegen in het geheel niet en normconformisme slechts in geringe mate van betekenis.

Conform de verwachting heeft de christelijke levensbeschouwing geen invloed op de negatieve attitude tegenover outgroups. Via het mechanisme van sociale identificatie oefent de christelijke levensbeschouwing wel een positieve invloed uit op cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Bovendien heeft de christelijke levensbeschouwing via het proces van nomisatie een negatieve invloed op anomie. De christelijke levensbeschouwing is met name relevant voor een cultureel conservatieve attitude, indien mensen levensbeschouwing belangrijk vinden. Hechten mensen weinig waarde aan levensbeschouwing, dan oefent de christelijke levensbeschouwing geen invloed uit op anomie en de positieve attitude tegenover de ingroup.

Op de vraag welke factoren het meest belangrijk zijn voor de verklaring van etnocentrisme, kunnen we het volgende antwoorden. Lokalisme, sociale klasse, opleiding, autoritarisme en subjectief ervaren dreiging van concurrentie zijn de belangrijkste factoren ter verklaring van de negatieve attitude tegenover outgroups. De belangrijkste factoren ter verklaring van de positieve attitude tegenover de ingroup zijn christelijke levensbeschouwing, subjectief ervaren dreiging van concurrentie, sociale klasse, lokalisme, opleiding en autoritarisme.

- 1 Voorafgaande aan de multi-sample analyse is het beperkte regressiemodel voor de totale onderzoeksgroep met LISREL VI geanalyseerd. Daarbij hebben we gebruik gemaakt van de covariantiematrix in bijlage 16. Uit de analyse komt naar voren dat het beperkte regressiemodel goed past. De Chi-kwadraat bedraagt 17.46 bij 21 vrijheidsgraden ( $p = .683$ ).
- 2 De Chi-kwadraat bedraagt 156.99 bij 102 vrijheidsgraden ( $p = .000$ ).
- 3 De Chi-kwadraat bedraagt 200.94 bij 102 vrijheidsgraden ( $p = .000$ ).

## 12 NABESCHOUWING

### 12.1 INLEIDING

In deze studie hebben we getracht de etnocentrische attitudes van Nederlanders te verklaren. Daarmee beogen we een bijdrage te leveren aan het doel van de wetenschap dat bestaat in het streven naar ware kennis (de Groot, 1972, 19-21). In de positivistische terminologie betekent dit, dat we trachten theorieën te falsificeren teneinde onware kennis, die strijdig is met de empirische werkelijkheid, te reduceren en/of te elimineren. In deze nabeschuwing stellen we dan ook de vraag aan de orde welke theorieën geheel of ten dele gefalsificeerd zijn.

### 12.2 FALSIFICATIE VAN (ASPECTEN VAN) THEORIEËN

Alvorens de centrale vraag van deze paragraaf aan de orde te stellen, beschrijven we in grote lijnen, op welke wijze we het onderzoeksproces diverse malen hebben doorlopen (Segers, 1977, 43).

In hoofdstuk 1 hebben we de kerntheorie over etnocentrische attitudes geëxpliciteerd. Het axioma van deze theorie is dat mensen de fundamentele behoefte hebben om bij een of meerdere sociale groepen te horen. Teneinde deze behoefte te vervullen, categoriseren zij de sociale werkelijkheid. Daarna vergelijken zij de ingroup met outgroups en wel op grond van de normen van de ingroup. Daarbij percipiëren zij op selectieve wijze overwegend positief gewaardeerde culturele karakteristieken bij de eigen sociale groepen (sociale identificatie) en overwegend negatief gewaardeerde culturele karakteristieken bij andere sociale groepen (sociale contra-identificatie). Aan de vergelijking van de ingroup met outgroups ontleen zij positieve sociale identiteit.

We veronderstelden dat sociale identificatie gepaard gaat met sociale contra-identificatie. Maar deze veronderstelling is deels gefalsificeerd aangezien de combinatie van beide attitudes slechts bij een deel van de onderzoekspopulatie werd aangetroffen.



In het eerste hoofdstuk gaven we een overzicht van theorieën ter verklaring van de positieve attitude tegenover de ingroup respectievelijk de negatieve attitude tegenover outgroups. We selecteerden die theorieën waarvan we veronderstelden dat zij vruchtbare verklaringen op zouden leveren binnen de contemporaine Nederlandse samenleving. In het tweede hoofdstuk definieerden en operationaliseerden we de centrale begrippen van deze theorieën. We beargumenteerden de validiteit van de operationaliseringsen en stelden via statistische analyses de betrouwbaarheid van de metingen vast. Alhoewel we zowel de validiteit als de betrouwbaarheid van de operationaliseringsen adequaat achten, menen we achteraf beschouwd, dat we ter meting van etnocentrisme beter 'balanced scales' hadden kunnen ontwerpen teneinde de neiging van sommige respondenten te minimaliseren om steeds, ongeacht de inhoud van een item, een instemmend antwoord te geven. Voor de overige begrippen geldt dit in mindere mate, aangezien de daarbij behorende items in de vragenlijst afgewisseld werden door items ter meting van geheel andere begrippen.

In de hoofdstukken 3 tot en met 10 construeerden we theoretisch-causale modellen waarin we de verwachte relaties tussen de theoretische begrippen expliciteerden. Impliciet hanteerden we de criteria die voor dergelijke modellen gelden (de Groot, 1972, 71-76). We expliciteerden deze modellen immers voorafgaande aan en onafhankelijk van de in Nederland anno 1985 verzamelde data. We stemden deze modellen af op duidelijk omliggende empirische referenties, waarmee de voor Nederland representatieve steekproef en subpopulaties daarvan worden bedoeld. We formuleerden deze modellen economisch, waarmee gezegd is dat we een zo gering mogelijk aantal begrippen per model invoerden ter verklaring van de etnocentrische attitudes. We formuleerden deze modellen zodanig dat zij logisch consistent waren, hetgeen impliceert dat ze geen interne tegenstrijdigheden bevatten. En we droegen er zorg voor dat deze modellen toetsbaar zouden zijn. Naast deze conventionele criteria hanteerden we een additioneel criterium. We achtten het noodzakelijk om de aard van de samenhangen en het 'produktief genetisch karakter' van de causale relaties te expliciteren (Tacq, 1984, 297). We noemden dit het mechanisme tussen theoretische begrippen. We trachtten daarbij antwoord te geven op de vraag: via welk mechanisme heeft de onafhankelijke variabele invloed op de afhankelijke? Ter beantwoording van deze vragen refereerden we vrijwel altijd aan niet waargenomen en veelal niet waarneembare processen. We beschouwen de benaming van deze processen als zinvolle theoretische interpretaties van de

geponeerde causale relaties. We ontleenden deze interpretaties voor een deel aan de theorievorming binnen de psycho-analyse (bijvoorbeeld: verdringing) of aan de cognitieve psychologie (bijvoorbeeld: dissonantie-reductie). Voor een ander deel bedachten we zelf benamingen (bijvoorbeeld: dereïficatie). We menen dat we aldooende de plausibiliteit van de theoretisch-causale modellen vergroot hebben.

Na de constructie van het theoretisch-causale model gingen we over tot de empirische toetsing daarvan. We maakten gebruik van multiple regressie-analyse. Daaraan voorafgaande controleerden we steeds of de aan deze analyse ten grondslag liggende assumpties al dan niet geschonden waren (vgl. paragraaf 4.4). Als zulks het geval was, trachtten we deze schending op te heffen (vgl. paragraaf 4.4.1). Aldus toetsten we de separate theoretische modellen met als resultaat dat we ten aanzien van elk daarvan konden vaststellen of en zo ja op welke aspecten het betreffende model was gefalsificeerd. Daarnaast stelden we vast in welke mate het model vruchtbaar was ter verklaring van etnocentrische attitudes.

Na al deze separate toetsingen construeerden we een complex integraal model waarin de afzonderlijke theoretische modellen gesynthetiseerd werden. De opbrengst van zo'n model bestaat daarin dat dan kan blijken dat bepaalde factoren ter verklaring van intermediaire of afhankelijke variabelen in concurrentie met andere factoren 'spurious' zijn, oftewel een schijnverklaring inhouden. Ook kan blijken dat de invloed van andere factoren, die vanuit de theorievorming als niet-relevant zijn aangemerkt, wel degelijk invloed hebben en relevant zijn. In beide gevallen is er sprake van falsificatie van oorspronkelijke theoretische noties. Deze gevallen stellen we nu op hoofdlijnen aan de orde.

In de hoofdstukken 4, 5 en 6 en 11 construeerden we theoretische modellen die qua structuur sterk geïnspireerd zijn door de theoretische studies van Fromm (1932; 1936). Het was Fromms expliciete doelstelling om een van de basisaxioma's van de theorie van Marx, dat het 'Zijn' bepalend zou zijn voor het 'Bewustzijn', aan te vullen. Hij plaatste een intermediaire variabele (autoritarisme) tussen het 'Zijn' en het 'Bewustzijn'. En Felling, Peters en Scheepers (1986) destilleerden uit Fromms werk (1936) de these dat de intermediaire variabele(n) niet bepaald zou(den) worden door de objectieve klasse-positie, maar door de subjectieve ervaringen en percepties welke samenhangen met deze objectieve klasse-positie. Uit de analyses is nu gebleken dat de intermediaire variabelen weliswaar in bepaalde mate

bewerkstelligd worden door subjectieve percepties (statusangst en sociaal-economische frustratie); maar het effect van de objectieve klasse-positie op de intermediaire variabelen (autoritarisme, anomie en lokalisme) alsook op de afhankelijke variabelen (cultureel conservatisme en beide componenten van etnocentrisme) bestaat wel degelijk. Daarmee is de these van Felling, Peters en Scheepers inzake de invloed van de objectieve klasse-positie vooralsnog gefalsificeerd ten gunste van de klassieke materialistische optiek.

Daarnaast merken we op dat deze klassieke materialistische optiek op empirische gronden aanvulling behoeft: de genoten opleiding blijkt verhoudingsgewijs een sterk negatief effect te hebben op de intermediaire variabelen. Naarmate men meer opleiding heeft genoten, is men minder autoritair, minder anomisch, voelt men zich minder beconcurrerd door allochtone nieuwkomers, distantieert men zich sterker van de christelijke levensbeschouwing en is men minder lokalistisch. Dit eenduidige onderzoeksgegeven hebben we geïnterpreteerd vanuit de theorie van Roof: naarmate men meer opleiding heeft genoten, krijgen de zeden, waarden en normen van de eigen groep een minder absoluut karakter en tolereert men deviantie van de eigen normen in grotere mate. We hebben dit mechanisme dereïficatie genoemd.

De theoretische noties van Durkheim inzake anomie werden naderhand enigszins uitgewerkt door Srole, die opperde dat anomie een betere predictor van etnocentrisme zou zijn dan autoritarisme. Wij trachtten in de hoofdstukken 5 en 11 deze noties te synthetiseren met de voornoemde optiek van Fromm (1936). Anomie bleek inderdaad gevoed te worden door gevoelens die de kop opsteken ten tijde van economische crisis (statusangst en sociaal-economische frustratie), zoals Durkheim impliciet vermoedde. Maar de these dat anomie zou leiden tot etnocentrisme is gefalsificeerd. Anomie is een schijnverklaring van etnocentrisme.

In de hoofdstukken 7, 8, 9, 10 en 11 construeerden we theoretische modellen geschoeid op de leest van Weber (1905/1984). Het was Webers expliciete bedoeling om de klassieke marxistische optiek te complementeren en te nuanceren. Hij erkende dat de objectieve klasse-positie weliswaar van invloed zou zijn, maar meende daarnaast dat de christelijke levensbeschouwing ook een autonome invloed zou doen gelden op de alledaagse denken en leefwereld. Deze these is globaal gesproken niet gefalsificeerd, aangezien

de christelijke levensbeschouwing een directe invloed uitoefent op norm-conformisme, anomie, cultureel conservatisme en de positieve attitude tegenover de ingroup. Maar deze these is op een belangrijk aspect wel gefalsificeerd. De christelijke levensbeschouwing heeft namelijk geen effect op de negatieve attitude tegenover outgroups. Het betreft hier een schijn-verklaring.

Afsluitend benadrukken we dat deze model-benadering, waarin theorieën eerst geëxpliciteerd en gecomplementeerd en vervolgens geformaliseerd worden, vruchten afwerpt waarbij de aandacht vooral uit kan gaan naar de falsificatie van (aspecten van) theorieën.



## SUMMARY

The central thesis of this study is that the unfavorable attitude of some Dutch people towards ethnic outgroups is closely related to their favorable attitude towards their ingroup, i.e. the native Dutch. This complex of attitudes is known as ethnocentrism. It appears that ethnocentrism is present in the Netherlands. There are people who hold a favorable attitude towards the national ingroup as well as an unfavorable attitude towards outgroups. The first attitude refers to perceived positively valued cultural characteristics of the ingroup and nationalistic feelings. The latter attitude refers to perceived negatively valued characteristics of several outgroups; also of outgroups with whom actual contacts are highly improbable. But there are also people who dissociate themselves from one or both aspects of ethnocentrism.

We assume that these attitudes result from two related but distinct mental processes, labelled social identification and social contra-identification. We discerned several phases in the course of these processes. First, individuals categorize social reality according to norms derived from the value system of the social group(s) in which they have been socialized. Second, they compare their own social group(s) with others. They are inclined to compare only those characteristics at which their ingroup(s) is (are) superior to outgroups. To that end, they selectively perceive positively valued cultural characteristics of the ingroup(s); and they selectively perceive negatively valued characteristics of several outgroups. Third, from this comparison they derive a positive social identity: the perceived cultural characteristics are assumed to apply to their own personalities as well. This theory is labelled social (contra-) identification theory.

From a wide range of theories, we select some factors to explain ethnocentrism in the contemporary Dutch society. We select theories concerning authoritarianism, anomie, perceived competition between social groups, Christian world view and localism. We assume that these factors, except for the Christian world view, incite the processes of social (contra-) identification, as a result of which a favorable attitude towards both the ingroup and its cultural norms and an unfavorable attitude towards outgroups emerge. Because most of these theories are partly too implicit and partly non-testable, we re-formulate them such that they become more

explicit and testable. We add new elements to some of them. We test these theories separately in the course of which some aspects are falsified. Finally we synthesize these separate theories into one theoretical model in order to test them simultaneously.

In this synthesized model we discern independent variables (social class, statusanxiety, socio-economic frustration, education); intermediate variables (authoritarianism, conformism, anomie, perceived threat of competition between social groups, Christian world view, localism); and dependent variables (cultural conservatism, a favorable attitude towards the ingroup and an unfavorable attitude towards outgroups).

It appears that social class has a relatively weak but consistently negative effect both on intermediate and on dependent variables, except for the perceived threat of competition between social groups and the Christian world view. The direct effects of statusanxiety and socio-economic frustration are generally restricted to intermediate variables (authoritarianism, anomie, perceived threat of competition, conformism) and relatively weak. There is one exception to this rule: statusanxiety has a direct though weak negative effect on cultural conservatism. Education has a relatively strong and consistently negative direct effect on all intermediate variables. Education is highly predictive for especially authoritarianism, perceived threat of competition between social groups, Christian world view and localism. Education does not have any direct effects on the dependent variables. But its indirect and total effects on the dependent variables are relatively strong.

Amongst the intermediate variables, both authoritarianism and the Christian world view are highly predictive of cultural conservatism. Although the other intermediate variables are statistically significant, their predictive power is relatively weak.

Regarding the favorable attitude towards the ingroup, authoritarianism and localism appear to be modest predictors. This goes to a lesser extent for the other predictors with the exception of anomie: this factor is of no importance to explain this attitude.

Two predictors are highly important to explain the unfavorable attitude towards outgroups: authoritarianism and the perceived threat of competition between social groups. Compared to these predictors, the explanatory contribution of localism and conformism is weak. Two factors assumed to explain this unfavorable attitude towards outgroups appear to be spurious: anomie and the Christian world view.

All three dependent variables are relatively well explained.

The model described above appears not to be robust across subpopulations that differ strongly regarding traditional achievement values and the salience of their world view. We pay some attention to a few striking differences.

With respect to differences of effects of independent and intermediate variables on dependent variables, there are some strong differences between those people who do not favor the traditional achievement values compared to those people who do favor these values. Amongst the latter, the effects of the perceived threat of competition between social groups and conformism on the favorable attitude towards the ingroup are stronger than amongst the former; and amongst the latter the effects of social class and authoritarianism on the unfavorable attitude towards outgroups are stronger than amongst their antipodes.

With respect to differences of effects of independent and intermediate variables on dependent variables, there are also some differences between people for who their world view is salient as opposed to people for who their world view is not salient. We have found one consistent result throughout our study. It appears that amongst the former, the effects of the Christian world view on cultural conservatism and the favorable attitude towards the ingroup are by far stronger than amongst the latter.







# Bijlage 1 Etnocentrisme: percentuele frequenties en factoranalyse (N=993)

## Negatieve attitude tegenover outgroups

	frequenties (%)					
	eens	neutraal	oneens	h <sup>2</sup>	ladingen	
v0644 Buitenlanders die in Nederland wonen behoren de Nederlandse gewoonten en gebruiken over te nemen.	42.8	32.0	25.2	..	..	..
v0645 De meeste Marokkanen zijn lompe mensen.	2.5	10.1	87.4	.45	.68	..
v0646 Nederland had eigenlijk nooit gastarbeiders binnen moeten halen.	21.8	24.3	53.9	..	..	..
v0647 Buitenlanders dragen allerlei vieze luchtjes met zich mee.	7.8	16.9	75.3	.53	.74	..
v0648 Zigeuners rijden in grote caravans op kosten van de bijstand.	21.6	30.0	48.4	.59	.74	..
v0649 Met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden.	11.3	17.5	71.2	.65	.82	..
v0650 De meeste Surinamers werken nogal langzaam.	21.8	23.1	55.1	.53	.72	..
v0651 Zigeuners zijn nooit te vertrouwen.	18.6	26.0	55.4	.66	.80	..
v0652 De meeste Turken zijn op het werk nogal gemakzuchtig.	10.6	22.1	67.3	.63	.80	..
v0653 Surinamers zijn erg opvliegend.	17.2	26.2	56.6	.56	.74	..
v0654 Turken hebben zoveel kinderen omdat ze nog niet beter weten.	15.5	21.8	62.7	.44	.66	..
v0655 Als je met Joden zaken doet, moet je extra oppassen.	18.1	15.9	66.0	.49	.67	..

## Positieve attitude tegenover de ingroup

	frequenties (%)					
	eens	neutraal	oneens	h <sup>2</sup>	ladingen	
v0656 Overal ter wereld zijn de Nederlanders geliefd.	13.5	29.6	56.9	.25	..	.46
v0657 Wij Nederlanders zijn altijd bereid om de handen uit de mouwen te steken.	32.9	32.6	34.5	.38	..	.62
v0658 In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen.	49.0	23.4	27.6	.26	..	.51
v0659 Wij Nederlanders kunnen trots zijn op onze geschiedenis.	37.6	32.7	29.7	.50	..	.71
v0660 Andere landen kunnen nog heel wat goeds van ons land leren.	29.6	42.3	28.1	.30	..	.53
v0661 We zouden buitenlanders, die zich in ons land willen vestigen hartelijk welkom moeten heten.	23.3	45.9	30.8	..	..	..
v0662 Wanneer de Nederlandse levenswijze door alle landen overgenomen, zou worden, zou dat het einde van alle oorlogen betekenen.	7.2	17.7	75.1	..	..	..
v0663 Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied.	51.8	22.6	25.6	.34	..	.57
v0664 Bij het streven naar internationale samenwerking moeten wij ervoor oppassen, dat er geen typisch Nederlandse levenswijzen verloren gaan.	40.8	32.0	27.2	.37	..	.60
v0665 Ik ben er trots op een Nederlander te zijn.	61.7	26.8	11.5	.51	-.11	.77

totaal verklaarde variantie = 46.9 %

## Bijlage 2 Autoritarisme: percentuele frequenties en factoranalyse (N = 1520)

		frequenties (%)				
		neutraal				
		eens	oneens	h <sup>2</sup>	ladingen	
v0623	Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken.	36.9	19.2	43.9	.32	.56
v0624	De meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen.	22.1	26.6	51.3	.28	.53
v0625	Jonge mensen krijgen soms opstandige denkbeelden, maar als zij ouder worden, behoren zij daar overheen te groeien en zich aan te passen.	34.5	26.7	38.8	.38	.62
v0626	Onze sociale problemen zouden grotendeels zijn opgelost, als we ons op de een of andere manier konden ontdoen van immorele, oneerlijke en zwakbegaafde mensen.	17.4	17.3	65.3	.31	.56
v0627	Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders, waar het volk vertrouwen in kan hebben.	37.0	23.7	39.3	.38	.62
v0628	Van iemand met slechte manieren, gewoonten en opvoeding kan men nauwelijks verwachten, dat hij goed om kan gaan met fatsoenlijke mensen.	42.3	30.0	27.7	.26	.51
v0629	De laatste tijd zijn er steeds meer mensen, die zich bemoeien met zaken die persoonlijk en prive behoren te blijven.	46.9	25.3	27.8	..	..
v0630	Sexuele misdaden, zoals verkrachting en aanranding van kinderen verdienen meer dan enkel gevangenisstraf; aan zulke misdadigers zouden eigenlijk in het openbaar lijfstraffen moeten worden toegediend.	38.4	19.7	41.9	.30	.55
v0631	Als de mensen minder zouden praten en harder zouden werken, zou alles beter gaan.	35.5	27.1	37.4	.37	.61

verklaarde variantie = 32.5 %

### Bijlage 3 Anomie: percentuele frequenties en factoranalyse (N = 1676)

		frequenties (%)				
		neutraal				
		eens	oneens		$h^2$	ladingen
v0632	Het heeft helemaal geen zin om naar allerlei instanties te schrijven, omdat die toch helemaal niet geïnteresseerd zijn in de problemen van de gewone man.	22.4	26.9	50.7	.51	.71
v0633	Om een beter bestaan te krijgen ben je teveel afhankelijk van geluk.	16.8	23.0	60.2	.39	.62
v0634	In tegenstelling tot wat er steeds beweerd wordt, gaat het de gewone mensen steeds slechter.	39.9	28.8	31.3	.25	.50
v0635	Zoals de toekomst er nu uitziet, is het onverantwoord om kinderen op de wereld te zetten.	9.0	21.4	69.6	.-	.-
v0636	Je weet tegenwoordig niet meer, van wie je nu echt op aan kunt.	29.1	27.9	43.0	.34	.58
v0637	Kritiek leveren op de regering is zinloos, want die doet toch gewoon wat haar goeddunkt.	31.3	22.7	46.0	.54	.73

verklaarde variantie = 40.6 %

**Bijlage 4 Subjectief ervaren dreiging van concurrentie: percentuele frequenties en factoranalyse (N=1402)**

		frequenties (%)				
		neutraal				
		eens	oneens	h <sup>2</sup>	ladingen	
v0638	Gastarbeiders die een winkel beginnen, pikken het werk van de Nederlandse middenstanders in.	8.3	14.1	77.6	.51	.72
v0639	Gastarbeiders komen bij het toewijzen van huizen eerder aan de beurt dan Nederlanders.	12.9	22.0	65.1	.40	.63
v0640	Onderwijs aan kinderen van gastarbeiders gaat ten koste van de Nederlandse kinderen.	12.1	20.5	67.4	.39	.63
v0641	Bezuinigingen op sociale uitkeringen zouden helemaal niet nodig zijn, als er niet zoveel werkloze gastarbeiders waren.	17.9	21.7	60.4	.66	.81
v0642	Het komt nog eens zover, dat Nederlanders ontslagen worden om gastarbeiders aan te nemen.	8.9	15.5	75.6	.51	.71
v0643	De Nederlanders moeten inleveren om de uitkeringen van de gastarbeiders te betalen.	15.2	21.4	63.4	.65	.80

verklaarde variantie = 51.9 %

Bijlage 5 Christelijke levensbeschouwing: percentuele frequenties en factoranalyse (N=1600)

		frequenties (%)				
		neutraal			h <sup>2</sup>	ladingen
		eens	on eens			
v0149	Er bestaat een God, die zich met ieder mens persoonlijk bezig houdt.	43.2	19.9	36.9	.76	.88
v0150	Er is een God, die God voor ons wil zijn.	47.8	17.8	34.4	.78	.88
v0151	Er is een God, die zich in Jezus Christus heeft doen kennen.	46.5	20.6	32.9	.71	.84
v0152	Er is een God, wiens Rijk komende is.	60.9	19.8	19.3	.70	.84
v0166	Het leven heeft voor mij alleen maar betekenis, omdat er een God bestaat.	21.2	23.9	54.9	.70	.84
v0179	Pas als je gelooft in God, heeft de dood betekenis.	34.3	18.6	48.1	.57	.75
v0181	Je kunt tijdens een ziekte veel pijn verdragen, als je gelooft in God.	32.0	22.2	35.8	.42	.64
v0182	Leed en lijden krijgen voor mij pas betekenis, als je gelooft in God.	23.5	20.4	56.1	.65	.81
v0199	Al het goede in de wereld komt uiteindelijk van God.	31.5	25.1	43.4	.77	.88
v0200	God zorgt ervoor, dat het goede uiteindelijk het kwaad zal overwinnen.	34.0	21.9	44.1	.79	.89

verklaarde variantie = 68.5 %

# Bijlage 6 Lokalisme: percentuele frequenties en factoranalyse (N = 2433)

		frequenties (%)				
		neutraal				
		eens	oneens		h <sup>2</sup>	ladingen
v0251	Plaatselijk nieuws is meestal interessanter dan nieuws over wat elders gebeurt.	28.1	21.8	50.1	.42	.65
v0252	De kranten besteden in het algemeen veel te weinig aandacht aan allerlei plaatselijk nieuws.	23.6	23.4	53.0	.28	.53
v0253	Je kunt beter lid zijn van een plaatselijke vereniging dan van een landelijke organisatie.	38.4	29.5	32.1	.36	.60
v0254	Grote steden zijn weliswaar belangrijk, maar de kleine plaatselijke gemeenschap is de ruggegraat van ons land.	37.8	35.3	26.9	.37	.61
v0255	Grote steden zijn leuk om er te winkelen, maar niet om er te wonen.	63.6	12.4	24.0	.22	.47
v0256	Voor belangrijke functies in mijn woonplaats geef ik de voorkeur aan mensen, die hier geboren en getogen zijn.	29.5	18.7	51.8	.29	.54

verklaarde variantie = 43.5 %



## Bijlage 7 Integrale factoranalyse

In de eerste kolom vindt u de variabele. Daarnaast staan de communaliteiten ( $h^2$ ). In de daarna volgende kolommen vindt u de factorladingen.

	$h^2$	1	2	3	factoren 4	5	6	7
<b>Christelijke levensbeschouwing</b>								
v0149	.80		.92					
v0150	.81		.93					
v0151	.74		.88					
v0152	.70		.85					
v0166	.70		.82					
v0179	.54		.68					
v0181	.44		.62					
v0182	.68		.77					
v0199	.77		.87					
v0200	.81		.91					
<b>Lokalisme</b>								
v0251	.43			.57				
v0252	.34			.52				
v0253	.43			.62				
v0254	.46			.51				
v0255	.28			.40				
v0256	.30			.39				
<b>Autoritarisme</b>								
v0623	.35						.39	
v0624	.35				.27		.31	
v0625	.44						.42	
v0626	.34					.26	.35	
v0627	.41					.23	.38	
v0628	.27						.41	
v0630	.36						.28	
v0631	.44						.48	
<b>Anomie</b>								
v0632	.49				.58			
v0633	.45				.56			
v0634	.33				.60			
v0636	.44				.43		.24	
v0637	.53				.59			

	<b>h<sup>2</sup></b>	<b>1</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>4</b>	<b>5</b>	<b>6</b>	<b>7</b>
<b>Subjectief ervaren dreiging van concurrentie</b>								
v0638	.52	.24				.50		
v0639	.42					.51		
v0640	.39					.55		
v0641	.72					.75		
v0642	.55					.64		
v0643	.69					.81		
<b>Negatieve attitude tegenover outgroups</b>								
v0645	.49	.62						
v0647	.57	.66						
v0648	.60	.59						
v0649	.66	.74						
v0650	.56	.63					.21	
v0651	.65	.71						
v0652	.67	.72						
v0653	.57	.64						
v0654	.47	.58						
v0655	.51	.55						
<b>Positieve attitude tegenover ingroup</b>								
v0656	.26							.45
v0657	.38							.54
v0658	.30							.53
v0659	.53							.65
v0660	.33							.59
v0663	.48				.26		.27	.36
v0664	.42							.45
v0665	.49			.22				.57

NB: De correlaties tussen de factor scores staan weergegeven in bijlage 16.

## Bijlage 8 Etnocentrisme: gemiddelden en standaarddeviaties van sociale categorieën

In de eerste kolom treft u de symbolen aan die verwijzen naar de variabelen.

Het eerste en tweede blok bevat de gemiddelden en standaarddeviaties van de jongere respectievelijk oudere leeftijdsgroepen.

Het derde en vierde blok bevat de gemiddelden en standaarddeviaties van de laag respectievelijk hoog opgeleiden.

Het vijfde en zesde blok bevat de gemiddelden en standaarddeviaties van de lage respectievelijk hoge sociale klassen.

	1		2		3		4		5		6	
v0645	1.71	.76	1.96	.75	2.12	.86	1.44	.54	2.02	.81	1.64	.75
v0647	1.94	.88	2.27	.95	2.40	1.00	1.64	.71	2.32	.94	1.80	.80
v0648	2.27	1.01	2.98	1.13	3.12	1.16	2.09	.99	2.89	1.11	2.27	1.04
v0649	1.98	.92	2.49	1.02	2.65	1.15	1.74	.75	2.47	1.10	1.89	.84
v0650	2.06	.94	2.94	1.04	2.90	1.22	2.21	1.00	2.58	1.07	2.36	1.07
v0651	2.20	1.00	2.83	1.10	3.05	1.67	1.97	.94	2.66	1.07	2.19	1.01
v0652	2.05	.92	2.50	.98	2.66	1.10	1.80	.76	2.53	1.04	1.96	.85
v0653	2.11	.94	2.85	.90	2.98	1.13	2.04	.85	2.66	1.04	2.26	.98
v0654	2.04	.90	2.80	1.04	2.82	1.10	1.95	.83	2.64	1.06	2.13	.91
v0655	1.98	.92	2.75	1.19	2.94	1.26	1.86	.93	2.57	1.14	1.99	.99
v0656	2.35	.79	2.63	.96	2.76	1.04	2.26	.85	2.65	.93	2.28	.82
v0657	2.63	.90	2.25	.99	3.32	1.01	2.67	.95	3.13	.94	2.79	.95
v0658	3.06	1.08	3.41	1.08	3.57	1.07	2.94	1.10	3.55	.94	3.02	1.08
v0659	2.88	.96	3.29	1.04	3.63	.99	2.61	1.02	3.31	.96	2.75	1.04
v0660	2.89	.83	3.14	.95	3.39	.93	2.74	.89	3.18	.86	2.81	.94
v0663	2.85	1.11	3.27	.99	3.67	1.05	2.91	1.17	3.36	1.08	3.13	1.51
v0664	2.89	.91	3.44	.94	3.60	.90	2.76	.99	3.38	.91	2.89	.98
v0665	3.45	.94	3.88	.95	4.01	1.00	3.21	.97	3.82	.92	3.34	1.00

## Bijlage 9 Etnocentrisme: factorladingen (LISREL) voor de totale populatie en de subpopulaties

In de eerste kolom treft u de symbolen aan die verwijzen naar de variabelen.

Het eerste en tweede blok bevat de ongestandaardiseerde respectievelijk gestandaardiseerde factorladingen voor de totale populatie.

Het derde en vierde blok bevat de ongestandaardiseerde factorladingen voor de jongere respectievelijk oudere leeftijdsgroepen.

Het vijfde en zesde blok bevat de ongestandaardiseerde factorladingen voor de laag respectievelijk hoog opgeleiden.

Het zevende en achste blok bevat de ongestandaardiseerde factorladingen voor de lage respectievelijk hoge sociale klassen.

Onder de tabel vindt u de covarianties tussen de factoren. Bij de gestandaardiseerde factorladingen geven we de correlatie tussen de factoren.

	Blok							
	1	2	3	4	5	6	7	8
v0645	1.00	.48	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
v0647	1.32	.64	1.17	1.45	1.39	1.45	1.45	1.22
v0648	1.66	.80	1.49	1.71	1.58	2.09	1.77	1.57
v0649	1.59	.77	1.40	1.85	1.75	1.73	2.00	1.25
v0650	1.56	.75	1.33	1.49	1.57	2.08	1.87	1.29
v0651	1.73	.84	1.58	1.78	1.73	2.19	1.90	1.68
v0652	1.53	.74	1.43	1.67	1.67	1.80	1.80	1.03
v0653	1.53	.74	1.44	1.35	1.58	1.87	1.86	1.29
v0654	1.27	.62	1.15	1.20	1.24	1.55	1.50	1.10
v0655	1.47	.71	1.25	1.49	1.38	2.13	1.72	1.45
v0656		1.00	.44	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
v0657		1.29	.56	1.35	1.26	1.10	1.32	1.05
v0658		1.26	.55	1.24	1.40	1.25	1.39	1.14
v0659		1.63	.71	1.85	1.54	1.24	1.74	1.47
v0660		1.11	.48	1.19	1.11	.99	1.15	1.03
v0663		1.49	.65	1.80	1.01	1.09	1.65	1.28
v0664		1.34	.58	1.48	1.19	1.06	1.50	1.26
v0665		1.69	.74	1.96	1.36	1.66	1.73	1.58
	.13	.60	.10	.10	.14	.06	.09	.13

## Bijlage 10 Etnocentrisme: toetsing multi-sample hypotheses

### leeftijd

Hypothese	Chi-kwadraat	df	modificatie indices		t-waarden		goodness-of-fit	
			jong	oud	jong	oud	jong	oud
A	348	171	--	--	0	0	.95	.97
B	827	264	2	0	1	1	.90	.90
C	867	282	--	--	1	1	.89	.90
D	1003	300	--	--	0	0	.87	.87
E	1012	303	--	--	0	0	.87	.88

### opleiding

Hypothese	Chi-kwadraat	df	modificatie indices		t-waarden		goodness-of-fit	
			laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog
A	439	171	--	--	0	0	.92	.91
B	537	264	0	0	1	2	.89	.89
C	565	282	--	--	1	1	.88	.88
D	831	300	--	--	1	1	.83	.84
E	853	303	--	--	1	1	.83	.83

### sociale klassen

Hypothese	Chi-kwadraat	df	modificatie indices		t-waarden		goodness-of-fit	
			laag	hoog	laag	hoog	laag	hoog
A	281	171	--	--	0	0	.97	.87
B	561	264	1	1	2	1	.90	.83
C	594	282	--	--	1	1	.89	.81
D	638	300	--	--	1	1	.89	.81
E	643	303	--	--	1	1	.88	.81

#### legenda:

--: de modificatie indices nemen onaanvaardbare waarden aan.

Het getal onder de modificatie indices betekent dat zoveel parameters een waarde aannemen die de kritieke waarde overschrijden.

Het getal onder de t-waarden betekent dat zoveel parameters niet significant zijn.

## Bijlage 11 Differentiële presentie van beide componenten van etnocentrisme binnen sociale categorieën

In de eerste kolom staat de benaming van de betreffende sociale categorie. In de tweede kolom staat de gemiddelde score op de eerste component van etnocentrisme: de negatieve attitude tegenover outgroups (NOUT). In de derde kolom staat de gemiddelde score op de tweede component van het etnocentrisme: de positieve attitude tegenover de ingroup (PIN). In de vierde kolom staat het aantal respondenten (N). Een asterisk (\*) achter een sociaal-structureel kenmerk betekent, dat er tussen de sociale categorieën op grond van dit kenmerk significante verschillen bestaan, gelet op de F-statistic (zie Hoofdstuk 4, noot 13). De factorscores van de respondenten zijn zodanig getransformeerd, dat het gemiddelde 500 en de standaarddeviatie 100 bedraagt.

REGIO (N = 1566)	NOUT	PIN	N
noord	505	512	177
oost	502	503	322
west	493	495	680
zuid	507	499	387
eta	.06	.05	

### PROVINCIE\* (N = 1566)

Groningen	473	482	54
Friesland	507	521	75
Drente	536	531	48
Overijssel	498	505	110
Gelderland	504	501	212
Utrecht	501	515	120
Noord-Holland	488	489	235
Zuid-Holland	493	491	325
Zeeland	514	501	70
Noord-Brabant	501	492	165
Limburg	510	507	152
eta	.11	.11	

### URBANISATIEGRAAD (N = 1566)

plattelandsgemeentes	505	507	190
verstedelijkt platteland	505	506	564
kleine en middelgrote steden	495	499	421
grote steden	494	487	391
eta	.05	.07	

### SEXE (N = 1566)

mannen	497	495	787
vrouwen	502	504	779
eta	.02	.04	

LEEFTIJD* (N = 1566)	NOUT	PIN	N
18-29	466	464	412
30-39	484	485	421
40-49	503	508	298
50-59	536	526	246
60-69	555	562	189
eta	.31	.31	

#### OPLEIDING\* (N = 1566)

L.O.	564	566	217
L.B.O.	528	524	292
U.L.O., M.U.L.O., M.A.V.O.	500	497	225
M.B.O.	501	506	347
H.A.V.O., M.M.S., V.W.O.	466	463	209
H.B.O.	448	450	221
W.O.	419	412	55
eta	.38	.39	

#### KLASSE\* (N = 1387)

grote zelfstandigen, hogere leidinggevenden, academici	491	484	135
lagere leidinggevenden en geschoolde hoofdarbeiders	456	453	319
routine hoofdarbeiders	495	498	415
kleine zelfstandigen met personeel	569	569	31
kleine zelfstandigen zonder personeel	527	529	29
zelfstandige boeren	533	543	25
supervisors, handarbeiders en hooggeschoolde handarbeiders	527	526	49
geschoolde arbeiders	539	536	88
halfgeschoolde en ongeschoolde arbeiders	534	533	278
ongeschoolde landarbeiders	518	537	18
eta	.32	.33	

#### POLITIEK STEMGEDRAG\* (N = 1258)

klein links	418	417	91
P.v.d.A.	492	488	449
D'66	472	488	75
C.D.A.	520	526	330
V.V.D.	511	513	267
klein rechts	512	556	42
C.P.	680	583	4
eta	.28	.30	

## Bijlage 12 Statusangst en sociaal-economische frustratie

### Statusangst

De onderstaande items zijn tot een meetschaal verwerkt met een probabilistische scalogram-analyse (Mokken, 1971). Naast de items staat het percentage van de mensen dat de uitspraak instemmend heeft beantwoord (difficulty) en de samenhang van het item met de andere items in de schaal (Hi). De schaalbaarheid (H) bedraagt .39 en de betrouwbaarheid (rho) .76.

v0610	Bent u er wel eens bang voor dat u er de komende jaren op achteruit zult gaan?	.53	.41
v0611	Denkt u dat u zich in de toekomst nog minder luxe zult kunnen veroorloven?	.53	.41
v0613	Denkt u dat u de komende jaren zult moeten bezuinigen op het huishouden?	.58	.47
v0614	Maakt u zich er wel een zorgen over dat er mensen van een lagere stand in de straat zullen komen wonen?	.10	.37
v0615	Maakt u zich er wel eens zorgen over dat uw buurt in aanzien achteruit zal gaan?	.20	.30
v0617	Maakt u zich er wel eens zorgen over dat u de wijze waarop u nu leeft, zult moeten veranderen?	.36	.30

Na sommatie over de instemmende antwoorden resulteert de onderstaande percentuele frequentieverdeling (N=1763).

geheel niet statusangstig	19.6
	16.8
	19.5
	19.9
	16.0
	5.9
zeer statusangstig	2.3



## Sociaal-economische frustratie

De onderstaande items zijn gecombineerd ter meting van sociaal-economische frustratie. Achter de antwoordmogelijkheden staat de percentuele frequentieverdeling. De samenhang tussen beide items bedraagt .24 (Cramer's V) en de betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) is .51.

v0619	Probeert u zich eens te herinneren hoe u er vijf jaar geleden voor stond, wat uw inkomen betreft. Het gaat weer over het bruto inkomen van het gezin waartoe u behoort. Hoe is uw huidige situatie, wat uw inkomen betreft, in vergelijking met uw situatie vijf jaar geleden?	
	(sterk) achteruit gegaan	38.1
	ongeveer gelijk gebleven	25.8
	(sterk) vooruit gegaan	36.1
v0620	Bent u zeer ontevreden, ontevreden, niet ontevreden maar ook niet tevreden, tevreden of zeer tevreden over uw huidige inkomenssituatie?	
	(zeer) ontevreden	17.1
	neutraal	20.0
	(zeer) tevreden	62.8

Na sommatie van de oorspronkelijke scores ontstaat de onderstaande percentuele frequentieverdeling (N = 1764).

geen sociaal-economische frustratie	.9
	4.6
	12.4
	22.6
	25.5
	21.5
	10.4
	1.9
sterke sociaal-economische frustratie	.2

**Bijlage 13 Normconformisme: percentuele frequenties en factoranalyse  
(N = 2963)**

		frequenties (%)				
		neutraal				
		eens	oneens	h <sup>2</sup>	ladingen	
v0262	Ik houd me altijd netjes aan de regels die gelden in mijn buurt.	58.6	27.0	14.4	.35	.59
v0263	Ik probeer mijn gedrag zoveel mogelijk aan te passen aan hoe mijn vrienden zich gedragen.	27.9	33.5	38.6	.35	.59
v0264	Ik probeer me zoveel mogelijk aan te passen aan de gewoontes in mijn buurt.	42.2	31.1	25.7	.77	.88
		verklaarde variantie = 64.2%				

## Bijlage 14 Cultureel conservatisme

Het cultureel conservatisme is een schaal die via factoranalyse van drie subschalen tot stand is gekomen. De betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) van de cultureel conservatisme schaal bedraagt .57. De drie subschalen zijn:

### Beperking van burgerlijke vrijheden

Vindt u dat iedereen in ons land vrij moet zijn om te doen wat ik zo meteen ga noemen of vindt u dat die vrijheid moet worden ingeperkt?

- v0223 in het openbaar te zeggen wat men wil
- v0224 in het openbaar te schrijven wat men wil
- v0225 voor of tegen iets te demonstreren
- v0226 openlijke kritiek te leveren op het Koningshuis
- v0227 militaire dienst te weigeren
- v0228 gebouwen bezetten (bv. scholen, bedrijven of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten

De bovenstaande items zijn via probabilistische scalogramanalyse (Mokken, 1970) verwerkt tot een meetschaal. De schaalbaarheid (H) daarvan bedraagt .47 en de betrouwbaarheid (rho) is .74.

### Opvattingen over ingrepen in het leven

- v0229 Een echtpaar wil bewust geen kinderen, terwijl er medisch geen enkel bezwaar is. Kunt u een dergelijk standpunt billijken of vindt u dat onaanvaardbaar?
- v0230 Moet het volgens u mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dat wenst?
- v0231 Stel dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden kan helpen door het geven van een spuitje. Moet hij dat volgens u doen of moet hij dat volgens u niet doen?
- v0232 Zijn er volgens u omstandigheden waaronder abortus (d.i. het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap) moet worden toegestaan?
- v0233 Vindt u dat mensen het recht moeten hebben om zichzelf te doden als ze dat willen of vindt u dat dit verhinderd moet worden?

Ook deze items zijn via probabilistische scalogramanalyse tot een meetschaal verwerkt. De schaalbaarheid daarvan bedraagt .52 en de betrouwbaarheid is .72.

### Traditioneel beeld van de vrouw

- v0234 Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man.
- v0235 Voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen.
- v0236 Jongens kun je nu eenmaal vrijer opvoeden dan meisjes.
- v0237 Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen.

Deze items zijn via sommatie van de oorspronkelijke Likert-scores verwerkt tot een meetschaal. De betrouwbaarheid (Cronbach's alpha) ervan bedraagt .69.

## Bijlage 15      Conditionerende variabelen: economische burgerlijke waarden en saillantie van levensbeschouwing

Economische burgerlijke waarden: percentuele frequenties en factoranalyse  
(N = 2947)

	frequenties (%)				
	neutraal		h <sup>2</sup>	ladingen	
	eens	oneens			
v0101 Vooruit komen in je leven.	43.2	43.3	13.5	.35	.59
v0103 Het financieel goed hebben.	38.4	52.7	8.9	.38	.62
v0104 Maatschappelijke zekerheid.	54.8	37.2	8.0	.37	.61
v0105 Het gevoel dat je iets bereikt hebt in je leven.	54.1	36.0	9.9	.33	.57
verklaarde variantie = 51.7%					

Saillantie van levensbeschouwing: percentuele frequenties en factoranalyse  
(N = 2524)

Aan kerkleden is gevraagd naar de saillantie van geloofsovertuiging.

Aan onkerkelijken is gevraagd naar de saillantie van levensbeschouwing.

Gemakshalve hanteren we in deze studie voor beide categorieën het begrip saillantie van levensbeschouwing.

	frequenties (%)				
	neutraal		h <sup>2</sup>	ladingen	
	eens	oneens			
v0203 Mijn geloofsovertuiging (levensbeschouwing) heeft veel invloed in mijn leven van alledag.	62.2	18.4	19.4	.75	.86
v0204 Als ik belangrijke beslissingen moet nemen, speelt mijn geloofsovertuiging (levensbeschouwing) daarbij een grote rol.	56.6	17.0	26.4	.78	.89
v0205 Mijn geloofsovertuiging (levensbeschouwing) heeft veel invloed op mijn politieke opvattingen.	42.8	17.0	40.2	.43	.65
v0206 Als ik geen geloofsovertuiging (levensbeschouwing) had, zou mijn leven er heel anders uitzien.	48.3	21.8	29.9	.53	.72
v0207 Geloof (levensbeschouwing) is iets, dat me erg veel interesseert.	58.5	22.9	18.6	.60	.77
verklaarde variantie = 69%					

## Bijlage 16 Covariantie- en correlatiematrix van alle variabelen

### Covariantiematrix (N = 1037)

opl	10000																			
sokl	5432	10000																		
chris	-2596	-1402	10000																	
culc	-3198	-2507	5526	10000																
loka	-4137	-3136	3745	4413	10000															
conf	-3194	-2457	3233	4325	4532	10000														
auto	-4063	-3016	3868	5457	5234	4784	10000													
anom	-3406	-3106	1056	1891	3639	2578	4321	10000												
sed	-3236	-2063	2253	3460	4178	3190	5258	3603	10000											
nout	-3985	-3216	2906	4459	4946	4128	6338	3933	6989	10000										
pin	-3690	-3224	3995	4579	5436	4506	5751	2943	4511	6345	10000									
stang	-1404	-1352	513	322	685	1037	1512	2979	1754	1388	794	10000								
sefr	-1695	-1241	759	762	987	2025	1617	2572	1285	1591	1000	3042	10000							

### Correlatiematrix (N = 1037)

opl	1.00																			
sokl	.54	1.00																		
chris	-.26	-.14	1.00																	
culc	-.32	-.25	.55	1.00																
loka	-.41	-.31	.37	.44	1.00															
conf	-.32	-.25	.32	.43	.45	1.00														
auto	-.41	-.30	.39	.55	.52	.48	1.00													
anom	-.35	-.31	.11	.19	.36	.26	.43	1.00												
sed	-.32	-.21	.23	.35	.42	.32	.53	.36	1.00											
nout	-.40	-.32	.29	.45	.49	.41	.63	.39	.70	1.00										
pin	-.37	-.32	.40	.46	.54	.45	.58	.29	.45	.63	1.00									
stang	-.14	-.14	.05	.03	.07	.10	.15	.30	.18	.14	.08	1.00								
sefr	-.17	-.12	.08	.08	.10	.20	.16	.26	.13	.16	.10	.30	1.00							

opl	= opleiding
sokl	= sociale klasse
chris	= christelijk geloof
culc	= cultureel conservatisme
loka	= lokalisme
conf	= normconformisme
auto	= autoritarisme
anom	= anomie
sed	= subjectief ervaren dreiging van concurrentie
nout	= negatieve attitude tegenover outgroups
pin	= positieve attitude tegenover ingroup
stang	= statusangst
sefr	= sociaal-economische frustratie





- Abrams, J.K., Della Fave, L.R., Authoritarianism, religiosity, and the legalization of victimless crimes, *Sociology and Social Research*, 1976, 61, 68-82.
- Acock, A.C., Fuller, T.D., Standardized solutions using LISREL on multiple populations, *Sociological Methods and Research*, 1985, 13, 551-557.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J., Sanford, R.N., *The authoritarian personality*, New York, Harper and Row, 1950, verkorte en gereviseerde versie, New York, Norton and Company, 1982.
- Adriaansens, H.P.M., Rose, P.I., *Over vreemdeling en vluchteling*, Tilburg, H. Gianotten, 1983.
- Albinski, M., *De onderwijzer en de cultuuroverdracht*, Assen, Van Gorcum, 1959.
- Albrecht, S.L., Heaton, T.B., Secularization, higher education, and religiosity, *Review of Religious Research*, 1984, 26, 43-58.
- Allmendinger, J., Schmidt, P., Wegener, B., Z.U.M.A. *Handbuch Sozialwissenschaftlichen Skalen*, Mannheim, Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen, 1983.
- Allport, G.W., Kramer, B.M., Some roots of prejudice, *Journal of Psychology*, 1946, 22, 9-39.
- Allport, G.W., *The nature of prejudice*, New York, Doubleday and Company, 1958.
- Allport, G.W., Religion and prejudice, in Allport, G.W., *Personality and social encounter*. Selected essays, Boston, Beacon, 1960, 257-267.
- Allport, G.W., Prejudice: is it societal or personal?, *Journal of Social Issues*, 1962, 18, 120-134.
- Allport, G.W., Behavioral science, religion, and mental health, *Journal of Religion and Health*, 1963, 2, 187-197.
- Allport, G.W., The religious context of prejudice, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1966a, 5, 447-457.
- Allport, G.W., Traits revisited, *American Psychologist*, 1966b, 21, 1-10.
- Allport, G.W., Ross, J.M., Personal religious orientation and prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, 5, 432-443.



- Allport, G.W., Review of Charles Y. Glock and Rodney Stark, Christian beliefs and anti-semitism, New York, Harper and Row, 1966, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1967, 6, 138-139.
- Amerson, P.A., Carroll, J.W., The suburban church and racism: is change possible?, *Review of Religious Research*, 1979, 20, 335-349.
- Amir, Y., Contact hypothesis in ethnic relations, *Psychological Bulletin*, 1969, 71, 319-342.
- Amir, Y., The role of intergroup contact in change of prejudice and ethnic relations, in Katz, Ph. A. (ed.), *Toward the elimination of racism*, New York, Pergamon Press, 1976, 245-308.
- Ammerman, N.T., The civil rights movement and the clergy in a southern community, *Sociological Analysis*, 1981, 41, 339-350.
- Angell, R., Preferences for moral norms in three problem areas, *American Journal of Sociology*, 1962, 67, 650-660.
- Anisfeld, M., Munoz, S.R., Lambert, W.E., The structure and dynamics of ethnic attitudes of Jewish adolescents, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1963, 66, 31-36.
- Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis*, Amsterdam, Ambo/Novib, 1987.
- Antifascistisch Kollektief, *De rechterkant van Nederland: een overzicht van extreemrechtse en fascistische verschijnselen in Nederland*, Amsterdam, SUA, 1983.
- Apostle, R.A., Glock, Ch.Y., Piazza, Th., Suelzle, M., *The anatomy of racial attitudes*, Berkeley, University of California Press, 1983.
- Argyle, M., Beit-Hallahmi, B., *The social psychology of religion*, London, Routledge and Kegan Paul, 1975.
- Asher, H.B., *Causal modelling, second edition*, Beverly Hills/London, Sage Publications, 1983.
- Ashmore, R.D., Butch, R.J., *Perceived threat and the perception of violence in biracial settings: toward an experimental paradigm*, Boston, Eastern Psychological Association, 1972.
- Ashmore, R.D., Delboca, F.K., Psychological approaches to understanding intergroup conflicts, in Katz, Ph. A. (ed.), *Toward the elimination of racism*, New York, Pergamon Press, 1976, 73-123.
- Austin, W.G., Worchel, S., *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, California, Brooks/Cole Publishers Co., 1979.
- Avigdor, R., Etude experimentale de la genese des stereotypes, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 1953, 14, 154-168.

- Baars, J., *De mythe van de totale beheersing, Adorno, Horkheimer en de dialectiek van de vooruitgang*, Amsterdam, SUA, 1987.
- Bahr, H.M., Bartel, L., Chadwick, B.A., Orthodoxy, activism, and the salience of religion, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1971, 10, 69-75.
- Banton, M., The concept of racism, in Zubaida, S. (ed.), *Race and racialism*, London, Tavistock, 1970, 17-35.
- Banton, M., *Racial and ethnic competition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Barton, A.H., Selected problems in the study of religious development, in Strommen, M.P.(ed.), *Research on religious development*, New York, Hawthorn Books, 1971, 836-855.
- Batson, C.D., Religion as prosocial: agent or double agent, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1976, 15, 29-45.
- Batson, C.D., Naifeh, S.J., Pate, S., Social desirability, religious orientation, and racial prejudice, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1978, 17, 31-34.
- Batson, C.D., Ventis, W.L., *The religious experience. A social-psychological perspective*, New York, Oxford University Press, 1982.
- Becker, J.W., Deconfessionalisering, ontzuiling en anomie, *Sociale Wetenschappen*, 1985, 28, 269-332.
- Bell, W., Anomie, social isolation, and the class structure, *Sociometry*, 1957, 20, 105-116.
- Benedict, R., *Race and racism*, London, Routledge, 1940.
- Berger, P.L., Pullberg, S., Reification and the sociological critique of consciousness, *History and Theory*, 1965, 4, 196-211.
- Berger, P.L., Luckmann, T., *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*, Garden City, New York, Doubleday and Company, 1966.
- Berger, P.L., *The sacred canopy. Elements of a sociological theory of religion*, New York, Doubleday and Company, 1967.
- Berkowitz, L., *Agression: a social psychological analysis*, New York, McGraw-Hill, 1962.
- Berry, W.D., Feldman, S., *Multiple regression in practice*, Beverly Hills/London, Sage Publications, 1985.
- Berting, J., *In het brede maatschappelijke midden*, Meppel, Boom, 1968.
- Bierens de Haan, J., *Sociologie: ontwikkeling en methode*, Den Haag, N.V. Servire, 1956.

- Billiet, J., Loosveldt, G., Waterplas, L., *Het survey-interview onderzocht: effecten van het ontwerp en gebruik van vragenlijsten op de kwaliteit van de antwoorden*, Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, Afdeling Sociologische Theorie en Methoden, K.U. Leuven, 1984.
- Billig, M., *Ideology and social psychology*, New York, St.Martin's Press, 1982.
- Black, A.W., The impact of theological orientation and breadth of perspective on church members' attitudes and behaviors: Roof, Moll and Kaill revisited, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1985, 24, 87-100.
- Blake, R.R., Mouton, J.S., Comprehension of own and of outgroup positions under competition, *Journal of Conflict Resolution*, 1961, 5, 304-310.
- Blake, R.R., Mouton, J.S., Overevaluation of own group's product in intergroup competition, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1962, 64, 237-238.
- Blake, R.R., Mouton, J.S., Intergroup problemsolving in organizations: from theory to praxis, in Austin, W.G., Worchel, S. (ed.), *The social psychology of intergroup relations*, Monterrey, Brooks/Cole, 1979, 19-32.
- Blalock, H.M., *Causal inferences in nonexperimental research*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1964.
- Blalock, H.M., *Toward a theory of minority group relations*, New York, John Wiley and Sons, 1967.
- Blalock, H.M., *Social Statistics, second edition*, Tokyo, McGraw-Hill Kogakusha Ltd., 1972.
- Bogardus, E.S., Measuring social distance, *Journal of Applied Sociology*, 1925, 9, 299-308.
- Bogardus, E.S., Comparing racial distance in Ethiopia, South Africa and the United States, *Sociology and Social Research*, 1968, 52, 149-156.
- Bonss, W., Kritische Theorie und empirische Sozialforschung, in Fromm, E., *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches: eine Sozialpsychologische Untersuchung*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1983.
- Boor, M., Relationship of anomia to perceived changes in financial status, *Journal of Clinical Psychology*, 1982, 38, 891-892.
- Bosker, R., Meijnen, W., Velden, R. van de, Sociale stratificatie en maatschappelijke oriëntaties, *Mens en Maatschappij*, 1988, 63, 156-174.
- Bovenkerk, F., *Omdat zij anders zijn: patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, Meppel/Amsterdam, Boom, 1978.

- Bovenkerk, F., Bruin, K., Brunt, L., Wouters, H., *Vreemd volk, gemengde gevoelens: etnische verhoudingen in een grote stad*, Meppel, Boom, 1985.
- Bovenkerk, F., *Een eerlijke kans, over de toepasbaarheid van buitenlandse ervaringen met positieve actie voor etnische minderheden op de arbeidsmarkt in Nederland*, Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1986.
- Brown, L.B., A study of religious belief, *British Journal of Psychology*, 1962, 53, 259-272.
- Brown, R., The authoritarian personality and the organisation of attitudes, in Brown, R., *Social Psychology*, New York, The Free Press, 1965, 476-546.
- Brown, R., Ethnic conflict, in Brown, R., *Social psychology, the second edition*, New York, The Free Press, 1986, 533-682.
- Buikhuizen, W., Drost, T., Schilt, T., *Het gezicht van de onverdraagzaamheid*, Amsterdam, van Gorcum, 1976.
- Bush, D.F., Gallagher, B., Weiner, W., Patterns of authoritarianism between generations, *Journal of Social Psychology*, 1982, 116, 91-97.
- Campbell, D.T., McCandless, B.R., Ethnocentrism, xenophobia and personality, *Human Relations*, 1951, 4, 185-192.
- Carmichael, S., Hamilton, C., *Black power*, New York, Vintage Books, 1967.
- Carmines, E.G., Zeller, R.A., *Reliability and validity assessment*, Beverly Hills/London, Sage Publications, 1979.
- Carr, L.G., Hauser, W.J., Anomie and religiosity: an empirical re-examination, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1976, 15, 69-74.
- Castles, S., Kosack, G., *Immigrant workers and class structure in Western Europe*, Oxford, University Press, 1973.
- Cauthen, N.R., Robinson, I.E., Krauss, H.H., Stereotypes, a review of the literature 1926-1968, *Journal of Social Psychology*, 1971, 84, 103-125.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad op 28 februari 1971*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1983.
- Christie, R., Garcia, J., Subcultural variation in the authoritarian personality, *Journal of Abnormal Social Psychology*, 1951, 46, 457-469.
- Christie, R., Jahoda, M. (ed.), *Studies in the scope and method of 'The authoritarian personality'*, Glencoe Ill., The Free Press, 1954.
- Christie, R., Authoritarianism re-examined, in Christie, R., Jahoda, M. (ed.), *Studies in the scope and method of 'The authoritarian personality'*, Glencoe Ill., The Free Press, 1954, 123-196.

- Clark, D.B., Local and cosmopolitan aspects of religious activity in a northern suburb, in Martin, D., Hill, M. (ed.), *A Sociological Yearbook of Religion in Britain* 3, London, SCM Press LTD, 1970, 45-64.
- Colman, A., Lambley, P., Authoritarianism and race relations in South Africa, *Journal of Social Psychology*, 1970, 82, 161-164.
- Coser, L.A., *The functions of social conflict*, Glencoe, Ill., The Free Press, 1956.
- Couwenberg, S., De Nederlandse natie - continuïteit en verandering, in Couwenberg, S., *De Nederlandse natie*, Utrecht/Antwerpen, Spectrum, 1981.
- Cox, O.C., *Caste, class and race: a study in social dynamics*, New York, Monthly Review Press, 1948.
- Cygnar, T.E., Noel, D.L., Jacobson, C.K., Religiosity and prejudice: an inter-dimensional analysis, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1977, 16, 183-191.
- Cygnar, T.E., Jacobson, C.K., Noel, D.L., Religiosity and prejudice: an inter-dimensional analysis, *Review of Religious Research*, 1978, 19, 326.
- Dashefsky, A., Review of Glock, Ch.Y., Stark, R., Christian beliefs and anti-semitism, New York, Harper and Row, 1966, *Jewish Social Studies*, 1970, 32, 232-234.
- Diab, L.N., Authoritarianism and prejudice in Near-Eastern students attending American universities, *Journal of Social Psychology*, 1959, 50, 175-187.
- Diab, L.N., A study of intragroup and intergroup relations among experimentally produced small groups, *Genetic Psychology Monographs*, 1970, 38, 198-215.
- Dickens, S., Hobart, C., Parental dominance and offspring ethnocentrism, *Journal of Social Psychology*, 1959, 5, 297-303.
- Digenan, M.A., The relationship of religious orientation, prejudice, and dogmatism in three groups of Christian college students, *Dissertation Abstracts International. B, The sciences and engineering*, 1972, 33, 2789-2790.
- Dittes, J.E., Review of Glock, Ch.Y., Stark, R., Christian beliefs and anti-semitism, New York, Harper and Row, 1966, *Review of Religious Research*, 1967, 8, 183-187.
- Dittes, J.E., Secular religion: dilemma of churches and researchers, *Review of Religious Research*, 1968, 10, 65-81.

- Dittes, J.E., Typing the typologies. Some parallels in the career of church-sect and extrinsic-intrinsic, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1971, 10, 375-383.
- Dollard, J., Doob, L.W., Miller, N.E., Mowrer, O.H., Sears, R.R., *Frustration and aggression*, New Haven, Yale University Press, 1939.
- Donahue, M.J., Intrinsic and extrinsic religiousness: review and meta-analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1985a, 48, 400-419.
- Donahue, M.J., Intrinsic and extrinsic religiousness: the empirical research, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1985b, 24, 418-423.
- Donselaar, J. van, Praag, C. van, *Stemmen op de Centrum Partij, de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*, Leiden, C.O.M.T., 1983.
- Doorn, van J.A.A., Lammers, L.J., *Moderne sociologie: een systematische inleiding*, Utrecht/Antwerpen, Spectrum, 1976.
- Dovidio, J.F., Evans, N., Tyler, R.B., Racial stereotypes, the contents of their cognitive representations, *Journal of Experimental Social Psychology*, 1986, 22, 22-37.
- Driedger, L., Doctrinal belief: a major factor in the differential perception of social issues, *Sociological Quarterly*, 1974, 15, 66-80.
- Dubbelman, J.E., De filosofie is indammen, in Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis*, Amsterdam, Ambo/Novib, 1987, 176-186.
- Durkheim, E., *De la division du travail social*, Paris, Presses Universitaires de France, (1893) 1978.
- Durkheim, E., *Le Suicide, Etude de sociologie*, Parijs, Presses Universitaires de France, (1897) 1967.
- Durkheim, E., De anomische zelfmoord, in Goudsblom, J., Meerikhuizen, B. van, Keyzer, A. de, Marijnen, C.T., *Hoofdstukken uit de sociologie*, Antwerpen, Spectrum, 1977, 96-129.
- Dye, Th.R., The local-cosmopolitan dimension and the study of urban politics, *Social Forces*, 1963, 41, 239-246.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, De vreemdeling als vernieuwer in het verleden, in Adriaansens, H.P.M., Rose, P.I., *Over vreemdeling en vluchteling*, Tilburg, H. Gianotten, 1983.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J., *Voor God en vaderland. De relatie tussen religie en etnocentrisme in onderzoek en theorie*, Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1988a.

- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J., *Kerkelijkheid en ethnocentrisme in Nederland*, Nijmegen, Vakgroep Sociologie van de Faculteit Sociale Wetenschappen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1988b.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J., *Church involvement, prejudice and nationalism: a research note on the curvilinear relationship between church involvement and ethnocentrism in the Netherlands*, (verschijnt in) *Review of Religious Research*, 1989a.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J., *Christian beliefs and ethnocentrism in Dutch society: a test of three structural equation models*, (aangeboden aan) *Review of Religious Research*, 1989b.
- Eisinga, R., Pelzer, B., *Tieffect: een SAS-programma voor het toetsen van indirecte effecten in recursieve causale modellen naar Michael E. Sobel*, Nijmegen, Vakgroep Sociologie en Research Technische Afdeling van de Faculteit Sociale Wetenschappen, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1988.
- Eisinga, R., Scheepers, P., Snippenburg, L.B. van, *Determining the effect of a compound of dummy variables or polynomial terms*, (verschijnt in) *Kwantitatieve Methoden*, 1989.
- Eisinga, R., Peters, J., *Lokalisten en kosmopolieten: een typologische beschrijving* (verschijnt in) *Sociale Wetenschappen*, 1989.
- Elich, J.H., Maso, B., *Discriminatie, vooroordeel en racisme in Nederland*, Adviescommissie Onderzoek Minderheden, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1984.
- Epstein, R., Komorita, S.S., Childhood prejudice as a function of parental ethnocentrism, punitiveness and outgroup characteristics, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966, 3, 259-264.
- Erikson, R., Goldthorpe, J.H., Portocarero, R., Intergenerational classmobility and the convergence thesis, England, France and Sweden, *British Journal of Sociology*, 1983, 34, 303-343.
- Esser, H., Response set, methodische Problematik und soziologische Interpretation, *Zeitschrift für Soziologie*, 1977, 6, 253-263.
- Esser, H., Social context and interethnic relations: the case of migrant workers in West-German urban areas, *European Sociological Review*, 1986, 2, 30-51.
- Fay, L.F., Differential anomie responses in a religious community, *Sociological Analysis*, 1978, 39, 62-76.
- Feagin, J.R., Prejudice and religious types: a focused study of southern fundamentalists, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1964, 4, 3-13.

- Feagin, J.R., Prejudice, orthodoxy and the social situation, *Social Forces*, 1965, 44, 46-56.
- Fehr, L.A., Heintzelman, M.E., Personality and attitude correlates of religiosity: a source of controversy, *Journal of Psychology*, 1977, 95, 63-66.
- Felling, A., Peters, J., Schreuder, O., Identitätswandel in den Niederlanden, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1982, 26-53.
- Felling, A., Peters, J., Schreuder, O., *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland, een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de tachtiger jaren*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1983a.
- Felling, A., Peters, J., Schreuder, O., Bürgerliche und alternative Wertorientierungen in den Niederlanden, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1983b, 83-107.
- Felling, A., Peters, J., Conservatisme in Nederland nader bekeken, *Mens en Maatschappij*, 59, 1984, 339-362.
- Felling, A., Peters, J., Schreuder, O., *Geloven en leven, een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*, Zeist, Kerckebosch B.V., 1986.
- Felling, A., Peters, J., Scheepers, P., *Theoretische modellen ter verklaring van etnocentrisme*, Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1986.
- Felling, A., Peters, J., Schreuder, O., Eisinga, R., Scheepers, P., *Religion in Dutch Society 1985. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985*, Amsterdam, Steinmetz Archive, 1987a.
- Felling, A., Peters, J., Schreuder, O., *Godsdienstigheid, levensbeschouwing en waardenoriëntaties 1985 meetinstrumenten en schaalconstructies*, Nijmegen, Sociologisch Instituut, 1987b.
- Festinger, L., *A theory of cognitive dissonance*, Stanford, Stanford University Press, 1957.
- Festinger, L., *Conflict, decision and dissonance*, Stanford, Stanford University Press, 1964.
- Fishbein, M., Ajzen, I., *Belief, attitude, intention and behavior, an introduction to theory and research*, Reading, Mass., Addison-Wesley, 1975.
- Fox, J.A., *Methods in quantitative criminology*, New York, Academic Press, 1981.
- Freud, S., Civilization and its discontents, in Freud, S., *Civilization, society and religion: group psychology, civilization and its discontents and other works*, Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books Ltd., (1929) 1985.



- Freud, A., *Het ik en de afweermeechanismen*, Baarn, Ambo, (1936) 1984.
- Friedrich, R.J., In defense of multiplicative terms in multiple regression equations, *American Journal of Political Science*, 1982, 26, 797-833.
- Friedman, R., Institutional racism, how to discriminate without really trying, in Pettigrew, T.F., *Racial discrimination in the United States*, New York, Harper and Row Publ., 1975.
- Fromm, E., *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches: eine Sozialpsychologische Untersuchung*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, (1929) 1983.
- Fromm, E., Ueber Methode und Aufgabe einer analytische Sozialpsychologie: Bemerkungen über Psychoanalyse und historische Materialismus, *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1932, 1, 28-54.
- Fromm, E., Sozialpsychologischer Teil, in Horkheimer, M., *Studien über Autorität und Familie, Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, Parijs, Felix Allan, 1936, 77-135.
- Fromm, E., *De angst voor de vrijheid: de vlucht in autoritarisme, destructivisme, conformisme*, Utrecht, Erven J. Bijleveld, (1941) 1986.
- Gabennesch, H., Authoritarianism as world view, *American Journal of Sociology*, 1972, 77, 857-875.
- Gaier, E.L., Bass, B.M., Regional differences in interrelations among authoritarianism, acquiescence and ethnocentrism, *Journal of Social Psychology*, 1959, 49, 47-51.
- Ganzeboom, H., Luijckx, R., Dessens, J., Graaf, P. de, Graaf, N.D. de, Jansen, W., Ultee, W., Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985, *Mens en Maatschappij*, 1987, 62, 17-43.
- Gibbs, D.R., Mueller, S.A., Wood, J.R., Doctrinal orthodoxy, salience, and the consequential dimension, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1973, 12, 33-52.
- Giddens, A., *Capitalism and modern social theory, an analysis of the writings of Marx, Durkheim and Weber*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971.
- Gier, E. de, *Welzijn en bestaanszekerheid: de leefsituatie van de lage inkomensgroepen 1980-1985*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986.
- Gifi, A., *HOMALS User's guide*, Leiden, Department of Data Theory, University of Leiden, 1981a.
- Gifi, A., *Non-linear multivariate analysis*, Leiden, Department of Data Theory, University of Leiden, 1981b.

- Glock, Ch.Y., Stark, R., *Christian beliefs and anti-semitism*, New York, Harper and Row, 1966a.
- Glock, Ch.Y., Stark, R., Religion and antisemitism in America: a summation, *Continuum*, 1966b, 4, 330-340.
- Goddijn, H.P.M., Het anomie begrip bij E. Durkheim, *Mens en Maatschappij*, 1968, 43, 60-77.
- Goldthorpe, J.H., Lockwood, D., Bechhofer, F., Platt, J., *The affluent worker in the class structure*, Cambridge, Cambridge University Press, (1969) 1978.
- Goor, H. van, Breembroek, G.M., Lokalisme en kosmopolitisme onder Nederlandse burgemeesters: een verkennend onderzoek, *Sociologische Gids*, 1986, 33, 179-197.
- Gorsuch, R.L., McFarland, S.G., Single vs. multiple-item scales for measuring religious values, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1972, 11, 53-64.
- Gorsuch, R.L. Aleshire, D., Christian faith and ethnic prejudice: a review and interpretation of research, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1974, 13, 281-307.
- Gray, D.B., Revelle, W., A multidimensional religious attitude inventory related to multiple measures of race, *Journal of Social Psychology*, 1974, 92, 153-154.
- Greef, M.H.G. de, Middel, L.J., Problematische schuldsituaties bij particulieren, *Economisch Statistische Berichten*, 1986, 1117-1120.
- Gregory, W.E., The orthodoxy of the authoritarian personality, *Journal of Social Psychology*, 1957, 45, 217-232.
- Griffin, G.A.E., Gorsuch, R.L., Davis, A-L., A cross-cultural investigation of religious orientation, social norms, and prejudice, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1987, 26, 358-365.
- Groot, A.D. de, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, Den Haag, Mouton, 1972.
- Groves, W.E., Rossi, P.H., Police perceptions of a hostile ghetto: realism or projection, *American Behavioral Scientist*, 1970, 13, 727-744.
- Hadden, J.K., *The gathering storm in the churches. A sociologist look at the widening gap between clergy and laymen*, Garden City, New York, Doubleday and Company, Inc., 1970.
- Hagenaars, J.A.P., Het lineaire model: multiple regressie en padanalyse, in Segers, J.H.G. en Hagenaars, J.A.P., *Sociologische onderzoeksmethoden, deel II*, Assen, Van Gorcum, 1980, 259-318.

- Hagendoorn, A., *Het nazisme als ideologie*, Deventer, Van Loghum-Slaterus, 1982.
- Hagendoorn, A., Janssen, J., *Rechtsomkeer, rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*, Baarn, Ambo, 1983.
- Hagendoorn, A., *Cultuurconflict en vooroordeel, essays over de waarneming en betekenis van cultuurverschillen*, Alphen aan den Rijn/Brussel, Sam-som, 1986a.
- Hagendoorn, A., De ethnische hiërarchie: terughoudendheid ten opzichte van ethnische minderheden, *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie en haar Grensgebieden*, 1986b, 41, 120-133.
- Harvey, O.J., An experimental investigation of negative and positive relations between small groups through judgemental indices, *Sociometry*, 1956, 14, 201-209.
- Heinz, W.R., Geiser, S.R., Eine kognitive Theorie des Antisemitismus im Kontext der religiösen Ideologie, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1971, 23, 519-543.
- Heist, P., McConnell, T.R., Matsler, F., Williams, P., Personality and scholarship, *Science*, 1961, 133, 362-367.
- Herek, G.H., Religious orientation and prejudice: a comparison of racial and sexual attitudes, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1987, 13, 34-44.
- Heunks, F.J., *Aliënatie en stemgedrag*, Diss. K.H.T., Tilburg, 1973.
- Hoge, D.R., Carroll, J.W., Religiosity and prejudice in northern and southern churches, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1973, 12, 181-197.
- Hoge, D.R., Carroll, J.W., Christian beliefs, nonreligious factors, and anti-semitism, *Social Forces*, 1975, 53, 581-594.
- Hoge, D.R., Carroll, J.W., Christian beliefs, nonreligious factors, and anti-semitism, *Review of Religious Research*, 1977, 18, 85.
- Hoge, D.R., Zulueta, E. de, Salience as a condition for various social consequences of religious commitment, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1985, 24, 21-38.
- Hong, L.K., Anomia and religiosity: some evidence for reconceptualization, *Review of Religious Research*, 1981, 22, 233-244.
- Hoogvelt, A.M.M., Ethnocentrism, authoritarianism and powellism, *Race*, 1969, 11, 1-12.
- Horkheimer, M., *Studien über Autorität und Familie*, Paris, Felix Allan, 1936.
- Huppes, T., Anomie en inflatie, *Mens en Maatschappij*, 1975, 50, 238-270.

- Hyman, H.H., Sheatsley, P.B., The authoritarian personality, a methodological critique, in Christie, R., Jahoda, M., *Studies in the scope and method of 'The authoritarian personality'*, Glencoe, The Free Press, 1954, 226-275.
- Hübner, T.K., Minimale en modale inkomens van 1976 tot 1985, *Economisch Statistische Berichten*, 1986, 420-423.
- Insko, Ch. A., Nacoste, R.W., Moe, J.L., Belief congruence and racial discrimination, review of the evidence and critical evaluation, *European Journal of Social Psychology*, 1983, 13, 153-174.
- Jager, H. de, Mok, A.L., *Grondbeginselen der sociologie: gezichtspunten en begrippen*, Leiden/Antwerpen, H.E. Stenfert Kroese B.V., 1978.
- Jansen, H., Klasse- en sekse-specificiteit in de waardering van conformiteit en zelfbepaling, enkele ervaringen met de schaal van Kohn, *Sociologische Gids*, 1983, 30, 37-44.
- Jay, M., *De dialectische verbeelding*, Baarn, Ambo, (1973) 1985.
- Jeffries, V., Schweitzer, Dr., Morris, R.T., Values, authoritarianism, and antagonism toward ethnic minorities: a Swiss replication, *Pacific Sociological Review*, 1973, 16, 357-376.
- Johnson, D.P., Religious commitment, social distance, and authoritarianism, *Review of Religious Research*, 1977, 18, 99-113.
- Johnson, D.W., Use of role reversal in intergroup competition, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, 7, 135-141.
- Jones, M.B., Religious values and authoritarian tendency, *Journal of Social Psychology*, 1958, 48, 83-89.
- Jong-Gierveld, J. de, Tilburg, T. van, Het meten van persoonlijke ervaringen en gevoelens in vragenlijstonderzoek: een studie naar het functioneren van de eenzaamheidsschaal in verschillende onderzoeken, in Jong-Gierveld, J. de, Zouwen, J. van der, *De vragenlijst in het sociaal onderzoek, een confrontatie van onderzoekspraktijk en -methodiek*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1987, 67-84.
- Jong, M.J. de, Toorn-Den Hertog, J.H. van der, Etnisch vooroordeel onder middelbare scholieren, *Pedagogisch Tijdschrift*, 1984, 9, 509-517.
- Jong, W. de, *Interetnische verhoudingen in een oude stadswijk*, Delft, Eburon, 1986.
- Jöreskog, K.D., Sörbom, D., *Lisrel V, analysis of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables and least squares methods*, Chicago, International Educational Services, (1981) 1984.

- Kagitcibasi, C., Social norms and authoritarianism: a Turkish-American comparison, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1970, 16, 444-451.
- Kagitcibasi, C., Psychological aspects of modernization in Turkey, *Journal of Cross Cultural Psychology*, 1973, 4, 157-174.
- Kahoe, R.D., Religious conservatism in a quasi-longitudinal perspective, *Journal of Psychology and Theology*, 1977, 5, 40-47.
- Kapsis, R.E., Black ghetto diversity and anomie: a sociopolitical view, *American Journal of Sociology*, 1978, 83, 1132-1153.
- Kater, M.H., *The Nazi Party: a social profile of members and leaders, 1919-1945*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983.
- Kates, S.L., Diab, L.N., Authoritarian ideology and attitudes on parent-child relationships, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1955, 51, 13-16.
- Katz, J., and associates, *No time for youth. Growth and constraint in college students*, San Francisco, Jossey-Bass Inc. 1968.
- Kauffman, J.H., Social correlates of spiritual maturity among North American Mennonites, in Moberg, D.O. (ed.), *Spiritual well being. Sociological perspectives*, Washington D.C., University Press of America, 1979, 237-254.
- Keedy, T.C.jr., Anomie and religious orthodoxy, *Sociology and Social Research*, 1958, 43, 34-37.
- Keene, J., Religious behavior and neuroticism, spontaneity, and worldmindedness, *Sociometry*, 1967, 30, 137-157.
- Kelly, J.G., Ferguson, J.E., Holtzman, W.H., The measurement of attitudes toward the negro in the south, *Journal of Social Psychology*, 1958, 48, 305-317.
- Kerr, W.A., Untangling the libertarianism-conservatism continuum, *Journal of Social Psychology*, 1952, 35, 111-125.
- Kersten, L.K., *The Lutheran ethic. The impact of religion on laymen and clergy*, Detroit, Wayne State University Press, 1970.
- Khanna, J.G., A study of the relationship between some aspects of personality and certain aspects of religious beliefs, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1957, 17, 2696-2697.
- Kim, J.O., Ferree, G.D., Standardization in causal analysis, *Sociological Methods and Research*, 1981, 10, 187-210.

- Kim, J.O., Mueller, C.W., *Introduction to factor analysis, what it is and how to do it*, Beverly Hills/London, Sage Publications, 1978.
- Kim, J.O., Mueller, C.W., *Factor analysis, statistical methods and practical issues*, Beverly Hills/London, Sage Publications, 1984.
- Kinder, D.R., Sears, D.O., Prejudice and politics, symbolic racism versus racial threats to the good life, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1981, 40, 414-431.
- Kinder, D.R., The continuing American dilemma: white resistance to racial change 40 years after Myrdal, *Journal of Social Issues*, 1986, 42, 151-172.
- Kirscht J.P., Dillehay, R.L., *Dimensions of authoritarianism: a review of research and theory*, Lexington, University of Kentucky Press, 1976.
- Kley, P. van der, Felling, A., Onderwijs en subculturele oriëntaties (1), in Bergenhenegouwen, G.JÉ. e.a., *De school van mijn keuze*, Muidenberg, Coutinho, 1989.
- Kloot, W.A. van der, Brouwer, P., Willemsen, T.M., *Normering en validatie van een Mach V schaal*, Leiden, Psychologische Faculteit, 1980.
- Knöpfelmacher, F., Armstrong, D.B., The relation between authoritarianism, ethnocentrism and religious denomination among Australian adolescents, *American Catholic Sociological Review*, 1963, 24, 99-114.
- Kohn, M., *Class and conformity, a study in values*, Chicago, University of Chicago Press, 1977.
- Kohn, M., Personality, occupation and social stratification, a frame of reference, in Treiman, D.J., Robinson, R.V., *Research in social stratification and mobility*, New York, J.A.I., 1981.
- Kolakowski, L., *Main currents of marxism; its origins, growth and dissolution, part 3: The Breakdown*, Oxford/New York, Oxford University Press, (1978) 1987.
- Konecni, V.J., The role of aversive events in the development of intergroup conflict, in Austin, W.G., Worchel, S., *The social psychology of intergroup relations*, Monterrey, Brooks/Cole, 1979.
- Krauth, C., Porst, R., Sozioökonomischen Determinanten von Einstellungen zu Gastarbeitern, in Mayer, K.U., Schmidt, P., *Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften*, Frankfurt a.M./New York, Campus, 1984, 233-266.
- Kressel, N.J., Hating the Jews: a new view from social psychology, *Judaism. A Quarterly Journal of the Jewish Life and Thought*, 1981, 30, 269-275.

- Kupke, H.G., Religiosity and social distance: a community study, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1971, 32, 1102.
- Lammers, J., Pelzer, B., *Analyse van cross-sectionele data: regressie analyse*, Nijmegen, Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1987.
- Lange, A., *De autoritaire persoonlijkheid en zijn godsdienstige wereld*, Assen, Van Gorcum, 1971.
- Lanternari, V., Ethnocentrism and ideology, in *Ethnic and Racial Studies*, 1980, 3, 52-66.
- Laplanche, J., Pontalis, J.B., *Das Vokabular der Psychoanalyse*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Taschenbuch Verlag Wissenschaft, 1986.
- Lazerwitz, B., Religious identification and its ethnic correlates: a multivariate model, *Social Forces*, 1973, 52, 204-220.
- Lee, G.R., Clyde, R.W., Religion, socioeconomic status, and anomie, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1974, 13, 35-47.
- Lee, W.G., Religion and integration: religious commitment as related to anomie and life satisfaction, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1982, 42, 3191.
- Leeuw, J. de, Stoop, I., Secundaire analyse 'Van jaar tot jaar' met behulp van niet-lineaire multivariate technieken, in Peschar, J., *Van achteren naar voren*, Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs nummer 22, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1979.
- Lefton, M., Race, expectations and anomia, *Social Forces*, 1968, 46, 347-352.
- Lehman, E.C., The local/cosmopolitan dichotomy and acceptance of women clergy: a replication and extension of Roof, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1985, 25, 461-482.
- Lemberg, E., *Nationalismus I, Psychologie und Geschichte*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1964.
- Lenski, G., *The religious factor. A sociological study of religion's impact on politics, economics, and family life*, Garden City, New York, Doubleday and Company, 1963.
- Leonard, W.M., Sociological and social-psychological correlates of anomia among a random sample of aged, *Journal of Gerontology*, 1977, 32, 303-310.
- Levine, R.A., Campbell, D.T., *Ethnocentrism: theories of conflict, ethnic attitudes and group behaviour*, New York, Wiley, 1972.

- Levinson, D.J., Huffman, P.E., Traditional family ideology and its relation to personality, *Journal of Personality*, 1954, 23, 251-273.
- Liebhart, E.H., Liebhart, G., Entwicklung einer deutschen Ethnozentismus Skala und Ansätze zu ihrer Validierung, *Zeitschrift für Experimentelle und Angewandte Psychologie*, 1971, 18, 447-471.
- Lippmann, W., *Public opinion*, New York, Harcourt Brace, 1922.
- Liu, W.T., The community reference system, religiosity, and race attitudes, *Social Forces*, 1961, 39, 324-328.
- Lucassen, J., Penninx, R., *Nieuwkomers: immigranten en hun nakomelingen*, Amsterdam, Meulenhoff, 1985.
- Lutterman, K.G., Middleton, R., Authoritarianism, anomia and prejudice, *Social Forces*, 1970, 48, 485-492.
- Lyons, M., Techniques for using ordinal measures in regression and path analysis, in Costner, H.L., *Sociological methodology*, San Francisco, Jossey-Bass, 1971a, 147-174.
- Lyons, M., Carter, T.M., Further comments on Boyle's 'Path analysis and ordinal data', *American Journal of Sociology*, 1971b, 76, 1112-1132.
- Martin, C., Nichols, R.C., Personality and religious belief, *Journal of Social Psychology*, 1962, 56, 3-8.
- Martin, J., Westie, F.R., The tolerant personality, *American Sociological Review*, 1959, 24, 521-528.
- Martin, J., Stack, S., The effect of religiosity on alienation: a multivariate analysis of normlessness, *Sociological Focus*, 1983, 16, 65-76.
- Martire, G., Clark, R., *Anti-semitism in the United States, a study of prejudice in the 1980s*, New York, Praeger Publishers, 1982.
- Marx, K., Engels, F., *The German ideology*, Moskow, Progress Publishers, (1845) 1974.
- Marx, K., Engels, F., *Manifesto of the Communist Party*, Moskow, Progress Publishers, (1848) 1974.
- Marx, K., Voorwoord van 'Zur Kritik der politischen Oekonomie', in Goudsblom, J., Meerikhuizen, B. van, Keyzer, A. de, Marijnen, C.T., *Hoofdstukken uit de sociologie*, Antwerpen, Spectrum, 1977, 90-95.
- Matlock, D.T., The social psychology of prejudice: the religious syndrome and a belief in free will, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1973, 33, 3775-3776.
- Mauss, A.L., Mormonism and secular attitudes toward negroes, *Pacific Sociological Review*, 1966, 9, 91-99.



- McClelland, D.C., *The achieving society*, New York, The Free Press, 1961.
- McClosky, H., Schaar, J.H., Psychological dimensions of anomie, *American Sociological Review*, 1965, 30, 16-40.
- McConahay, J.B., Hough, J.C., Symbolic racism, *Journal of Social Issues*, 1976, 32, 23-46.
- McDill, E.L., Anomie, authoritarianism, prejudice, and socioeconomic status: an attempt at clarification, *Social Forces*, 1961, 39, 239-245.
- Meadow, M.J., The structure of religious attitudes: a factor analytic study, *Dissertation Abstracts International. B, The sciences and engineering*, 1977, 37, 6339-6340.
- Meier, D.L., Bell, W., Anomia and the differential access to the achievement of life goals, *American Sociological Review*, 1959, 24, 189-202.
- Meijnen, G.W., *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling*, Groningen, Wolters Noordhoff, 1977.
- Meloen, J., *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis*, dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 1983a.
- Meloen, J., *Inventarisatie Nederlandse F-schalen met Adorno et. al. items, 1959-1982*, Amsterdam, niet gepubliceerd, 1983b.
- Meloen, J., *De betrouwbaarheid van de autoritarisme-items*, Amsterdam, niet gepubliceerd, 1986.
- Mercer, J., Institutionalized anglocentrism: labelling mental retardates in the public schools, in Orleans, P., Ellis, W., *Race, change and urban society*, Beverly Hills, Sage, 1971.
- Meredith, G.M., Personality correlates of religious belief systems, *Psychological Reports*, 1968, 23, 1039-1042.
- Merton, R.K., *Social theory and social structure*, New York, The Free Press, (1957) 1968.
- Merton, R.K., Social structure and anomie, in Cressey, D.R., Ward, D.A., *Delinquency, crime and social process*, New York, Harper and Row, 1969, 254-285.
- Mestrovic, S.G., Brown, H.M., Durkheim's concept of anomie as dereglement, *Social Problems*, 1985, 33, 81-99.
- Middendorp, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Meppel, Boom, 1979.
- Middleton, R., Do christian beliefs cause anti-semitism?, *American Sociological Review*, 1973, 38, 33-52, 59-61.

- Mikula, G., Interpersonale Attraktivität: ein Ueberblick über den Forschungsgegenstand, in Mikula, G., Stroebe, W., *Sympathie, Freundschaft und Ehe*, Bern, Huber, 1977, 13-40.
- Mizruchi, E., Social structure and anomia in a small city, *American Sociological Review*, 1960, 25, 645-654.
- Mokken, R.J., *A theory and procedure of scale analysis*, Den Haag, Mouton, 1970.
- Monas, S., 'Reasonable' bigotry. Review of Glock, Ch.Y., Stark, R., Christian beliefs and anti-semitism, New York, Harper and Row, 1966, *Commentary. Published Monthly by the American Jewish Committee*, 42, 1966, 96-99.
- Moscovici, S., On social representations, in Forgas, J.P., *Social cognition, perspectives on everyday understanding*, London, Academic Press, 1981, 181-210.
- Mosher, D.L., Scodel, A., A study of the relationship between ethnocentrism in children and the authoritarian rearing practices in their mothers, *Child Development*, 1960, 31, 369-376.
- Mulford, C.L., Murphy, J.B., Selected correlates of the stigma associated with mental illness, *Journal of Social Psychology*, 1968, 74, 103-110.
- Mulford, C.L., Ethnocentrism and attitudes toward the mentally ill, *Sociological Quarterly*, 1968, 9, 107-111.
- Muus, P.J., *Migration, minorities and policy in the Netherlands, recent trends and developments*, Amsterdam, Institute for Social Geography, 1986.
- Mynhardt, J.C., Prejudice among Afrikaans- and English speaking South African students, *Journal of Social Psychology*, 1980, 110, 9-17.
- Nettler, G., A measure of alienation, *American Sociological Review*, 1957, 22, 670-677.
- Nie, N.H., *SPSSx user's guide*, New York, McGraw-Hill Book Company, 1983.
- Nisbet, R.A., *The sociological tradition*, London, Heineman, 1966.
- Nooy, A.T.J., *De Boerenpartij, desoriëntatie onder boeren*, Meppel, Boom, 1969.
- Olsen, M.E., Durkheim's two concepts of anomie, *Sociological Quarterly*, 1965, 6, 37-44.
- Olson, L.J., Schumm, W.R., Bollman, S.R., Jurich, A.P., Religion and anomia in the midwest, *Journal of Social Psychology*, 1985, 125, 131-132.
- O'Neil, W.M., Levinson, D.J., A factorial exploration of authoritarianism and some of its ideological correlates, *Journal of Personality*, 1954, 22, 449-463.

- Orpen, C., Authoritarianism in an authoritarian culture, the case of Afrikaans-speaking South Africa, *Journal of Social Psychology*, 1970, 81, 119-120.
- Orpen, C., Authoritarianism and racial attitudes among English-speaking South Africa, *Journal of Social Psychology*, 1971, 84, 301-302.
- Orpen, C., Tsapogas, G., Racial prejudice and authoritarianism: a test in white South Africa, *Psychological Reports*, 1972, 30, 441-442.
- Payette, M., Religion et préjugé, *Psychologie Française*, 1970, 15, 263-277.
- Penninx, R., *Migration, minorities and policy in the Netherlands: recent trends and developments*, Rijswijk, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985.
- Peper, C. (et al.), *Jaarverslag Stichting Anti-discriminatie Bureau Nijmegen e.o.*, Nijmegen, 1986.
- Peters, J., Religie en politiek. De relevantie van de religieuze factor in vergelijking met niet-religieuze factoren, in Laeyendecker, L., Schreuder, O. (red.), *Religie en politiek. Verkenning op een spanningsveld*, Kampen, Kok Agora, 1985, 97-127.
- Peters, V., *Het vergelijken van faktorkonfiguraties bij cross-sectionele datasets*, Nijmegen, Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1986.
- Petersen, L.R., Takayama, K.P., Local-cosmopolitan theory and religiosity among Catholic nuns and brothers, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1983, 22, 303-315.
- Petersen, L.R., Takayama, K.P., Community and commitment among Catholics: a test of local-cosmopolitan theory, *Sociological Quarterly*, 1984a, 25, 97-112.
- Petersen, L.R., Takayama, K.P., Religious commitment and conservatism: toward understanding an elusive relationship, *Sociological Analysis*, 1984b, 45, 355-371.
- Petersen, L.R., Roy, A., Religiosity, anxiety, and meaning and purpose: religion's consequences for psychological well-being, *Review of Religious Research*, 1985, 27, 49-62.
- Petropoulos, N.P., Religion and prejudice among Greek Americans, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1979, 18, 68-77.
- Pettigrew, T.F., Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison, *Journal of Conflict Resolution*, 1958, 2, 29-42.

- Pettigrew, Th.F., Regional differences in anti-negro prejudice, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1959, 59, 28-36.
- Phizacklea, A., Miles, R., *Labour and racism*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980.
- Photiadis, J.D., Education and personality variables related to prejudice, *Journal of Social Psychology*, 1962, 58, 269-275.
- Photiadis, J.D., Biggar, J., Religiosity, education, and ethnic distance, *American Journal of Sociology*, 1962, 67, 666-672.
- Photiadis, J.D., Johnson, A.L., Orthodoxy, church participation, and authoritarianism, *American Journal of Sociology*, 1963, 69, 244-248.
- Ploch, D.R., Religion as an independent variable: a critique of some major research, in Eister, A.W., *Changing perspectives in the scientific study of religion*, New York, Wiley and Sons, 1974, 275-294.
- Porst, R., Schmidt, P., Zeifang, K., Comparisons of subgroups by models with multiple indicators, *Sociological Methods and Research*, 1987, 15, 303-315.
- Putney, S., Middleton, R., Dimensions and correlates of religious ideologies, *Social Forces*, 1961a, 39, 285-291.
- Putney, S., Middleton, R., Rebellion, conformity, and parental religious ideologies, *Sociometry*, 1961b, 24, 125-135.
- Quinley, H.E., Glock, Ch.Y., *Anti-semitism in America*, New York, The Free Press, 1979.
- Raaymakers, Q., Politieke intolerantie bij middelbare scholieren, in *Congresboek Jeugdonderzoek*, Utrecht, 1986, 112-126.
- Rabbie, J.M., Horwitz, M., The arousal of ingroup-outgroup bias by chance win or loss, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1969, 13, 269-277.
- Radke-Yarrow, M., Personality correlates of differential reactions to minority group belonging, *Journal of Social Psychology*, 1953, 38, 253-272.
- Ranck, J.G., Some personality correlates of religious attitude and belief, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1955, 15, 878-879.
- Ranck, J.G., Religious conservatism-liberalism and mental health, *Pastoral Psychology*, 1961, 12, 34-40.
- Ray, J.J., Doratis, D., Religiocentrism and ethnocentrism: Catholic and Protestant in Australian schools, *Sociological Analysis*, 1971, 32, 170-179.
- Ray, J.J., Authoritarianism in California 30 years later, with some cross-cultural comparisons, *Journal of Social Psychology*, 1980, 111, 9-17.

- Rhodes, A.L., Authoritarianism and alienation: the F-scale and the Srole-scale as predictors of prejudice, *Sociological Quarterly*, 1961, 3, 193-202.
- Rhodes, L., Anomia, aspiration and status, *Social Forces*, 1964, 42, 434-440.
- Rhine, E.H., Racial prejudice and personality scales, an alternative approach, *Social Forces*, 1962, 41, 44-53.
- Rietkerk, J.G., *Minderhedennota*, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1983.
- Roberts, A.H., Rokeach, M., Anomie, authoritarianism, and prejudice: a replication, *American Journal of Sociology*, 1956, 61, 355-358.
- Roe, R.A., *Konstruktie van een autoritarisme schaal*, Amsterdam, Psychologisch Laboratorium, Universiteit van Amsterdam, 1970.
- Rokeach, M., *The open and the closed mind*, New York, Basic Books, 1960.
- Rokeach, M., Part I. Value systems in religion; Part II. Religious values and social compassion, *Review of Religious Research*, 1969, 11, 3-39.
- Roof, W.C., The local-cosmopolitan orientation and traditional religious commitment, *Sociological Analysis*, 1972, 33, 1-15.
- Roof, W.C., Religious orthodoxy and minority prejudice: causal relationship or reflection of localistic world view?, *American Journal of Sociology*, 1974a, 80, 643-664.
- Roof, W.C., Explaining traditional religion in contemporary society, in Eister, A.W., *Changing perspectives in the scientific study of religion*, New York, Wiley and Sons, 1974b, 295-314.
- Roof, W.C., Perkins, R.B., On conceptualizing salience in religious commitment, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1975, 14, 111-128.
- Roof, W.C., Traditional religion in contemporary society: a theory of local-cosmopolitan plausibility, *American Sociological Review*, 1976, 41, 195-208.
- Roof, W.C., *Community and commitment: religious plausibility in a liberal Protestant church*, New York, Elsevier, 1978a.
- Roof, W.C., Social correlates of religious involvement, review of recent survey research in the United States, *Annual Review of the Social Sciences of Religion*, 1978b, 2, 53-70.
- Roof, W.C., Hoge, D.R., Church involvement in America: social factors affecting membership and participation, *Review of Religious Research*, 1980, 21, 405-426.
- Rose, A.M., Prejudice, anomie and authoritarian personality, *Sociology and Social Research*, 1966, 50, 141-147.

- Rose, P.I., In exile: the refugee as marginal man, in Adriaansens, H.P.M., Rose, P.I., *Over vreemdeling en vluchteling*, Tilburg, H. Gianotten, 1983.
- Runda, J.C., Religiosity and racial hostility: some intervening variables, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1980, 41, 1790.
- Russell, E.W., Christianity and militarism, *Peace Research Review*, 1971, 4, 1-81.
- Salisbury, W.S., Religiosity, regional sub-culture, and social behavior, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1962, 2, 94-101.
- Samelson, F., Authoritarianism from Berlin to Berkeley: on social psychology and history, *Journal of Social Issues*, 1986, 42, 191-208.
- Schäfer, B., Six, B., *Sozialpsychologie des Vorurteils*, Stuttgart, Kohlhammer, 1978.
- Scheepers, P., Felling, A., Peters, J., *Ethnocentrism in the Netherlands, a typological analysis*, (verschijnt in) *Ethnic and Racial Studies*, 1989a.
- Scheepers, P., Felling, A., Peters, J., Etnocentrisme in Nederland, theoretische bijdragen empirisch getoetst, *Sociologische Gids*, 1989b, 1, 31-47.
- Scheepers, P., Snippenburg, L.B. van, *Politieke apathie en radicalisme in de jaren tachtig*, (verschijnt in) *Sociale Wetenschappen*, 1989.
- Schermerhorn, R.A., *Comparative ethnic relations: a framework for theory and research*, New York, Random House, 1970.
- Schreuder, O., *Anomie*, Nijmegen, Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1974.
- Schreuder, O., Christelijk en onchristelijk Nederland: een diagnose, *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 1983, 37, 20-39.
- Schrieke, B., *Alien Americans*, New York, uitgever onbekend, 1936.
- Segers, J.H.G., *Sociologische onderzoeksmethoden, inleiding tot de structuur van het onderzoeksproces en tot de methoden van dataverzameling*, Assen/Amsterdam, Van Gorcum, 1977.
- Segers, J.H.G., Hagenaaars, J.A.P., *Sociologische onderzoeksmethoden deel II, technieken van causale analyse*, Assen, Van Gorcum, 1980.
- Selznick, G.J., Steinberg, S., *The tenacity of prejudice*, New York, Harper and Row, 1969.
- Seubert, G.R., Religious belief and anomie: a study of Catholic women, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1983, 44, 869.
- Shaver, K., *Principles of social psychology*, Cambridge, Winthrop Publishers, 1977.

- Sherif, M. en Sherif, C.W., Research on intergroup relations, in Austin, W.G., Worchel, S., *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, Brooks/Cole, 1979, 7-18.
- Sherif, M., Superordinate goals in the reduction of intergroup conflict, in Austin, W.G., Worchel, S., *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, Brooks/Cole, 1979, 253-261.
- Sniderman, P.M., Tetlock, P.E., Symbolic racism: problems of motive attribution in political analysis, *Journal of Social Issues*, 1986a, 42, 129-150.
- Sniderman, P.M., Tetlock, P.E., Reflections on American racism, *Journal of Social Issues*, 1986b, 42, 173-187.
- Snippenburg, L.B. van, *Modernisering en sociaal beleid, een landenvergelijkende studie*, Nijmegen, dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen, L.B. van Snippenburg, 1986.
- Sobel, M.E., Direct and indirect effects in linear structural equation models, *Sociological Methods and Research*, 1987.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport*, 1983, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1983.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport*, 1986, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986.
- Srole, L., Social integration and certain corrolaries, an exploratory study, *American Sociological Review*, 1956, 21, 709-716.
- Srole, L., Nettler, G., McClosky, H., Schaar, J.H., A debate in anomy, *American Sociological Review*, 1965, 30, 757-768.
- Stack, S., Religion and anomia in America, *Journal of Social Psychology*, 1981, 114, 299-300.
- Stanley, G., Personality and attitude characteristics of fundamentalist university students, *Australian Journal of Psychology*, 1963, 15, 199-200.
- Stark, R., On the incompatibility of religion and science: a survey of American graduate students, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1963, 3, 3-20.
- Stark, R., Foster, B.D., Glock, Ch.J., Quinley, H., *Wayward shepherds. Prejudice and the Protestant clergy*, New York, Harper and Row, 1971.
- Stewart, R.A., Webster, A.C., Scale for theological conservatism, and its personality correlates, *Perceptual and Motor Skills*, 1970, 30, 867-870.
- Stinchcombe, A.L., Political socialization in the South American middle class, *Harvard Educational Review*, 1968, 38, 506-527.
- Strommen, M.P., Religious education and the problem of prejudice, *Religious Education*, 1967, 62, 52-59.

- Struening, E.L., Anti-democratic attitudes in midwest university, in Remmers, H.H. (ed.), *Anti-democratic attitudes in American schools*, Evanston, Northwestern University Press, 1963, 210-258.
- Struening, E.L., *Dimensions of authoritarianism*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Psychological Association, Chicago, 1965.
- Struening, E., Richardson, A., A factoranalytic exploration of the alienation, anomia and authoritarianism domain, *American Sociological Review*, 1965, 30, 768-776.
- Studlar, D.T., Social context and attitude toward coloured immigrants, *British Journal of Sociology*, 1977, 20, 168-184.
- Sumner, W.G., *Folkways*, Boston, Ginn (1906); New York, Dover Publications, 1959.
- Tacq, J.J.A., *Causaliteit in sociologisch onderzoek. Een beoordeling van causale analysetechnieken in het licht van wijsgerige opvattingen over causaliteit*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1984.
- Tajfel, H., Flament, C., Billig, M.G., Bundy, R.P., Social categorization and intergroup behavior, *European Journal of Social Psychology*, 1971, 1, 149-175.
- Tajfel, H., Turner, J., An integrative theory of intergroup conflict, in Austin, W.G., Worchel, S., *The social psychology of intergroup relations*, Monterrey, Brooks/Cole, 1979, 33-47.
- Tajfel, H., *Human groups and social categories: studies in social psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Tajfel, H., Social psychology of intergroup relations, *Annual Review of Psychology*, 1982a, 33, 1-39.
- Tajfel, H., *Social identity and intergroup relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982b.
- Tax, L.C.M.M., *Waarden, mentaliteit en beroep. Een onderzoek ten behoeve van een sociaal-kulturele interpretatie van sociaal-ekonomische crisis*, Lisse, Swets en Zeitlinger, 1982.
- Thielbar, G., Localism-cosmopolitanism: prolegomenon to a theory of social participation, *Sociological Quarterly*, 1970, 11, 243-254.
- Thompson, R.C., Michel, J.B., Alexander, T.J., Christian orthodoxy, authoritarianism and prejudice, in *Rocky Mountain Social Science Journal*, 7, 1970, 17-25.
- Thompson, A.D., Open-mindedness and indiscriminate antireligious orientation, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1974, 13, 471-477.



- Thurlings, J.M.G., *Het sociale conflict: van psychologische naar sociologische benadering*, Nijmegen, 1960.
- Thurlings, J.M.G., *De wetenschap der samenleving, een drieluik van de sociologie*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1977.
- Tumin, M.H., Collins, R.C., Status, mobility and anomie: a study in readiness for desegregation, *British Journal of Sociology*, 1959, 10, 253-267.
- Tumin, M., *Comparative perspectives on race relations*, Boston, Little Brown, 1969.
- Turner, J.C., Towards a cognitive redefinition of the social group, in Tajfel, H., *Social identity and intergroup relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- Turner, J.H., *The structure of sociological theory*, Homewood Illinois, The Dorsey Press, 1978.
- Tygart, C.E., The role of theology among other 'belief' variables for clergy civil rights activism, *Review of Religious Research*, 1977, 18, 271-278.
- Van den Berghe, P.L., *Race and racism: a comparative perspective*, New York, John Wiley, 1967.
- Vanecko, J.J., Review of Charles Y. Glock and Rodney Stark, Christian beliefs and anti-semitism, New York, Harper and Row, 1966, *Sociological Analysis*, 1967a, 28, 97-101.
- Vanecko, J.J., Types of religious behavior and levels of prejudice, *Sociological Analysis*, 1967b, 28, 111-122.
- Vaughan, G.M., White, K.D., Conformity and authoritarianism re-examined, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966, 3, 363-366.
- Vener, A.M., Zaenglein, M.M., Stewart, C., Traditional religious orthodoxy, respect for authority and nonconformity in adolescence, *Adolescence*, 1977, 12, 43-56.
- Vet, A.C.W. van der, Dutch tolerance on trial: Holland on the brink of conflict, in Veenhoven, W.A., Ewing, W.C., *Case studies on human rights and fundamental freedoms*, Den Haag, Nijhoff, 1976.
- Walters, T.P., A study of the relationship between religious orientation and cognitive moral maturity in volunteer religion teachers from selected suburban Catholic parishes in the archdiocese of Detroit, *Dissertation Abstracts International. A, The humanities and the social sciences*, 1980, 41, 1517.

- Weber, M., Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, in *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1905, 20 en 21; Die protestantische Ethik I. Eine Aufsatzsammlung, Güthersloh, Güthersloher Verlagshaus, Mohr, 1984.
- Weber, M., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen, Mohr, 1978.
- Webster, A.C., Stewart, R.A.C., Theological conservatism, in Wilson, G.D. (ed.), *The psychology of conservatism*, London, Academic Press, 1973, 129-147.
- Weegen, T. v.d., *Korte beschrijving programmaatje MDAT2 voor substitutie van missing data*, Katholieke Universiteit Nijmegen, Research Technische Afdeling, 1986.
- Weigel, R.H., Howes, P.W., Conceptions of racial prejudice: symbolic racism, *Journal of Social Issues*, 1985, 41, 117-138.
- Weima, J., Authoritarianism, religious conservatism, and sociocentric attitudes in Roman Catholic groups, *Human Relations*, 1965, 18, 231-239.
- Westie, F.R., Race and ethnic relations, in Faris, R.E.L., *Handbook of modern sociology*, Chicago, Rand McNally, 1964, 576-618.
- Whitam, F.L., Subdimensions of religiosity and race prejudice, *Review of Religious Research*, 1961, 3, 166-174.
- Williams, J., Redefining institutional racism, *Ethnic and Racial Studies*, 1985, 8, 323-348.
- Williams, R.M. jr., Greeley, A.M., Levinson, D.J., Review symposium of Glock and Stark, Christian beliefs and anti-semitism, New York, Harper and Row, 1966, *American Sociological Review*, 1967, 32, 1004-1013.
- Wilson, G.D., The factor structure of the C-scale, in Wilson, G.D.(ed.), *The psychology of conservatism*, London, Academic Press, 1973, 71-92.
- Wilson, J., Manton, K., Localism and temperance, *Sociology and Social Research*, 1974, 59, 121-135.
- Wilson, J., *Religion in American society. The effective presence*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1978.
- Wilson, R.A., Anomie in the ghetto: a study of neighbourhood type, race, and anomie, *American Journal of Sociology*, 1971, 77, 66-88.
- Wilson, W.C., Extrinsic religious values and prejudice, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1960, 60, 286-288.
- Yinon, Y., Authoritarianism and prejudice among married couples with similar or different ethnic origin in Israel, *Journal of Marriage and the Family*, 1975, 37, 214-220.



Rob Eisinga werd op 26 mei 1959 in Heerlen geboren. Na het behalen van het MAVO diploma (1975) aan het St. Janscollege te Hoensbroek, volgde hij HAVO-4 (1976) aan het Romboutscollege te Brunssum. Aan deze scholengemeenschap behaalde hij in 1978 het diploma atheneum b. Na korte tijd in een drukkerij te hebben gewerkt, begon hij in 1979 sociologie te studeren aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Voor het doctoraalexamen in de afstudeerrichting mathematische sociologie slaagde hij in 1985 met lof. Sindsdien is hij werkzaam bij het onderzoeksproject 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1985' (SOCON 1985).

Peter Scheepers werd op 7 oktober 1958 in Geldrop geboren. Hij behaalde in 1977 het diploma gymnasium  $\alpha$  aan het Van Maerlant Lyceum te Eindhoven, waarna hij sociologie ging studeren aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen. In 1984 slaagde hij met lof voor het doctoraalexamen in de afstudeerrichting methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Hij werkte korte tijd op het Instituut voor Sociale Geneeskunde te Nijmegen en was daarna verbonden aan het onderzoeksproject 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1985' (SOCON 1985). Van 1987 tot 1989 was hij werkzaam bij het project 'Theoretische en empirische modellen ter verklaring van etnocentrisme' van de Stichting voor Nederlands Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Sindsdien is hij opnieuw verbonden aan het onderzoeksproject 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1985' (SOCON 1985).







Stellingen van **P.L.H. Scheepers**, behorend bij het proefschrift  
*Ethnocentrisme in Nederland: theoretische en empirische modellen*

- 1 Het toebehoren tot een bepaalde sociale klasse is in hoge mate predictief voor bepaalde attitudes. Dit dient geïnterpreteerd te worden vanuit de subjectieve beleving van sociale omstandigheden van een sociale klasse.
- 2 Anomische mensen keren zich af van de maatschappij met haar conventies en instituties. Dit blijkt daaruit dat anomie niet predictief is voor een positieve houding tegenover de nationale ingroup maar wel voor politieke apathie.
- 3 In anomische tijden zijn traditionele waarden weer loos. Het gevolg daarvan is dat waardevolle maar weerloze zaken worden gestolen door mensen voor wie waarden en normen waardeloos geworden zijn. Dit blijkt uit het feit dat 1985 een topjaar was voor de fietsdiefstal (C.B.S., Het jaar 1988 in cijfers).
- 4 Autoritarisme kan na bijna veertig jaar onderzoek nog maar ten dele verklaard worden. Dit toont helaas aan dat er op dit punt betrekkelijk weinig vooruitgang is geboekt in de sociale wetenschappen.
- 5 Bij de formulering van causale theorieën dient men de relaties tussen begrippen expliciet te interpreteren.
- 6 Het toetsen van ingewikkelde regressie-modellen met geavanceerde statistische technieken (zoals LISREL), ontslaat onderzoekers niet van de plicht om vooraf na te gaan of de assumpties van regressie-analyse al dan niet geschonden zijn.
- 7 Het feit dat oranje voetbalkampioen van Europa is geworden, heeft het nationaal bewustzijn van Nederlanders gesterkt. De mogelijke schaduwzijde daarvan is dat de negatieve houding tegenover outgroups ook is toegenomen.
- 8 Aangezien slechts een minderheid van de Nederlandse bevolking zich daadwerkelijk bewust is van onze milieu-problemen, verdient het aanbeveling om een landelijke voorlichtingscampagne te starten met als slogan: 'Afval maakt meer kapot dan u lief is.'



- 9 Reizen verbreedt het sociale perspectief en vergroot de inventiviteit. Dit draagt mogelijkwerwijs bij aan wetenschappelijke creativiteit en productiviteit. Besturen van universiteiten zouden aldus de wetenschappelijke productie stimuleren, wanneer zij hun medewerkers in de gelegenheid zouden stellen om ADV-dagen van meerdere jaren op te sparen teneinde deze te kunnen besteden aan langdurige reizen.
- 10 Omdat het gebruik van personal computers met name onder wetenschappelijk personeel op grote schaal raakt ingeburgerd, verdient het aanbeveling om de term 'manuscript' te vervangen door 'compuscript'.
- 11 Reductie van cognitieve dissonantie: sommige mensen willen wel maar kunnen niet en zorgen dan, dat ze wel moeten.

- 1 De positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en negatieve houding tegenover outgroups is een schijnverband. Dit betekent dat godsdienstonderzoekers ruim drie decennia met een vraagstuk hebben geworsteld, dat bij nadere bestudering een schijnprobleem blijkt te zijn.
- 2 Het is merkwaardig dat voor de samenhang tussen christelijke levensbeschouwing en autoritarisme tot op heden geen verklaring is gegeven, terwijl ze toch een belangrijk kenmerk gemeenschappelijk hebben, namelijk de onderwerping aan autoriteiten.
- 3 Na de uitschakeling van storende factoren verandert de positieve relatie tussen christelijke levensbeschouwing en anomie in de voorspelde negatieve. Dit voorbeeld geeft aan dat correlaties misleidend kunnen zijn en dat onderzoekers hun theoretische verwachtingen niet te vlug moeten prijsgeven.
- 4 Het verdient aanbeveling om lokalisme te onderscheiden in cultureel lokalisme, dit is de oriëntatie op kleine gemeenschappen in het algemeen, en sociaal lokalisme, dit is de oriëntatie op de eigen woonomgeving.
- 5 Volgens Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson en Sanford (1950) hebben vooroordelen over joden geen betrekking op joden als joden, maar op joden als outgroup. Dit wil zeggen dat vooroordelen niet uitsluitend en niet speciaal tegen joden, maar ook tegen andere sociale groepen zijn gericht. Hieruit kunnen we afleiden dat er antisemitisme is zonder antisemieten, sterker nog: antisemitisme zonder joden.
- 6 De uitvoering van ex-president Reagans Strategisch Defensie Initiatief (SDI), waarin met ruimteschilden, vernietigingssatellieten en andere pronkstukken de bewapeningswedloop naar een nieuw hoogtepunt van doeltreffendheid wordt gebracht, zou wel eens het slotstuk kunnen zijn van hetgeen Horkheimer en Adorno (1947) "dialektiek van de vooruitgang" noemen: het streven naar vooruitgang door totale beheersing slaat om in het tegendeel van hetgeen men beoogt, namelijk bedreiging en destructie.  
(Horkheimer, M., Adorno, Th.W., *Dialektik der Aufklärung*. Querido, Amsterdam, 1947)

- 7 In praktisch alle studies over het 'autoritarisme van de arbeidersklasse' wordt noch het autoritarisme noch de arbeidersklasse onderzocht.
- 8 Volgens een recente enquête van bureau Interview is 51 procent van de Nederlanders tegenwoordig onkerkelijk. Omdat dit percentage is gebaseerd op een tweetraps vraagstelling wordt het aantal onkerkelijken door de onderzoekers overschat.
- 9 In de discussie over de catastroftheorie van Thom (1975) wordt te sterk de nadruk gelegd op de heuristische kwaliteit en te weinig aandacht geschonken aan de empirische toepassing. De vruchtbaarheid van de theorie is echter afhankelijk van de mate waarin ze in onderzoek overeenkomt met de werkelijkheid.  
(Thom, R., *Structural Stability and Morphogenesis*. Benjamin, New York, 1975)
- 10 Mocht het Nederlands voetbalelftal zich kwalificeren voor het wereldkampioenschap in Italië, dan kunnen we op grond van de regressie (c.q. terugval) naar het gemiddelde verwachten dat oranje geen kampioen zal worden.
- 11 Echte zekerheden zijn statistisch van aard, min of meer toevallig dus.



ISBN 90 6370 657 X  
NUGI 664